Алаш мұрасы

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ

4

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІ

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ

АЛТЫ ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

Алаш мұрасы

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ

4

Ағартушылық бағыттағы
еңбектері мен оқу құралдары

АЛМАТЫ «МЕКТЕП» 2013

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитеті "Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару" бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакция алқасы:

Ахметов З. А., Дулатова Г. М., Қасқабасов С. А., Қирабаев С. С., Абдрахманов С. А., Қойгелдиев М. Қ., Нұрпейісов К. Н., Сатыбалдиев Е. Ә., Ысмағұлов Ж. (*жауапты редактор*)

Құрастырушылар: **Гүлнар Дулатова, Сабира Иманбаева**

48356

Алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған:
Жұмағали Ысмағұлов

Араб үлгісіндегі жәдит жазуынан қазіргі қазақ әрпіне түсірген:
Уахаб Қыдырханұлы

© Дулатұлы Міржақып, 2003
© Дулатова Г., Иманбаева С. (құраст.), 2003
© Ысмағұлов Ж., түсініктемелер, 2003
© «Мектеп» баспасы, көркем безендірілуі, 2013

Барлық құқықтары қорғалған

Басылымның мүліктік құқықтары "Мектеп" баспасына тиесілі

...кро-Казахстанская
...областная библиотека
им. С. МУКАНОВА
г. Петропавловск

ІРІ ӘДІСКЕР-ПЕДАГОГ, ҒАЛЫМ

Алаштың асыл азаматы, педагог-ғалым, журналист-жазушы Міржақып Дулатұлының бес томдық академиялық шығармалар жинағының оқырманға ұсынылып отырған IV томына Орынбордағы «Ғ.Ғ.Хұсаинов баспаханасынан» алғаш рет 1916 жылы басылып шыққан бастауыш мектепте екі жыл оқылатын «Қирағат кітабы» оқу құралының 1923 жылғы Қазақ АКСР мемлекеттік баспасынан толықтырылған нұсқасын, бастауыш мектепте бірінші жыл оқылатын мемлекет баспасөз бөлімінің Кіндік Қазақ баспаханасынан 1922 жылы шыққан «Есеп құралының» үшінші басылымы, бастауыш мектептің екі жылдығына арналып Орынбор қаласындағы «Дін уә мағишат» баспаханасынан 1914 жылы басылып шыққан «Есеп құралы» мен Қазақстан мемлекет баспасөз бөлімінен түзетіліп, толықтырылып 6-басылуымен 1927 жылы шыққан «Есеп құралы» енгізілген.

XX ғасырдың басындағы мұсылман мектептерінде оқулықтың, оқу-әдістемелік құралдардың жоқшылығын көріп, бағдарламасыз, оқулықсыз, қолына не түссе соны оқытып жатқан кезде, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов сынды қазақтың біртуар зиялы азаматтарының тыңнан жол салып, ұлт мектептеріне арнап жаңа оқулықтар жазуы, елін, жерін, ұлтын сүйер азаматтың ғана қолынан келетін ерлік деп бағалауға болады. Ол кезде оқулық жазу қиынның қиыны еді. Біріншіден, ана тілінде бүгінгідей қалыптасқан ғылыми терминдер, екіншіден, үлгі-өнеге алар іс-тәжірибе, үшіншіден, кітап шығаратын полиграфиялық жағынан жетілген баспаханасы жоқ болатын.

Соған қарамастан, оқу-ағарту ісінің ауыр жүгін көтеруге бел байлап, жоғарыда аттары аталған асыл ағаларымыздың 1910—1920 жылдар аралығында ана тілі, тарих, есеп, жаратылыстану, педагогика, психология пәндерінен тұңғыш оқулықтар жазуы,

педагогика, әдістеме ғылымдарының іргетасын қалауға белсене атсалысқаны аса зор еңбек еді.

IV томға еніп отырған М.Дулатұлының аса көрнекті де көлемді еңбегі — бастауыш мектептің екі жылдығына арналып жазылған, Орынбордағы «Ғ.Ғ. Хұсаинов шеркасының» паровой баспаханасынан шыққан «Қирағат» атты оқу құралы.

Кітап автордың мұғалімдерге арнап жазған алғы сөзімен басталады. Алғы сөзде қазақ даласында екі түрлі (орысша, мұсылманша) оқыту тәртібіне талдау жасайды да, ескі мұсылманша хадим оқуының кемшіліктеріне тоқталады. Ескі араб әрпімен жазылған кітаптарды мұсылман мектептерінде шәкірттердің түсінбей, құрғақ жаттауы салдарынан 5-6 жыл оқыса да хат танымай қалатыны айтылады. Автор XX ғасыр басында Қазан, Уфа қалаларынан төте «жәдид» оқуымен оқып шыққан қазақтың мұғалім жастарына төте оқудың әдіс-тәсіл ерекшелігін түсіндіре, талдай келе, қазақ тілін татар, башқұрт тілдерімен шұбарламай оқытуға, тіл тазалығы үшін күреске шақырады. Ол кездегі оқыған мұғалім жастар не орыс мектебінде немесе татар мектептерінде 7-8 жыл оқып келіп, сабақты түсіндіргенде, орысша немесе татарша, башқұртша сөздермен араластырып, «тіл шұбарлап» оқытуды әдет қылып алған еді. М.Дулатұлы қазақтың оқыған жастарының ана тілін қадірлеуіне үндей келе, оған қолдарында таза қазақша жазылған оқу құралдарының болмауы да себеп болғанын ескертіп, міне, сіздер керек еткен қазақ тіліндегі оқу кітаптарының бірі — осы біз ұсынып отырған «Қирағат кітабы» дейді.

Автор өзі ұсынып отырған жаңа оқу кітабын қалай оқыту жайын сөз етеді. «Сіздер татар мектептерінде арабша оқып білім алғанмен, сол алған білімді балаға қалай үйрету жайын үйренген жоқсыздар. Өзі білу мен өзгеге білдіру екі басқа. Балаларды оқыту — өз алдына бір ғылым. Ол ғылым — педагогика деп аталып, оқытудың әдістемелік мәселесін сөз етеді. М.Дулатұлының бұл пікірі орыстың ұлы педагогі Л.Н.Толстойдың «Өзің білгенді өзгеге білдіру — үлкен талант, дарынды, көп ізденуді қажет ететін ғылым» деген ой-пікірімен астарласып жатқанын байқаймыз. Одан әрі автор оқулықтың неге «Қирағат кітабы» аталуына тоқталып, «қирағат» деген сөз — баяндап оқыту деген мағынаны білдіретінін, оқу кітабын мақамдап, дауыстап оқуға, оқыған әңгіменің мазмұнын талдап баяндату арқылы оқушының жадында білімнің тұрақты сақталуын қамтамасыз ету керектігіне тоқталады. «Қирағаттың» мақсатын түсінбеген адам мұғалім үміт еткен пайданы бере алмайды, балаларды оқыған нәрсесін бір-біріне ұйқастырып айтып беруге, оқығанды мағынасымен толық жадында сақтауға үйрету керек» деп, балаға оқыту әдіс-тәсілдерін меңгертудің маңызын сөз етеді.

Одан әрі автор бастауыш сынып балаларының үлкендердей оқыған кітабына сын көзбен қарауға ақыл-ойының өсу дәрежесі сай келмегендіктен, мазмұнына онша мән бермей, сыдыртып оқып шығуды әдетке айналдыратынын, сондықтан әр оқылған әңгіменің мазмұнына, тәлімдік мәніне баса көңіл бөлудің қажеттілігін айтады. Осылай баяндап, талдап оқыту — балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухын сіңіріп, ана тілін анық үйретіп, одан балалар тиісті мағлұмат алып шығады. Мұндай балалардың бастауыш мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың мектеп-медресесінде оқыса да, қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды. Қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де, ұлт ұлы болып қалады деп, бастауыш мектепте ұлт балаларын ана тілінде оқытып, ұлттық тілдің мәйегінен нәр алып шығуына аса зор мән берудің керектігін айта келіп, ана тілінің келешекте адамның бойында ұлттық-патриоттық сезімнің берік орын алуына ықпал ететінін баяндайды. Балаға жас кезінде бастауыш білімді ана тілінде берудің маңызы жайында чехтың ұлы педагогі Я.А.Коменский, орыстың атақты педагогі К.Д.Ушинский, қазақтың тұңғыш педагог-ғалымы Ы.Алтынсарин де әлденеше рет айтқан болатын. М.Дулатұлы өзінен бұрынғы өткен батыс, орыс, шығыс педагогтерінің ой-пікірлерімен терең таныс болғанын байқаймыз.

М.Дулатұлы «баланың кітапты көп оқуы мақсат емес, ең негізгісі — оқыған кітаптарын еске сақтап, өнеге, білімнен ғибрат алуында» деп, білім мен тәрбиенің егіз екеніне зор мән береді. Автор бұрынғы тәртіпсіз оқытатын заманда бір кітаптан екінші кітапқа түсіру, неғұрлым көп кітап оқыту таңсық еді. Бірақ балалардың жадында керекті білім қалмаушы еді. Қазақ мұғалімдері тәртіппен (талдап, мазмұны мен тәлімдік мәнін терең түсіндіріп — *С.Қ.*) оқытқанда ғана мектептің бағдарламасы болады. Балалар бөлімге бөлінеді, сабақты сағатқа айырады, пәндерді белгілі бағдарламамен, сынып бойынша жүйелеп оқытуды талап етеді. Бастауыш сыныпта жүйелеп, түсіндіріп, талдап оқытудың үлгісі ретінде «Қырағат» кітабындағы «Оқымысты бала» деген әңгімені оқушылардың белсене қатысуымен сұрақ-жауап, әңгіме әдісін қолдана отырып қалай оқытуға болады дегенді нақты мысалмен сөз етеді. Әңгімені талдау үстінде балалардың менменшіл, өтірікші, жалқау болмауына ерекше мән береді. Әңгіменің мазмұнын жергілікті жердің өмірімен қалай байланыстыру керектігі де әдістемелік тұрғыда қарастырылған. М.Дулатұлының ана тілін оқытудағы ұсынып отырған сұрақ-жауап, әңгіме әдісімен балаға білімді де, тәрбиені де меңгертуі күні бүгінге дейін ғылыми-әдістемелік мәнін жоймаған бастауыш сыныптарда оқытудың басты әдісі болып саналады.

Автор осы кітаптың кіріспесінде балаларды оқыту кезінде олардың толық жауап беруін, бір бала жауап беріп тұрғанда, басқалардың кітаптағы мәтіннен көз алмай, дұрыс, яки теріс оқығанына зер салып отыруын, кітапты оқып болған соң балалардан ұққандарын сұрап, баяндату, сөйтіп бала бойына аңғарымпаздық қабілеттер мен есте сақтау дағдыларын сіңіру жолдарын қарастырған. Білімді тиянақты да терең меңгертуге баланың аңғарымпаздығы, ойдың өткірлігі үлкен рөл атқаратынына М.Дулатұлы ерекше көңіл бөлген.

Ол балаларды мәнерлеп оқуға үйретудің жолдарын да ашып көрсеткен. «Көркем мәтінді анық, айқын оқу, ыңырсымай, сөзді орынсыз созбай, салмақты, асықпай, кісі қалай сөйлесе, солай оқуы керек», — дейді.

Кітап Ы.Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылық!» атты өлеңімен ашылған.

«Бөрік» атты әңгімеде баланың үлкендерге ұқсап бағатынын тілге тиек етеді. «Мектепке» деген өлеңде баланың ұйқышыл болмауын, сабақтан кешікпеуін ескертсе, «Жазғы кеш» өлеңінде табиғатты, түнгі туған ай мен ошақтағы отты сүйсіне сөз етеді. «Мектептен» деген өлеңде қысқы аязда тоңып, қарны ашып, сабақтан қайтып келе жатқан баланы өзінің Майлыаяқ деген итінің құйрығын бұлғандатып, алдынан шығып, еркелеп қарсы алуы балаға деген үй хайуанының аяныштыөсер-сезімі суреттеледі.

«Шешенің балаларын сүюі» деген өлеңде түн ұйқысын төрт бөліп, ақ сүтін беріп асырап өсірген баласының жалқау болмай, тентек болмай, «адамдықты ақтайтұғын адам бол» деп аялайтын ананың ақ тілегін білдіреді.

«Оқу» атты әңгімеде Жүніс деген баланың оқуға ынталы болып, жақсы оқып, кейін оқымысты азамат болуы марапатталады. Кітапта Балғожа бидің оқудағы баласы Ыбырайға «жақсы оқы» деп ақыл айтып жазған өлең хаты берілген.

Крыловтың А.Байтұрсынов аударған «Аққу, шортан һәм шаян» атты мысал өлеңі, «Арыстан мен түлкі», «Екі өтеш» әңгімелері — балаларды бірлікке, достыққа, татулыққа шақыратын шығармалар.

Ы.Алтынсариннің Крыловтан аударған «Егіннің бастары» атты мысал өлеңі құр кеуде көтерген тәкаппарлықты, «Түлкі мен құмырша» мысалында түлкінің өз қылығы ажалына себеп болып суға кетуі, «Аяныздар жетімді» деген өлеңі жетім баланың ауыр халін мүсіркеп, оған аяушылық білдіруді уағыздайды.

Сондай-ақ «Алдаркөсе шайтанды да алдапты» атты әңгімеде адамның ақыл-парасаты шайтанды да алдауға жететіні, «Кісі мен көлеңке» атты мысал өлеңде бірде өз көлеңкесін өзі қуып, бірде

одан қашып өлек болатын өңгүдік, атаққұмар, даңғой, қорқақ адамды сықақ етеді де, мысалдың қорытындысы ретінде ақын:

Кейбіреу қыдыр дарып, қараса бақ,
Бейне бір осы айтылған көленке нақ.
Қайырылмай қарағанда бақ-дәулетке
Артынан қуалайды қайтарып ап, —

деп, құбылмалы адам мінезін сықақ етеді. «Үй хайуандары», «Түлкі мен қасқыр», «Тышқанның ақылы» атты мысалдарды оқи отырып, балалар аңқаулық пен айлакерліктің, момындық пен достықтың, әке-шешенің ақылын тыңдамаудың пайда-зиянын ажырата алатын болады. «Бере білген — бөле де білер» деген әңгімеде хан мен ханымға, екі ұлы мен екі қызына және өзіне бір қазды «тең бөліп» берген ақылды мұжықты дәріптеу арқылы оқушыларды тапқырлыққа тәрбиелеуді көздеген. Ал «Оқымысты бала» деген әңгімесінде қаладан 2-3 жыл оқып келіп, тырнауыштың атын «ұмытып» қалған, еңбек сүймес жалқау жігіттің дөрекі мінезі сөз болады. Осы арқылы автор «Оқыдым деп кеуде кермe, ана тілінді ұмытпа», «Асқан адам мандайына тас тигенде өкінеді. Бірақ онда кеш болады» деген ойды меңзеп отыр.

М.Дулатұлы «Қирағат кітабы» атты бастауыш басқыш балаларына арнап жазған оқу құралында педагогика ғылымының атасы, дидактиканың авторы Я.А.Коменскийдің оқулыққа қойылатын: оқулық тілінің таза, мазмұнының түсінікті де жеңіл; білім берумен бірге тәрбие беруді де бірдей қарастыратын; нақтылықтан абстрактілі ойлауға; жақыннан алысқа; белгіліден белгісізге; нақты ойлаудан логикалық-абстрактілік жүйелеп ойлауға біртіндеп үйретуді көздейтін дидактиканың 7 түрлі талабын тегіс сақтауға тырысқан.

Өкінішке қарай, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатұлы сынды 1920—1930 жылдардағы педагог-ғалымдарымыздың оқулық жазудағы осы ұстанымдары кейінгі жылдары оқулық жазушы авторлар тарапынан дұрыс сақталмағандықтан, бастауыш сыныпқа арналған оқулықтардың жиі-жиі сынға ұшырауы, балалардың қабылдау мүмкіндігін ескермегендіктен, жыл аралата қайта-қайта жаңартылып жазылуы әдетке айналып келеді.

Ал енді М.Дулатұлының сол кезде бірнеше рет басылып шыққан «Есеп құралы» кітабын парақтап отырсаңыз, төрт түрлі ерекшелігімен көзге түседі. Біріншіден, орыс, татар, мешер (башқұрт), т.б. мәдениеті өркендеген елдердің оқулығына қарап отырып, тыңнан тілімізге жүзге тарта математикалық жаңа терминдер енгізген. Мәселен: *қосынды, қосылғыш, ондық сандар, бірлік сандар, теңге, тиын, шақырым, қарыс, сүйем, екі белгілі сандарды көбейту, көбейткіш, көбейтінді, есе артық, есе кем, бөлу, бөлгіш, бөлінді,*

пұт, қадақ, баспа табақ, мыңның ішіндегі сандардың жазылуы, таңба, алу, көбейту кестесі, сағат, минут, секунд, алыпсатар, еңбекақы, азайтынды, қалдық сан, т.б.

Екінші, кітапқа енген есептердің бәрі қазақ ауылының өмірінен алынған. Мысалы, «Біздің үйде 3 құлынды бие бар еді. Биыл құдамыздан қосымша екі құлынды бие алдық. Біздің үйдің желісінде неше құлын байлаулы?» деген мысал есепті оқи отырып, бала бие, құлын, құда, желі, т.б. деген қазақ ауылының күнделікті өмірінде кездесетін сөздерді жиі қолданғанын байқаймыз. Автор сол арқылы 7 жасар баланы қазақ ауылының тұрмысымен таныстыруды көздеп отыр.

Үшіншіден, есеп кітабындағы алынған есептер баланың түсінігіне жеңіл, сөйлемдері қысқа, ұғымды.

Төртіншіден және ең бастысы, автор алған қай есеп болсын тәрбиелік, тәлімдік мәні ескеріле құрылған. Мысалы, денсаулықты сақтау, үй жұмысын қалай орындау, денені, киімді таза күтіп ұстау, адал еңбекпен мал табу, «егіннің ебін, сауданың тегін білу», оқулықты, кітапты күтіп ұстау, т.б. оқушы ғибрат аларлық әңгіме немесе мысал есептер берілген...

Өткеннен сабақ алмаған өнер де, білім де алға басып өркендемек емес.

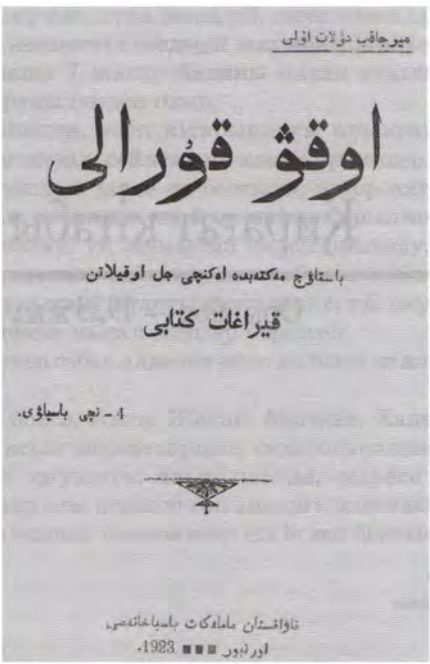
Олай болса, Ахаң, Жақаң, Мағжан, Халел, Жүсіпбек сынды біртуар асыл азаматтардың педагогикалық еңбектерін қалың оқырман қауымға, оның ішінде, әсіресе бала тәрбиелеуші мұғалімдер мен педагог-ғалымдарға қайтадан ұсыну ұлылардың аруағы алдында тағзым етер игі іс деп білеміз.

Сергазы ҚАЛИҰЛЫ,
педагогика ғылымының
докторы, профессор

Қирағат кітабы

Орынбор — 1923 жыл

میرجاقپ دۋلات اۇلى

اوقۋ قۇرالى

باستاۋىش مەكتەبدە ەكىنشى جل اوقيلاتن

قيراعات كتابى

4 - نشى باسپاۋى.

تاۋاقستان ماملەكات باسپاخانەسى،
اورنبور ■■■ 1923.

Міржақып Дулатұлының Орынбордағы «F.F. Хұсаинов баспаханасынан» алғаш рет 1916 жылы басылып шыққан бастауыш мектепте екі жыл оқылатын «Қирағат кітабы» оқу құралының 1923 жылғы Қазақстан мемлекет баспасынан толықтырылған нұсқасының төртінші басылымы. Араб үлгісіндегі жәдит жазуынан қазақ әрпіне алғаш рет түсіріліп отыр.

МҰҒАЛІМДЕРГЕ

Қазір біздің қазақ халқында оқудың жаңа дәуірі басталған кез. Біздің қазақ та шын қазақша мектептің керектігін біле бастаған шақ. Бұрын бізде екі түрлі оқушы бар еді. Орысша һәм мұсылманша. Орысша оқығандар қазақша хат тани білуді ғана қанағат қылып, көбі оған да шорқақ еді. Мұсылманша оқу тәртібі ең төмен дәрежеде болып, бұрынғы бізді оқытушылар «Әлібісін — ә, Әлібісін — әй, Әлбітр — о, ә-и, о...» деп оқытатын еді. Бұрын 5-6 жыл оқып та хат тани алмай қалатындар көп болушы еді.

Аз уақытта көп үйреніп, төте жолмен мақсұтқа тез жетуді ойлағанымыз жоқ еді. Соңғы 15-16 жылдың ішінде көрші халқымыз — ноғайларда да сол жәдит, усул-хадим мәселесі көтерілді. Бара-бара оқуы жеңілдеп, усул-сауния тәртібіне айналдырудың шарасына кірісті. Мектеп-медреселерін ақырындап түзете бастады. Бұлардың медреселеріне қазақ балалары да кіріп, олардан үлес алды. «Мұғалімдерге» деп сөз жазып отырғанымыздың көбі — сол ноғай медреселерінде оқып шыққан қазақ жігіттеріміз.

Кісі қайда оқыса да: керек ноғайша, керек орысша, керек басқаша, ақыл мақсұты білім үйреніп, асса халқына, қалса өзіне пайда келтіру. Сондықтан ноғайша оқығандарымыз ноғай, орысша оқығандарымыз орыс, ғарапша оқығандарымыз ғарап болып кеткен жоқ. Бәрі де өз тілін сақтады. Тілін сақтағандығы сол: қазақ балаларын оқытуға ноғайша кітаптарды көре тұра, қазақ тілінде оқу кітаптарын керексіне бастады.

Сүйікті қазақ мұғалімдері! Міне, сол сіздер керексіген қазақ тіліндегі оқу кітаптарының бірі — осы кітап. Кемшілігі болса, көрсеткендеріңізге шын көңіліммен рақмет айтамын.

Енді бұл «Қирағат кітабын» қалай пайдалану, яғни қалай оқыту жайынан кеңеселік. Өздеріңізге мағлұм, қазақ түгіл ноғайда да бұл күнге шейін дарыл мұғалим мен дарыл мұғалимат[1] жоқ. Қазақ түгіл ноғайдың да оқуы керегінше ілгері баспай тұрған себебі сол, рас осы кезде ноғайда тәртібі тәуір деген медреселер бар, олардан өздерің де оқып шықтыңдар. Бірақ, сіздер, онда аз-көп болса да өздерің ғана үйреніп шықтыңдар, басқаларды қалай үйрету жайын үйренген жоқсыңдар. Өзі білу мен өзгелерге білдіру екі басқа. Білгенін кісіге білдіру, яғни балаларды оқыту — өз алдына бір ғылым. Ғылым-педагогика, Орысша учительский институт, учительская семинария, педагогический курстар көп. Сондықтан орыс учительдері көп жапа шекпейді. Біздің қазақ, ноғай мұғалімдері өздерінің тырысуы мен тәжірибелерінің арқасында ғана мұғалім болып жүр. Мектеп программасында бірінші орын алған нәрсе — қирағат — баяндап оқыту. Соның үшін оқытушы ең әуелі баяндап оқытудың асыл мақсұтын жақсы білерге керек. Қирағаттың мақсұтын түсінбеген адам мұғалім үміт еткен пайданы бере алмайды. Балаларға кітаптың құр қарасын саулатып оқыта береді. Жас балаларды оқыған нәрсесі хақында ойлануға, оның мағынасын, қасиетін сездіруге қалай үйретпек керек? Балалар оқыған нәрсесін бір-біріне ұйқастырып ойлануына, оқып шыққаннан кейін жадында ретті һәм толық мағынасымен қалдыруға әдеттендіру керек. Әрбір жазылған сөз — жазушының сезінуімен, естуімен, көруімен (табиғаттан һәм адамның тұрмысынан) шыққан нәрсе. Өзін қоршаған табиғат һәм тұрмысты сезуі, көруі жазушының ойында ретке келіп, мағынаға айналғаннан кейін сөз болып сөйленіп, жазу болып қағаз бетіне түседі. Сөйтіп, сөз болып, жазылып шыққан хикаялар, мысалдар, ертегілер — жазушының ойы, табиғаттың, тұрмыстың көңіліне түскен суреті; соның үшін оқушы да жазушының сезінгеніндей сезіп, ойлағанындай һәм сол ойлағанын өз ретімен, өз мағынасымен түсінерге һәм жадында қалдырарға керек. Жазушы әлгі ойларын қалай тізді, басқаларға қалай сездіргісі келеді, соның бәріне жазушының өз көзімен қарап, өз ойымен ойларға керек. Жазушы қайғырса, қайғырып, күлсе, күлу керек. Оқыған нәрсенің ішкі мағынасымен бірге оның сөзін һәм қалауында есінде қалдырарға керек. Әрине, ақылы толған үлкен кісі

[1] *дарыл мұғалимат* — мұғалімдер даярлайтын училище деген мағынада (*осы және бұдан кейінгі сілтемелердің бәрі де автордың өзінің ескертуі — Ред.*)

оқыған нәрсесі хақында жазушыға еруден бұрын өзі сынайды, сонан кейін ғана жазушының пікіріне қосылады, айырылады. Біздің әлгі айтылып өткен ретіміз балалар туралы. Балалар үлкендердей сынмен оқымай, тек оқыған нәрсенің ағынымен кететін болғандықтан, мінсіз үлгілі боларға керек. Бастауыш мектепте алған тәрбиесінің әсерлі, күшті, сіңімді болуы, қай халықтың мектебінде болса да оқу кітаптары ана тілімен, өз ұлтының тұрмысынан һәм табиғаттан жазылып, баяндап оқытудың асыл мақсатына муафиқ үйретуден, осылай біліп, баяндап оқытқанда, балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухы сіңісіп, ана тілін анық үйреніп, керекті мағлұмат алып шығады. Мұндай балалар бастауыш мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың мектеп-медресесінде оқыса да, қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды. Қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де, ұлт ұлы болып қалады.

Оқудағы мақсат — жалғыз құрғақ білім үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру. Тәрбие беру үшін «Қирағат кітабын» оқытқанда, құр қарасын ғана оқытпай, жоғарыда айтқанымыз секілді, ішкі мағынасын да түсіндіру тиіс. Баяндап оқытудың мәнісін білмеген тәжірибесіз жас мұғалімдер қирағат оқытудағы мақсат харфін танып-көрмей, оқып кету деп біледі. Сондықтан 8-9 ай оқитын «Қирағат кітабын» 3-4 айда оқып бітіріп қарап отырады, иә басқа кітапқа түсіруге даярланады, жаңа түскен кітапты да әлгіндегідей оқытып шығарады. Бұрынғы тәртіпсіз оқытатын заманда бір кітаптан екінші кітапқа түсіру, неғұрлым көп кітап оқыту таңсық еді. Бірақ балалардың жадында керекті білім қалмаушы еді. Қазақ мұғалімдері тәртіппен оқытқанда, мектептің программасы болады. Балалар бөлімге бөлінеді, сабақты сағатқа айырады. Солай оқытқанда, қирағат күніне бір сағаттан артық тимейді. Сол бір сағаттың ішінде «Қирағатты» дұрыстап оқытқанда, кітаптағы қысқа хикаялар, өлеңдер — бір сабақ, ұзындары — екі-үш сабаққа бөлініп оқылады, сөздің сыртқы қарасы оқылып (*бұл сөздің қазақшасы пәлен дейтін басқа тіл емес*), ішкі мағынасы һәм онан алатын өнеге жабулы қала берсе, кітапты тез оқып шығып, керекті пайдасына жетіспей қалуы сол болады.

Тәжірибесіз мұғалімдерді жоғарыда айтқан қателерден сақтау үшін кітаптың басынан түскеннен баяндап оқытудың мәнісі қалай болатынын мұғалім болып бір сабақты оқытып көрсетелік.

М ұ ғ а л і м. Балалар! «Қирағат кітабының» 26*-бетін ашып, «Оқымысты бала» деген сабақты табыңдар.

М ұ ғ а л і м. Абылай, сен оқы.

А б ы л а й. (*Оқиды*) «Оқымысты бала».

М ұ ғ а л і м. Сен қандай баласың?

А б ы л а й. Мен оқып жүрген баламын.

М ұ ғ а л і м. Қандай кісіні оқымысты дейді?

Ш ә к і р т. Көп оқыған кісіні.

М ұ ғ а л і м. Әрі қарай оқы.

А б ы л а й. «Бір бала қалада оқып, жазғытұры ауылына келді».

М ұ ғ а л і м. Сен қайда оқып жүрсің?

Ш ә к і р т. Ауылда оқып жүрмін.

М ұ ғ а л і м. Сен қаланы көрдің бе? Қаланы көргендерің бар ма?

Ш ә к і р т. Көрдім (көргенім жоқ).

М ұ ғ а л і м. Қаланың ауылдан айырмасы қандай?

Ш ә к і р т. Қалада тастан, ағаштан салынған биік қабат-қабат үйлер, көшелер, дүкендер, үлкен школдар, мешіттер, шіркеулер бар.

М ұ ғ а л і м. Бала ауылына қай кезде келді?

Ш ә к і р т. Жазғытұры келді.

Мұ ғ а л і м. Қазір қай кез, мұнан кейін қай кез келеді?

Ш ә к і р т. Қазір күз, мұнан кейін қыс келеді.

М ұ ғ а л і м. Бала ауылына неге жазғытұры келді?

Ш ә к і р т. Жазғытұры мектептерде, школдарда оқу болмайды.

Екінші сөйлемді тағы бір бала оқиды: «Әкесі: — Балам, енді шөп шабатын мезгіл жақындады, қолыңа тырнауыш ал, мен шапқан шөпті жинап, жөрдеміңді тигіз, — деді».

М ұ ғ а л і м. Сен әкеңе, ағаларыңа қолғабыс қыламысың? Қолғабыс қылу керек пе?

Ш ә к і р т. Қолғабыс қылу керек, мен де қолғабыс қыламын.

Әрі қарай тағы бір бала оқиды: «Баланың жұмыс қылғысы келмейді. — Мен һәртүрлі ғылымдар оқып қайттым, қара қазақтың сөздерін ұмыттым, тырнауыш деген не нәрсе? — деді».

М ұ ғ а л і м. Бала неге жұмыс қылғысы келмеді?

Ш ә к і р т. Жалқаулықтан жұмыс қылғысы келмеді.

М ұ ғ а л і м. Жалқаулық жақсы ма?

---

* Автор түпнұсқа бойынша сілтеме жасап отырған 26-бет бұл басылым бойынша 37-бетке сәйкес келеді. (*Ред.*)

Ш ә к і р т. Жалқаулық жаман.

М ұ ғ а л і м. Оқыған кісі өз тілін ұмыта ма?

Ш ә к і р т. Жоқ...

М ұ ғ а л і м. Оқыған кісіге жұмыс қылу ұят па?

Ш ә к і р т. Ұят емес.

Әрі қарай тағы бір шәкірт оқиды: «Осы сөзді айтқаны-ақ сол еді, тысқа шыққа, жатқан тырнауыштың басын байқамай аяғымен басып қалып еді, сабы тақ етіп маңдайына тиді. Сонда ғана тырнауыштың не екені есіне түсіп, маңдайын сипалап тұрып: «Тырнауышты аяқ астына тастаған қандай ақымақ екен», — деп ашуланды».

М ұ ғ а л і м. Баланың тырнауыштың атын ұмыттым дегені рас па екен?

Ш ә к і р т. Өтірік.

М ұ ғ а л і м. Өтірік айту дұрыс па?

Ш ә к і р т. Өтірік айту дұрыс емес.

Мұнан кейін мұғалім балаларға сауалдар береді. Кім хақында оқыдыңдар? Бала ауылына қашан келді? Әкесі оған не айтты? Баласы не жауап қайтарды? Балаға тысқа шыққанда не ұшырады? Бала не деп ашуланды? Мұнан қандай ғибрат алуға болады? Қалада оқып, елге қайтқанда сендер де сол баладай боласыңдар ма?

Һәр уақытта балаларды толық жауап беруге әдеттендіру керек. Мақаланы бөліп оқытқанда, һәр сөйлемді һәр балаға оқыттырарға, сауалдарды да әрқайсысына кезек берерге керек. Әр бала оқығанда, басқалары зерттеп кітаптарына қарап отырарға керек. Бала қате оқыса, білгендері қолын көтеріп қана өзінің байқағанын сездірерге керек. Тыңдамай, алаңдап отырған баланы байқаса, мұғалім: «Әрі қарай оқы», — деп, кенеттен сынау пайдалы. Мұғалім мақала біткенше сауал беріп болған соң, бірнеше балаға түгел оқытып, қателерін балалардың өздеріне түзеттіріп, білмей қалған жерін де жетекші сауалдармен өзі түзеттірерге керек.

Осы тәртіппен оқып шыққан соң, кітаптарын жаптырып қойып, мақаланы балаларға өздері түсінгенше жатқа айттырып шығарарға керек. Кей уақытта мұндай мақалаларды баяндап оқытқаннан кейін, кітапқа қарамай, балаларға жаздырту керек. Өздерін де жоғарыда көрсетілген тәртіппен оқытып, түсініксіз сөздерін ұқтырғаннан кейін, жай сөзбен жатқа сөйлетіп һәм жай сөзбен жаздырту керек. Балалардың бұл жазуларын мұғалім түзетерге міндетті.

Северо-Казахстанская областная библиотека
МУКАНОВА

Өлеңдерді оқып болғаннан кейін үйлеріне жаттап келуге беріп, келер күндердің бірінде талдату керек. Баяндап оқытудың тағы мынадай шарттары бар: анық, айқын оқу, ыңырсымай, сөзді орынсыз созбай, салмақты, айтатын орында асықпай, кісі қалай сөйлесе, солай оқу керек. Сұрау, таңдану, кідіру белгілерін тиісінше оқып, дауысты көтеретін орында көтеріп, бәсеңдететін орында жай оқу тиіс. Балалар дұрыс оқи алмай қиналған жерде мұғалім өзі оқып көрсету лайық. Баяндап оқытудың асыл мақсаты һәм тәртібі — қысқа да болса осыдан аңдалса керек.

«Қырағат кітабына» алғы сөз ретінде жазылған.
1914 жыл, 15 қаңтар

Балалар, бұл — жолбасы даналыққа,
Келіңдер, түсіп, байқап қаралық та.
Бұл жолмен бара жатқан өзіңдей көп,
Соларды көре тұра қалалық па?
Даналық, өшпес жарық, кетпес байлық,
Жүріңдер, іздеп тауып алалық та!

А.Б.

КЕЛ, БАЛАЛАР, ОҚЫЛЫҚ!

Бір Құдайға сиынып,
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Істің болар қайыры,
Бастасаңыз Аллалап.
Оқымаған жүреді
Қараңғыны қармалап.

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар...
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ табылар.

Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Мал-дәулеттің байлығы,
Бір жұтасаң жоқ болар.
Оқымыстың байлығы —
Күннен-күнге көп болар,
Еш жұтамақ жоқ болар.

Сиса көйлек үстінде
Тоқуменен табылған.
Сауысқанның тамағы
Шоқуменен табылған.

Өнер-білім бәрі де
Оқуменен табылған.

Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Надандықтың белгісі —
Ңеш ақылға жарымас.
Жайылып жүрген айуандай
Ақ-қараны танымас.
Аяңшыл ат арымас,
Білім деген қарымас;
Жөн білмеген наданға
Қызыр ата дарымас.

Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқу деген шыны-ды,
Тұрған сайын шыныққан.
Оқу білген адамдар
Май тамызған қылыштан...
Білмегенді білуге
Есті бала тырысқан,
Есер бала ұрысқан.

Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Әлпештеген ата-ана
Қартаятын күн болар.
Қартайғанда жабығып,
Мал таятын күн болар.
Ата-анаң қартайса,
Тіреу болар — бұл оқу.
Қартайғанда мал тайса,
Сүйеу болар — бұл оқу.

Оқу білген таниды
Бір жаратқан Құдайды.
Танымаған Құдайды
Не қылғанда ұнайды?

«Шырағым, адам болғай» деп,
Ата-анаң жылайды.
Баладан қайыр болмаса,
Баланы неге сұрайды?!

Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

БӨРІК

Кішкентай Нұрмаш бір күні басына әкесінің бөркін киіп: «енді мен үлкен кісі болдым», — деп ойлады. Сөйткенмен, бөрік олай ойламады. Үлкен кісі болғыш Нұрмаштың көңіліне қарамастан, дәл мұрнына түсті. Нұрмаш мұны да елең қылмады, қолына бір таяқ алып, аяқтарын маң-маң басып, ана ауылға қарай жөнеліп еді, мұны мал қайырып жүрген Бекбай отағасы көріп қалып, айқай салды:

— Әй, бөрік! Сен не қылып жүрсің? Біздің Нұрмашты қайда алып барасың? — деп.

Күлкі сөз

— Әй, Қасым! Неге аузыңды томпайтасың?
— Күпімді күйдіріп алдым.
— Неге жамап алмайсың?
— Инем жоқ.
— Тесігі үлкен бе?
— Жағасынан басқа түгі қалған жоқ.

МЕКТЕПКЕ

Ашық күнде жарқырап,
Жаңа жауған жатыр қар.
Адамдардың беттерін
Домбықтырып тұр ызғар.

Жатырсыңдар неге ұйықтап,
Күн шығып қалды, балалар?
Таңертеңгі аязбен
Мектебіңе жөнел, бар.

ЖАЗҒЫ КЕШ

Күн батты. Үйге қайтатын да уақыт жетті. Біз жүгіре басып келе жатырмыз. Оның арасында түн көзге түртсе көрінбейтін қараңғы. Әне, бір түп қурайдың тұсынан көктің жиегі мұнарланып көрінді. Бұл не? Өрт пе?.. Жоқ, туып келе жатқан ай екен. Оның оң жағында төменірек ауылдың оты жылтылдап көріне бастады. Міне, біз ауылға келіп қалдық. Мен алдымен жерошақ басындағы сүт пісіріп отырған әжемді таныдым.

МЕКТЕПТЕН

Мектептен қайтып балалар
Қызарып беті суықтан.
Үй алдында Майлыаяқ
Жатыр еді бұйыққан.
Құйрығын бұлғап еркелеп,
Қылды ықылас шындықтан.
Күліп, шулап, кірсе үйге,
Самауыр тұр бу шыққан.
Тойып алып тамаққа,
Балалар жатып тыныққан.

ОҚУ

Жүніс сегіз жаста еді. Ол оқи да, жаза да білмеуші еді. «Мені мектепке жібер» деп мазасын ала берген соң, әкесі бір күні мектепке алып барады. Мұғалім жаңа келген жас баланы тиісті орынға отырғызып, аты-жөнін сұрап, дәптеріне жазып алды. Сол күннен былай Жүніс қолтығына кітаптарын қысып, бір күн де сабақтан қалмай мектепке барып жүрді. Ақырында біздің Жүніс оқу, жазу, есеп үйреніп, оқымысты болды.

Мақал: «Бір оқығанға екі оқымағанды береді. Сонда да айырбастамайды».

ӘДЕП

Бір жұрттың бас хакімі бір баймен сөйлесіп тұрғанда, қасынан бір кедей адам өтіп бара жатып, иіліп сәлем береді. Оған қарсы әлгі төре жарлыдан да төменірек бас изеп, сәлем алады. Қасындағы бай:

Тақсыр, осынша жұрттың үстінен қарап тұрған хакімсіз. Осы бір жаман кедейге неге сонша бас ұрасыз? — дейді.

Сонда хакім:

— Ешбір ғылым-білім үйренбеген қара кісі сонша иіліп, әдептілік көрсеткенде, мен одан әдепсізірек болып қалайын ба? — деп жауап қайтарыпты.

Мақал: «Ұлық болсаң — кішік бол!»

ШЕШЕНІҢ БАЛАЛАРЫН СҮЮІ

Кім сендерді, балалар, сүйетұғын,
Қуанышқа қуанып, қайғыңа күйетұғын?
Түн ұйқысын төрт бөліп, кірпік қақпай,
Шешең байғұс дамылсыз жүретұғын.

Кім сендерді, балалар, тербететін,
Еркелетіп, ойнатып, сергітетін?
Жалқау болсаң, балалар, жаман болсаң,
Қамқор анаң көз жасын көлдететін.

Кім сендерді сағынар шетке кетсең,
Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсең?
Бетін жуған жасымен сорлы анаңа
Хат жазып тұр, төбесі көкке жетсін.

Кім сағынар сендерді келгеніңше,
Құлындарын көзімен көргеніңше?
Сендер қайтып келсеңдер адам болып,
Һеш арманым болмас еді өлгенімше...

НҰРМАШ ПЕН ДҮЙСЕН

Нұрмаш айтады: «Дүйсен, біздің үйге бала бол, сонда біздің үйдің кісілері сіздікінен екі рет артық болады». Дүйсен ойлап тұрды да: «Жоқ, Нұрмаш, сен біздің үйге бала бол, сонда сіздің үйдің де, біздің үйдің де кісілері бірдей болады», — деді.

Табыңдар, балалар, Нұрмаштың үйінде неше кісі бар? Дүйсеннің үйінде неше кісі бар екенін?

БҮКІР МЕН БАЛА

Бір бүкір тіленші кетіп бара жатыр еді. Ойнап жүрген тентек бала бір тасты ала сала оның дәл бүкіріне көздеп тигізді. Бүкір арқасын сипалап: «Япырым-ай, шырағым, не қылған көздегіш едің. Міне, менің барым осы, — деп, балаға бір тиын бақыр тастады. — Мен кедей адаммын. Мұнан артық берерім жоқ. Әне, бір бай кетіп барады. Оған да тасты маған тигізгендей дәл тигізсең, менен гөрі ол төуірірек берер», — деді.

Бала бүкірдің сөзін малданып, жерден тағы бір тас алып, кетіп бара жатқан байдың дәл жауырынына тигізді. Бай баланы ұстап алып, шыңғыртып тұрып құлағын бұрады. Сөйтіп, бала сыбағасын толықтырып алды.

БАЛҒОЖА БИДІҢ ОҚУДАҒЫ БАЛАСЫНА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Үміт еткен көзімнің нұры, балам,
Жаныңа жөрдем берсін Хақ тағалам!
Атаң мұнда анаң мен есен-аман,
Сағынып, сәлем жаздық бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабаққа көңіл берсең басыларсың.
Ата-анаңды өнер білсең — асырарсың,
Надан боп, білмей қалсаң, аһ ұрарсың!

Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің?
Қолыңа құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едің?

АҚТӨС

Ақтөс деген ит аузында сүйегі бар, көпірден өтіп келе жатыр еді, қараса, судан өзінің көлеңкесін көрді. Ақтөстің ойына келді: «Мынау басқа бір ит екен. Мұның сүйегін тартып алайын», — деп. Көп ойламады, суға секіріп түсіп еді, ит түгілі еш нәрсе де жоқ. Сол арада өз сүйегін де суға түсіріп алды.

АҚҚУ, ШОРТАН ЬӘМ ШАЯН

Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн,
Жегіліп, тартты үшеуі дүркін-дүркін.
Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,
Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін.

Бұлардың машақаты аз болмады,
Жұмысы орнына кеп мөз болмады.
Тартса да бар күштерін аямай-ақ,
Әсілен жүк орнынан қозғалмады.

Оншама ол жүк артық ауыр емес,
Құр сырттан пөлен деу де тәуір емес.
Жүк бірақ әлі күнге орнында тұр,
Бірыңғай тартпаған соң бәрі тегіс.

* * *

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Әуелі бірлік керек — болсаң жолдас.
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас.

ҚОЗЫЛАР

Тоғай бойында бір қора қой жайылып жүр еді. Екі қозы қойлардан шетке шығып жүрді. Бір үлкен саулық айтты:

— Ойнамаңдар, қозылар. Бөле мен қаза алыс емес. Бір нәрсеге ұшырарсыңдар.

Бұл сөздерді талдың арасындағы қасқыр естіп тұрып:

— Саулық өтірік айтады, достарым, өзінің аяқтары қартайғаннан жүре алмайтын болған соң, сендерді күндейді. Қайда болса сонда көңілдеріңді көтеріп жүре беріңдер, — дейді.

Қозылар солай істейді. Қойлардан біраз шығып кетіп еді, қасқыр бұларды иығына салып алып, тоғайға кірді де кетті.

ШЫБЖЫҚ ПЕН КӨГЕРШІН

Шыбжық торға түсті соры қайнап,
Барды ма, кім біледі, ажал айдап.
Пәлені қаза менен қайда деме,
Ғаріп боп отыр сорлы көзі жайнап!

Жанына жас Көгершін ұшып келді:
— Не қара басты торға түсіп? — деді. —
Тал түсте торды көрмей, соқыр ма едің?
Есалаң, ақылың жоқ, күшік, — деді.

Түсер ме есі дұрыс күндіз торға?!
Ақылың жоқтығынан қалдың сорға.
Мысалы, мені алдап еш уақытта,
Тор түгіл, түсіре алмас онан зорға.

Кім күлмес бостығыңа сен жаманның,
Алдырған айласына бір наданның?
Мен саған қол берейін түспесіме,
Амалы саған ғана мол адамның.

Десе де, ақыл серік қонған баққа,
Ем болмас бастан бағың таяр шақта.
Пысықсып Көгершінім отырғанда,
Қалыпты өзі түсіп қыл тұзаққа.

— Ақылың қайда кетті, данышпаным?
Серт етіп түспеске қол алысқаның?
Біреуге күлсең, келер өз басыңа,
Табалап мұнан былай күлме, жаным!

* * *

Біреуді білмес адам табалайды,
Бақ көшсе, ақылыңа қарамайды.
Ісіңнен бір істеген жазым тапсаң,
Болды деп білмегеннен шамалайды.
«Жазмыштан озмыш болмас» деген сөзді
Бекер деп пікір айту жарамайды.
«Алланың адам басы — добы» деген,
Қуса да қалай қарай домалайды.

ЕКІ ӘТЕШ

Екі әтеш араздасып, ақырында төбелесті. Біреуі жеңілді. Жеңілгені жұрттан ұялып, бір қараңғы түкпірге тығылып отырды. Жеңгені шаттанып, есік алдында ерсілі-қарсылы жүріп, онан соң ұшып, қораның төбесіне шығып, қанаттарын сілкіп, қомданып, өзін-өзі мақтап, бар дауысымен «Ку-ке-ре-ку!» деп шақыра бастады. Бір мезгілде қайдан келгенін білмеймін, бір қаршыға ағып келіп, мақтаншақ әтешті көтеріп алды да кетті.

АРЫСТАН МЕН ТҮЛКІ

Арыстан қартайып, аңдарды бұрынғыдай ұстай алмайтын болды. Енді ол айламен тұрғысы келді. Өзі інінде жатып, аңдарға: «Аурумын, жүруге халім жоқ», — деп лақап шашты. Аңдар мұның халін білуге келісті, бірақ ешбірі де кейін қайтпады, арыстанға азық болды.

Бір күні түлкі келді. Ол іннің аузында анадай жерден тұрып, арыстанның халін сұрады. Арыстан айтады: «Неге жақынырақ келмейсің?» Түлкі: «Жақынырақ бармайтын себебім, саған кірген із бар, шыққан із жоқ», — деп жүріп кетеді.

АЯҢЫЗДАР ЖЕТІМДІ

(*Ғ. Тоқай ізімен*)

Жақсы сізге, балалар,
Қысқы кеште рақат.
Жылы үйде жайланып,
Отырсыздар көңіл шат.

Ызғарлы боран соқса да
Терезеге тақта-тақ,
Балапандай ұяда
Уайым жоқ сізге нақ.
Бөріне жұрттың жасаған
Бермеген бірақ түгел бақ.
Толып жатыр жалғанда —
Жетім-жесір, кем бейбақ.

Біреулердің шешесін
Ерте алған лөхат.
Кей балалар айырылған
Атасынан бейуақ.

Осыларды, балалар,
Кез келтірсе сізге хақ.
Бірге туған бауырыңдай
Еркелетіп бағып-қақ.

ТҮЛКІ МЕН ҚҰМЫРША

Бір қатын далаға егін ора келіп, құмыршасын сүтімен бір шоқтың түбіне жасырып қойды. Мұны түлкі көріп, бұғып келді де, құмыршаның ішіне басын тығып, сүтті жалап ішіп қойды.

Енді кетейін деп еді, басын құмыршадан шығара алмады. Түлкі олай жүрді, бұлай жүрді, басын бұлғады, сөйледі: «Ау, Құмырша, ойнадық, жетер, мені енді жібер. Болар, мазақ қылма, жібер енді». Құмырша қалмады. Түлкі ашуланып: «Тоқтай тұр, жақсылықпен қалмасаң, мен сені суға батырайын!» — деді. Жүгіріп түлкі өзенге келді. Құмыршаны батыра бастады. Өзенге құмырша да батты, түлкіні де ала кетті.

ЕГІННІҢ БАСТАРЫ

Бір адам жас баласын жанына алды,
Екеуі сайран етіп кетіп қалды.
Қыдырып әрлі-берлі жүрді дағы,
Егінші егін еккен жерге барды.

Аралап әр егінді қарап жүрді.
Кез еді пісіп болған егін түрлі.
Бастарын дәнге толған төмен салып,
Бидайлар бейне тағзым етіп тұрды.

Жалғыз-ақ бір бидай тұр көкке қарап,
Бейне бір жалғыз өзін көпке балап.
Баланың сол бидайға көзі түсіп,
Білмекке кетті көңілі жөнін сұрап:

«Құбылып бидайлар тұр басын салып,
Жіберген мырза Құдай нұрға қанып.
Әй, әке! Мұның мәнін түсіндірші,
Бір іске тұрмын өзім қайран қалып!

Бұл бидай көтеріп тұр басын көкке,
Қарайды шікірейіп өзге көпке.
Өзіне өзгелерді теңгермейтін,
Соншама бұл бидайдың дәні көп пе?»

«Айтайын мұның мәнін, балам, саған:
Шырағым, түрін көріп танданба оған.
Өзгесі төмен қарап бүгілгенге,
Ойлама, кем екен деп бәрі сонан».

Және де әкесі айтты баласына:
«Сұқтанба құр сорайған қарасына,
Құдайым өзгесіне дән бергенде,
Бұл бидай дәнсіз қапты арасында.

Бидайлар басы толық иіліп тұр,
Дән берген қожасына сиынып тұр.
Басында бұл бидайдың дәні болмай,
Кекірейіп, көкке қарап, бүлініп тұр.

* * *

Елде көп бұл бидайдай адам, — деді, —
Тәкаппар, оны халық, жаман, — дейді, —
Қалпы емес тәкаппарлық данышпанның
Тұтынба бұл мінезді, балам», — деді.

ҚОЖА НАСРИДДИН АҚЫЛЫ

Бір күні Қожа Насриддин жиналған жұртқа үгіт айтуға мінбеге шығады: «Азаматтар, менің сөйлейін деп тұрғаным ненің жайы, білесіңдер ме?» — дейді.

Жұрт: «Жоқ, білмейміз», — дейді.

Қожа: «Білмесеңдер, сендердің білмейтін нәрселерің жайында мен қалай сөйлеймін?» — деп, мінбеден түсіп кетіпті. Жұрт қапыда қалып: «Білмейміз дегеніміз ағат болған екен, енді сұраса, білеміз деп айтайық», — дейді.

Екінші рет Қожа мінбеге шығып, тағы сұрайды: «Азаматтар! Мен не жайлы сөйлемекпін, білесіңдер ме?» — дейді. Жұрттың бәрі: «Білеміз, білеміз», — деп шулайды. «Өздерің біліп тұрсаңдар, мен несін айтайын?» — деп, Қожа мінбеден түседі. Жиылған адамдар енді сұраса, «Білетіндер де, білмейтіндер де бар» демекші болып сөз байласады.

Үшінші рет Қожа мінбеге шығып, бұрынғыдай тағы сұрағанда, жиылғандар: «Білетініміз де, білмейтініміз де бар», — дейді. «Олай болса, білетіндерің білмейтіндеріңді үйретсін, білмейтіндерің білетіндеріңнен үйренсін!» — деп, Қожа мінбеден түседі де, жүріп кетеді.

КІСІ МЕН КӨЛЕҢКЕ

Айтайын бір тентектің өңгімесін,
Демеңдер сөз ғып жазған мұның несін!
Есуас көре салып қуалады
Өзінің ұстаймын деп көлеңкесін.

Бұл қуса — көлеңкесі алыстады,
Жүгірсе — жүйріктігі қалыспады.

Қатты да, жай да қуды, ұстатпады,
Болғанша бар өнерін қарыштады.

Тентектің бір мезгілде кірді есі.
«Өуре боп қуып маған қажет несі?»
Осылай ойлап қайта жүріп еді,
Артынан қуды енді көлеңкесі.

* * *

Кейбіреу қыдыр дарып, қараса бақ,
Бейне бір осы айтылған көлеңке нақ.
Қайырылмай қарағанда бақ-дәулетке,
Артынан қуалайды қайтарып ап.

ТҮЛКІ МЕН ҚАСҚЫР

Қасқыр жол үстінде келе жатса, көреді — түлкі балық жеп отыр.

— Балығыңнан маған да берші, достым! — дейді қасқыр.

— Өзің неге аулап алмайсың? — дейді түлкі.

— Мен аулай білмеймін.

— Өзенге бар да, құйрығыңды суға батырып, ұзағырақ отырсаң, балық өзі де келіп іліне ді, — дейді түлкі.

Қасқыр ойлайды: «Мұның жөні бар сөз екен», — деп.

Тез өзенге барып, ойыққа құйрығын малды да отырды. Бірсыпыра отырғаннан кейін балық бар ма екен деп құйрығын тартса, құйрық қозғалмайды. «Мұнша көп түсер ме, тартып та шығара алмай жатырмын», — деп қасқыр ойлайды.

Бір мезгілде қасқыр қараса, күн шығып қалыпты. Қатындар суға келе жатыр. Бұлар көрген жерден «Қасқыр, қасқыр!» — деп айқай салысады. «Қасқыр, қасқыр!» — деп, жан-жақтан жұрт жүгіріп, әркім қолында бармен ұра бастайды. Қасқыр жұлқынып-жұлқынып, құйрығынан айырылып, қашып құтылады.

АЛДАРКӨСЕ ШАЙТАНДЫ ДА АЛДАПТЫ

Бір күні Алдаркөсе шайтанмен жолдас болып, аңға шығып, екеуі бір аң атып алыпты. Қазақ әдетінде олжаны жасы үлкен кісі байланады. Соның үшін Алдаркөсе шайтаннан сұрапты: «Қайсымыз үлкенбіз? Сен неше жастасың?» — деп. Шайтан: «Құдай дүниені жаратқанда, менің жасым жетіде еді», — депті. Бұл сөзді естіп алып, Алдаркөсе өксіп жылай бастайды. Шайтан: «Неге жылайсың?» — деп сұраса, Алдаркөсе айтады: «Құдай дүниені жаратқан күні менің жеті жасар балам өліп еді, тірі болса, осы күні сендей болып жүрмес пе еді».

Сонда Шайтан: «Мен сенің балаңмен құрдас екенмін», — деп, олжаны Алдаркөсеге байлапты.

АЙТ КҮНІ

Сәулесі күннің түскен бүгін өзге,
Қуанып шаттық кірген әрбір жүзге.
Нәрселер дүниедегі жанды-жансыз,
Біртүрлі нұр беріп тұр көрер көзге.

Балалар жүр шапқылап аттанысып,
Әрқайсысы ашық жүзбен шаттанысып.
Мінген ат, үстіне киген киімменен,
Қояды бір-біріне мақтанысып.

Құрбанға байлар да жүр малын сайлап,
Пышағын союшы жүр өткір қайрап.
Үйлерге ет асылған қыдырысып,
Жүн жіппен кемпірлер жүр белін байлап.

Майлаған сұлу қыздар шашын тарап,
Жағынып беттеріне опа-далап.
Ойлайды ауыл-ауыл қыдырсақ деп,
Ат тисе қолдарына Құдай қалап.

Жаулығын келіншектер жуған нәлдеп,
Ораған күміс оқа оған сәндеп.
Көңілі молданың да қуаныштa —
Тері алып бұрыннан да жүрген дөндеп.

Қолына балалар жүр құлақ алып,
Қашаннан келе жатқан бұ да қалып.
Жолығып бір-біріне бозбалалар,
Шаттықпен сөйлеседі тұра қалып.

ТЫШҚАННЫҢ АҚЫЛЫ

Тышқан оңашада баласына үйретіпті: «Адам деген мықты жауымыз бар. Ағаштан қақпан құрып, үстіне ғана май байлап қояды. Соны жеймін деп барсаң, қақпан ұстап алады, балам, соған жолай көрме»,— деп.

Бір күні тышқанның баласы ойнап жүріп, майдың иісі шыққан соң, не қылып қойған екен деп қасына жоламай, алыстан сығалап қана қараса, шешесінің айтқанындай, құрулы қақпанның үстінде май тұр. Ойлайды: «Қарашы, адамның ақылсыздығын, ағаштан қақпан істеп, үстіне май байлап, бізді қызықсын деп қойғанын. Біз сол қулыққа бола қоямыз ба?» — деп, олай-бұлай одырандап жүгіріп жүрді де, айтты: «Ой-хой, май құрғырдың иісінің жақсысы-ай! Жемесем де, тым болмаса, жақындап иіскеуге болады ғой», — деп, бірте-бірте жақындап бара жатқанда, қақпан тарс етіп, тышқанның баласын басты да қалды.

ҮЙ ХАЙУАНДАРЫ

Жылқы, түйе, сиыр, қой, ешкі, ит, мысық, тауық адамның үй маңайында тіршілік етеді. Соның үшін олар «үй хайуандары» деп аталады. Үй хайуандары адамға көп пайда келтіреді. Жылқыға мінеді, арба, шанаға жегеді, сүтінен қымыз ашытады. Семіздерін қыстыгүні соғымға сояды, терісін сатып ақша қылады. Түйеге жүк артады, жабағысы күпіге жақсы болады, сатса жүні пұл болады. Сиыр мен қой адамдарды етімен, сүтімен асырайды. Ит қасқыр мен ұрыдан сақтап, қора күзетеді. Осылардың бәрі тегін қызмет етпейді. Олардың қызметі үшін адам асырайды, бағады, қыстыгүні аяздан тоңбайтын жылы қора жасайды, ұры, бөріден сақтау үшін бақташы қояды.

ҮЛЕС

Қосылып, бірнеше адам ортақтасып,
Үй салып, ортасынан дүкен ашып.
Саудасы жұғымды боп байып әбден,
Шат болып көңілдері судай тасып.

Ақшаны төбедей ғып үйіп қойып,
Үлесіп отыр еді шуылдасып.
«Үй жанып барады!» — деп хабар берді,
Жүгіріп келді біреу түсі қашып.

«Жүріңдер, — біреуі айтты, — барайық, — деп, —
Есепке қайтып келіп салайық», — деп.
Айтады екіншісі: «Мың сомым кем,
Тоқтаңдар, соны әуелі санайық», — деп.
«Кем, — деді, — екі мыңым, — және бірі, —
Қарандар, ап-анық тұр кемі, міні!»
«Қой, — десті өзгелері, — бұл — өтірік,
Болмаса керек қате ондай ірі».
Тауса алман сөздерінің бәрін теріп,
Әйтеуір, зор жанжалдың кірді түрі.

Бірталай ерегіспен мезгіл өтті,
Ұмытты, жанжалдасып бәрі де өртті.
Есептің бітуіне от қарай ма?
О дағы түтіндетіп келіп жетті.
Шығарға жол жоқ, жалын қамап алған,
Бәрі де мал-мүлкімен күйіп кетті.

* * *

Ойласақ, оқиға емес болмайтұғын,
Ел қайда өзін даудан қорғайтұғын?
Қазіргі пайдасына бәрі жетік,
Адам аз алдын қарап, болжайтұғын.
Аңдыған бірін-бірі жаудан жаман,
Байқасақ, ел белгісі оңбайтұғын.

Бұл белгі табылып тұр біздің жұрттан,
Таласып бір-бірінің жүзін жыртқан.
Алданып арадағы дау-шарына,
Қатерден қапері жоқ келер сырттан.

БЕРЕ БІЛГЕН — БӨЛЕ БІЛЕР

Бай мұжық бір төреге сыйға бес қаз алып келіпті. Төре айтады: «Жақсы, бере білгенде, сен бөле де біл. Үйімізде алты кісі бар. Мен, қатыным, екі ұлым, екі қызым. Бірімізге артық, бірімізге кем қылмай, әділ бөлсең, саған мен де сый берермін. Бөле алмасаң, бос қайтарсын», — дейді. Мұжық олай ойлайды, бұлай ойлайды, дұрыстап бөле алмайды.

Сонда төре бір кедей мұжықты шақырып, өлгі қаздарды бөлуге бұйрық қылады.

Кедей мұжық көп ойламай, бір қазды алды да, төре мен ханымына беріп: «Міне, бір қазбен үшеу болдыңыз», — дейді. Бір қазды екі ұлына, бір қазды екі қызына беріп: «Міне, сіздер де үш-үштен болдыңыздар», — дейді. Қалған екі қазды өзі алып: «Мына қазбен мен де үшеу болдым», — дейді.

Төре күліп жіберіп: «Міне, жігіт болсаң, осындай бол! Жұртты да разы қылып, өзін де ұмытқан жоқ», — деп, ақша беріп, қаз иесі мұжықты бос қайтарды.

ЖАЗҒЫТҰРЫ

...Май кірді, жер құлпырды, гүлдер жайнап,
Жібектей көгорайлар жатқан жайрап.
Сұлудай бұраңдаған бұтақтар да,
Ән қосып әртүрлі құс тұрған сайрап.
Суықтан тоңып өлген шыбын-шіркей,
Тіріліп қанат қағып быж-быж қайнап.
Аспанда көк күркіреп, от жарқылдап,
Жылы жел қара бұлтты тербеп айдап.
Көгорай жапырақтың арасынан
Құс-құрттар баласына ұя сайлап.
Жүн-жұрқа, ескі-құсқы нәрсе тасып,
Балаға — бауыр еті орын жайлап.
Уызға жаңа тойған жас құлынды
Шыңғыртып, жылқышылар ұстап байлап.
Азырақ күйлі шыққан қысыр тайын
Балалар шапқыласқан мініп жайдақ.
Қыс қысқан арық-тұрақ, жаман-жәутік
Кетті ғой әлдеқашан тыраңайлап.
Жаратқан жанға рақат жазғытұры,
Шүкір қыл бір Аллаға «иә, Құдайлап».

ОҚЫМЫСТЫ БАЛА

Бір бала қалада оқып, жазғытұры ауылына келді. Әкесі: «Балам, енді шөп шабатын мезгіл жақындады, қолыңа тырнауыш ал, мен шапқан шөпті жинап, жәрдеміңді тигіз», — деді. Бала жұмыс қылғысы келмей: «Мен әртүрлі ғылымдар оқып қайттым, қара қазақтың сөздерін ұмыттым, тырнауыш деген не нәрсе?» — деді. Осы сөзді айтқаны-ақ сол еді, тысқа шыққа, жатқан тырнауыштың басын байқамай аяғымен басып қалып еді, сабы тақ етіп маңдайына тиді. Сонда ғана тырнауыштың не нәрсе екені есіне түсіп, маңдайын сипалап тұрып: «Тырнауышты аяқ астына тастаған қандай ақымақ екен?» — деп ашуланды.

ЕКІ ШЫБЫН

Бір Өгіз күні бойы тартып сабан,
Қайтты елге сабанымен кешке таман.
Мүйізінде Қара шыбын отыр еді,
Кез болды бір танысы жолда оған.

Танысы мұны көріп келе жатқан
Астында өгізі бар сабан артқан.
«Көзіме күні бойы көрінбеп ең,
Келесің, сөйле, — деді, — сен қай жақтан?»

Сонда бұл мұрнын көкке көтереді,
Адамсып, маңғазданып жөтеледі.
«Жер жыртып күні бойы шаршап келем,
Мазалап сұрап саған не керегі?»

* * *

Адамды кейбір түрлі алып еске,
Қарасақ ғибрат бар бұл кеңесте.
Біреудің иә қайратын, иә дәулетін
Өзімсіп жүретіндер бар емес пе?

Кейбіреу көтереді мұрнын көкке,
Өз әлін өзі білген адам көп пе?
Мақтанып, бәрін де өзім еттім дейді,
Біреудің шылауында жүріп текке.

ЖАМАН ЖОЛДАС

Екі дос кісі жолдас болып келе жатса, бір аюға ұшырайды. Бұл екеуінің бірі әлсіз, ауру, екіншісі мықты жас жігіт екен. Аюды көрген соң жас жігіт ауру жолдасын тастап, бір үлкен ағаштың басына шығып кетеді. Ауру байғұс, ағашқа шығуға дәрмені жоқ, жерге құлайды да, созылып, өлген кісі болып жата қалады (*естуі бар еді, аю өлген кісіге тимейді деп*). Аю жатқан кісінің қасына келіп, иіскелеп тұрады да, дыбысы білінбеген соң, тастап жөніне кетеді.

Мұнан кейін манағы жолдасы ағаштан түсіп, аурудан сұрайды:

— Достым, аю құлағыңа не сыбырлап кетті? — деп. Ауру айтады:

— Аю құлағыма ақыл сыбырлады. «Мұнан былай тар жерде жолдасын жауға тастап қашатын достармен жолдас болма!» — деп.

АЙНА МЕН МАЙМЫЛ

Айнаның қарсы алдына Маймыл барып,
Айнадан өз суретін көре салып,
Аюға жанындағы күліп айтты,
Ақырын аяғымен түртіп қалып:

«Бері қара! Бұл кім өзі мынау перің?
Білмеймін қайдан шыққан мұндай керім?!
Он екі мүшесінің бірі оңды емес,
Көз салып қарап тұрсам әрбір жерін!

Мен бұған титтей ғана ұқсас болсам,
Ішіме пышақ салып өлер едім.
Ол рас, бесеу-алтау бар екені —
Кейіпсіз нақ осындай бөлелерім».

«Маймылжан, біраз ғана етсең төзім,
Менің бар жалғыз ауыз айтар сөзім.
Әуре боп бөлелерің санағанша,
Абайлап қарашы әуелі өзіңе-өзің».

Аюдың бұл ақылы айтқан доска,
Бір жүріп, бірге тұрған көңіл қоска.
«Алды жөн адасқанның» деген сөз ғой,
Тыңдаусыз құр далада қалды босқа!

* * *

Мысалы: адам — маймыл, өлең — айна,
Өленде түсінгенге бар көп пайда.
Айтылған өленделгі мінін көріп,
Түзейтін мінез-құлқын адам қайда?!

Біреудің мінін айтса өленшілер,
Мәз болып, тыңдағандар қарқ-қарқ күлер.
Болса да нақ сол міндер өз басында,
Деп айтар: «секілді екен пәленшелер».

Мен талай көргенім бар осындайды,
Өз мінін кім аңғарып, абайлайды?
Мәселен, бидің жеген парасын айт —
Көрсетер көзін қысып ауылнайды.

ЖАСТЫҚ

Бір жылдың ішінде бір-ақ жаз болады. Ағаш, шөптер, гүл-жапырақтар бір-ақ рет жасарады. Осы секілді адамның да басына жастық екі келмейді. Жастық — біздің өміріміздің жазы. Жаздан кейін қалай күз келеді, сол секілді жастықтан соң көрілік жетеді. Шаруасына жинақты кісілер жаз күні қыстық азық-түлігін даярлап қояды. Адам да жасында өнер-білім, жақсы мінездерді бойына жинауы тиіс. Мұнсыз ол қартайған шағында рақат тіршілік ете алмайды.

КҮЛМЕҢІЗДЕР КӘРІГЕ

Бір кісінің екі баласы болыпты. Бір мезгілде көршілері оған айтады: «Сенің балаларың бір кемпірді мазақ қылды, балаларыңды тыйып қой!» — деп. Әкесі балаларына ұрсады, балалар да мұнан былай кісіге күлмеске уәде береді. Біраз күн өткен соң балалар әкесіне берген уәдесін ұмытып, бір бейшара шалды тағы да келемеж қылыпты. Мұны әкесі естіп, балаларын шақырып алып айтады: «Балалар, мен енді мұнан артық өмір сүргім келмейді, менің өлгім келеді. Егер өлмей,

қартайғанша тұрсам, сендер секілді бір ақымақ балалар әнеукүнгі шал мен кемпірге күлгендерің секілді маған да күлер деп қорқамын». Балалары ұялғаннан қызарып, не қыларға білмей, сонан кейін көрі кісілерге күлуді тіпті қойыпты.

ӨТІРІКШІ

Бір бала қой бағып жүріп, еріккен соң ауылдағы кісілерді бір алдайын деп ойлайды. Ауылға келіп: «Қасқыр, қасқыр! Аттан, аттан! Қойға қасқыр шапты!» — деп айқай салады. Жұрттың аттысы атты, жаяуы жаяу, қолдарына не түссе, соны алып, иттерін ертіп, қойға келсе, дөнеңе жоқ. Бала: «Әншейін, ойнап айтып едім», — деп күліп тұр.

Мұнан кейін төрт-бес күн өтеді. Бір мезгілде қойға шынымен қасқыр шабады. Бала тағы да ауылға келіп, әуелгісіндей айқайлай бастайды. Тағы да өтірік айтып жүр деп бұл жолы ешкім де бармайды. Екі қасқыр қойды аралап, көбін алқымдап өлтіріп, өздері тойғанша жеп, қалғанын жаралап, қойдың берекесін кетіріп, жөніне кетеді. Әлгі бала тиісті жазасын тартып, өмірінде ешкім сөзіне нанбайтын «өтірікші бала» атаныпты.

БҰЛБҰЛ МЕН ЕСЕК

Бір күні Бұлбұл құсты Есек көрді,
Қасына сөз айтпаққа жақын келді.
«Сыртыңнан сайрағыш деп жұрт мақтайды,
Тыңдайын, достым, біраз сайра, — деді.

Кім білсін мұнан былай көрерімді,
Сайра деп тағы саған келерімді?
Мен тұрмын өзім естіп сынамаққа,
Мақтаудай бар ма екен деп өнеріңді».

Есектің сөзін Бұлбұл қабыл алды,
Құлағын салып Есек тұра қалды.
Дауысын өлденеше түрлендіріп,
Сандуғаш не әдемі әнге салды.

Біресе шиқылдаған ащы дауыс
Шекеңнен өте жаздап құлақ жарып.
Жан-мақұлық, шыбын-шіркей, құрт-құмырсқа
Тыңдады орын-орнында тұра қалып.

Сайрады бірде ақырын, бірде қатты,
Кейде ысқырып, кей мезгіл таңдай қақты.
Жел тынып, құстар қойып шулағанын,
Қойлар да күйісін тыйып тыңдап жатты.

Көрсетіп бар өнерін болды Бұлбұл,
Есекке қарсы қарап қонды Бұлбұл.
Қарап тұр екі көзін айырмастан,
Сыншы не дер екен деп енді Бұлбұл.

Сонда Есек сөз айтады Бұлбұл құсқа:
«Мақтаулы бар ғой әнпаз әрбір тұста.
Солардың баршасы да әдемі әнге
Тауықтың айғырындай емес ұста.

Айтайын мен бір ақыл, Бұлбұл шырақ,
Тыңда сен ілтипатпен салып құлақ.
Қораздан біразырақ күй үйренсең,
Сайрар ең мұнан гөрі де артығырақ».

Бұл сөзге жәбірленіп Бұлбұл қатты,
Сөз тыңдап онан әрі тұра алмапты.
Есекке сынатпасын Құдайым деп,
Пыр етіп ұшыпты да кетіп қапты.

* * *

Ал енді мұнда қандай ғибрат бар?
Есектей іс ететін көп адамдар.
Сары жезден саф алтынды айырмайтын
Дүниеде бар емес пе не надандар?!

Есектей қалпы кейбір адамдардың,
Көзі тар, көңілі соқыр жамандардың.
Асылды жасық пенен танымайтын
Сынынан сақта, Алла, надандардың.

ТҮЛКІ МЕН ҚҰР

Құр ағаш басында отыр еді. Бұған бір түлкі келіп: «Амансың ба, достым, құр» — деді. «Құдайға шүкір», — деп, құр жауап қайырды. Түлкі оның сөзін естімегенсіп: «Не дейсің, достым, құлағым естімейді, мүмкін болса, жерге түс, мынау шайқалып жатқан шалғынның үстінде рақаттанып сөйлесейік», — деді.

Құр айтты: «Жерге түсуге қорқамын. Құс баласы биікті жаратады ғой».

Сонда түлкі: «Өлде сен менен қорқамысың?» — деді. «Сенен басқа да андар көп, солардан қорқамын», — деді құр.

Түлкі айтады: «Құр, достым, сен әлі естіген жоқ екенсің ғой. Жаңада ғана жарлық болған. «Жержүзіндегі жан-жануарлар бір-біріне тимесін» деген.

«Олай болса, бек жақсы болған екен, — деді құр. — Егер бұрынғы заман болса, анау келе жатқан иттерден саған да қашуға керек болар еді, енді қорқу керек емес қой».

Түлкі «ит» деген сөзді естіп, құлағын тігіп, қашуға ыңғайлана бастады.

«Қайда барасың? — деді құр. — Әлгі өзің айтқан жарлық бар емес пе? Иттер саған неге тисін?»

«Кім біледі, олар ол жарлықты әлі естіген жоқ шығар», — деп, түлкі қаша жөнелді.

БАЙЛЫҚ

Бір жарлы жігіт жас күнінде оқыған ұстазымен жолығып, өзінің бұл күнде кедей болғандығын шақты. Онымен бірге оқыған серіктерінің көбі бай болып, кейбіреулер жұртқа қадірлі кісі болып кеткенде, өзінің әрқашан көрген күні жоқшылық екенін сөйледі.

— Қалайша сен өзің айтқандай — кедейсің? — деді ұстазы. — Сенің денің сау, қол-аяғың аман. Жұмысқа жарарлықсың. — Және шәкіртінің оң қолын көрсетіп сұрады. — Сенің мына қолыңды мың сомға кестіруге рұқсат етер ме едің?

— Құдай сақтасын! Он мың сомға да кестірмеймін, — деді жігіт.

— Қаншаға берер едің жарық дүниені көретін көзіңді, сақ құлақтарыңды, мықты аяқтарыңды? — деді ұстазы.

— Мен бұларды дүниенің малына да айырбастамас едім, — деді шәкірт.

Сонда ұстаз шәкіртіне:

— Қалайша енді осынша байлыққа ие бола тұрып, жарлымын дейсің? — деді.

БАЛГЕР

Елде бір балгер болыпты. Ол мақтанады екен: «Менің болжап білмейтін нәрсем жоқ», — деп. Оның бұл сөзіне нанушылар көп екен. Бір күні мұны бір ауылға шақырып, бал аштырып отырғанда, бір қу жігіт жүгіріп келіп:

— Балгер, балгер!!! Не ғып отырсың, үйің жанып жатыр, — дейді.

Балгер түсі қашып, шауып ауылына келсе, өрт түгілі еш нәрсе де жоқ. Мұнан кейін жұрт күліп сұрайтын болыпты:

— Сен қалай алдағы істі болжап білемін дейсің, өзіңді жігіт алдағанда неғып білмедің? — деп.

Сонан бері балгердің өтірігіне ешкім нанбайтын болыпты.

ӨГІЗ БЕН БАҚА

Бір Өгіз айдын шалқар көлге келді,
Жағалап суаты бар жерге келді.
Шілденің сарша-тамыз ыстық кезі,
Бек қатты қаны қашып, шөлдеп еді.

Су ішіп көлдің шықты жағасына,
Мал еді көз тоятын қарасына.
Артықша бір көлбақа күншіл екен,
Сол көлдің Бақасының арасында.

Өгізді суға тойған Бақа көрді,
Секіріп көршісіне жетіп келді:
«Боламын мен де сонау өгіздей», — деп,
Жел тартып, ісіп-кеуіп қарнын керді.

Сұрады жолдасынан: «Толдым ба? — деп, —
Өгіздей анау тұрған болдым ба?» — деп.

Өгіз бен екеуіне қарап тұрып,
Жолдасы жауап берді сонда бүй деп:

«Өгіздей болу саған қайда, шырақ?!
Араңыз екеуіңіздің тым-ақ жырақ!
Онымен бірдей болып толмақ түгіл,
Қалпыңнан асқан жоқсың артығырақ».

«Қарашы, енді қандай болдым? — деді, —
Міне, мен жаңа айдай толдым!» — деді.
Жолдасы тағы қарап денесіне:
«Қалпында қараң менен порымың», — деді.

Дүниеде мұнан күншіл кем-ді Бақа,
Зорланды қарнын керіп енді Бақа.
Шыдамай жұқа қарын керуіне,
Жарылып сол арада өлді Бақа.

* * *

Күнәсі күндегеннің жаман қатты,
Күндеме біреуге Алла берген бақты?!
Өгізді күндеп, сондай боламын деп,
Көлбақа онан қанша пайда тапты?

Әуелде Құдай өлшеп берген дене,
Қаншама зорланғанмен артылмапты.
Нақыл сөз: «Әлін білмес — әлек» деген,
Осындай әуре болған жаннан қапты.

ҚОЯННЫҢ ЗАРЫ

Бір қоян жылап сөйлейді: «Дүниеде менен сорлы жоқ. Бәрі де менің соңымда: аңшы да, ит те, қасқыр да, түлкі де, қаршыға да, бадырақ көз жапалақ та. Ақымақ қарға да менің балаларымды тасиды. Жан-жағымның бәрінде пәле, қорғанарға қаруым жоқ. Тиынша ағашқа шыға алмаймын, тышқанша ін қаза алмаймын; тістерім өткір, бірақ тістеуге батырлығым жетпейді. Қорқақтық болмаса, дүниеде жүруге болар еді. Бір дыбыс естісем, құлағым көтеріліп, жүрегім лүпілдеп, шапшаң қаша бастаймын. Дұрыс, жүгіруге

төуірмін. Мені оңай қуып жете алмайды. Құйрығымның қысқалығы төуір — итке ұстауға болмайды. Бұлардан да пайда жоқ. Бір жыл болмай-ақ мені өлтіреді, терімді сойып алады. Етімді жейді, сүйегімді итке тастайды».

Қоян басындағы зарын сөйлеп отырып, көңілі бұзылып жылап жіберді де: «Бүйтіп еткен тіршіліктен де өлім артық екен. Суға батып өлейін», — деп өзенге жөнелді. Судың жағасында бақылдап көлбақалар отыр екен. Бұлар қоянды көріп, бәрі де шошып, суға сүңгіп жоқ болып кетті.

Қоян тұра қалып: «Ә, міне, тамаша, Құдайдың жаратқан жанында менен де қорқатындар бар екен ғой. Бұлардың күні менен де жаман екен ғой! Жоқ, суға батып өлмейін!» — деп, көңілі біраз тыныштанып, қайтадан өзінің тоғайына қайтты.

АТЫМТАЙ ЖОМАРТ

Атымтай жомарт есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі киім киіп, отын кесіп, шөп тасып, жұмыс қылады екен. Бір күні бір жақсы танысы сұрайды:

—Жомарт, Құдай берген дәулетіңіз бар. Ашқа — тамақ, жалаңашқа — киім, жаяуға — ат болдыңыз. Енді өз басыңызды кемшілікке салып, жете алмаған жарлыша отын кесіп, шөп тасығаныңыздың мәнісі не?

Атымтай айтады:

— Бұған төрт түрлі себеп бар. Біріншісі — әдемі ат, асыл киім, асқан салтанатты үнемі үйреніс қылсам, көңілге жел кіргізеді. Сол желіккен көңілмен өзімнен төмен бейшаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын деп қорқамын. Екіншісі — бар бола тұрып, мен жұмыс қылсам, мұның кемшілік емес екенін көріп, басқалар да үлгі алсын деймін. Үшіншісі — күн сайын өз бейнетіммен тапқан пұлға нан сатып алып жесем де, бойыма сол ас болып тарайды. Еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі — Алланың берген байлығын өзімсініп, тиісті орнына жұмсамай, көбін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген Тәңіріме күнәлі болармын деп қорқамын, — депті.

АТЫМТАЙДЫҢ ІНІСІ

Атымтай жомарт өлген соң, інісі де Атымтайдай боламын деп малын шаша бастапты. Шешесі неше қабат айтады екен: «Шырағым, малды орынсыз шаша берме», — деп. Бір күні бұл сөздер баланың көңіліне келіп, шешесінен сұрайды: «Сіз маған «мал шашпа» дейсіз, марқұм Атымтай ағама бір сөз де айтпайтын едіңіз. Атымтай туған ата-анадан мен де туғаным жоқ па? Атымтайға біткен мал маған да біткен жоқ па? Сіз қалайша менің жомарт болғанымды жаратпайсыз?» — деп.

Шешесі жауап береді: «Атымтай туған соң үш күнге дейін жылап, емшек ембеді. Емшегім сыздап сүт аққан соң көршіміздегі бір жетім баланы өкеп емізіп едім, құшағымда отырған Атымтайым жылағанын қойып, екінші емшекті еме бастады. Осылайша әрқашан бір емшекті өлгі жетім балаға емізбесем, Атымтай да ембеуші еді. Ал сен, балам, туғаннан былай қарай бір емшегімді еміп жатқанында, екіншісін екі қолыңмен мықтап ұстап жатушы едің, міне, соның үшін сен Атымтайдай жомарт бола алмайсың. Малыңды орынсыз шашпа дейтінім сол», — депті.

Мақал: «Ата — балаға сыншы».

БҰХАРҒА БАРҒАН ҚАЗАҚ ШАЛЫ

Жол шегіп бұрын бір қарт Бұхар барған,
Ірімшік, қойдың құрты — азық алған.
Керуен неше күндей үдей жүріп,
Қалаға жетерінде шаршап-талған.
Ашулы, сөз сөйлемей келеді қарт,
Тар ғана тас төсеулі орамдардан.
Бұйдасын қолына алып, өзер өтті
Бір қора есек мінген адамдардан.
Қамалап, сеңсең бөркін жұлып, тартып,
Бір жақтан сарт балалары мазаны алған.
Бұлайша тар көшеден өткен шақта —
Құлаққа келді дауыс азан салған.

* * *

Былтыр бір тағы келіп кетіп еді.
Онда да осы арадан өтіп еді.
Басынан мұнараның салған айғай
Сонда да құлағына жетіп еді.
Жоғары мұнша биік шыққанына
Таңданып, мойынын бұра кетіп еді.
«Түсе алса жарар еді жазған сарт», — деп,
Ішінен аяушылық етіп еді.

* * *

Ал енді биыл келсе тағы сондай,
Бір сарт тұр жоғарыда салып ойбай.
Көтеріп екі қолын жан-жағына,
Бұрылып шақырады адам қоймай.
Қараса жоғарыға — былтырғы сарт,
Басына бөз ораған баяғыдай.

* * *

Шал айтты оған қарап тұрып жолда:
«Түсе алмай тұрғаның ба әлі сонда?
Ей, сорлы, аңқау өскен, қорқоршы сарт,
Бар еді не жұмысың сенің онда?
Болған соң түсе алмастай неге шықтың,
Әуелде қарамапсың салып ойға?
Қазір мен түсіруге уақытым жоқ:
Тұрмайды түйем тоқтап сенің сорға.
Бөлініп керуеннен сенің үшін
Қала алман түсірем деп осы жолда.
Шықпасқа мұнан былай болар жақсы,
Түсе алмай тағы біраз тұрсаң сонда.
Күт бір жыл, тағы сонда Құдай қосып
Келе алсам, түсірермін жазда мұнда».

ЕКІ ЖІГІТ

Жаздың бір әдемі күнінде екі жігіт ағаш қасынан өтіп бара жатса, көкектің дауысын естиді. Жігіттің бірі айтады:

— Көкек тек құс емес. Ол мені көріп шақырды. Мен мұны ырым етемін, маған ұзамай-ақ бір дәулет болады екен.

Жолдасы айтады:

— Көкек саған шақырған жоқ. Маған шақырды, дәулетке мен жолығамын.

Бастапқы жігіт айтады:

— Сен итке не қылған дәулет!

Оған қарсы жігіт:

— Мен ит емес, сен ит!

Екеуі ұрсысып, онан соң төбелесіп, ауыз-мұрындары қып-қызыл қан болып, дәрігерге келеді. Бұлар дәрігерге келіп, жараларын көрсетіп, ем еттіріп отырып жанжалдың неден болғанын сөйлейді.

Сонда дәрігер айтыпты:

— Әй, ақылсыздар, ол көкек сіздер үшін емес, мен үшін шақырған екен. Көкек шақырмаса, сіздер төбелеспес едіңіздер. Төбелес болмаса, жаралы болып, мен емдеп, ақы алып, олжаға батпас едім.

ҚАЙЫРЫМДЫ ТҮЛКІ

Бір мерген бозша құсты атып алды,
Қоймады өлтіріп-ақ жалғыз жанды.
Басында бір ағаштың үш баласы
Шырылдап ұясында жетім қалды.

Ана жоқ таситұғын тағам-жемді,
Күн көрер бейшаралар қайтіп енді?!
Шулаған балапандар дауысын естіп,
Сөз сөйлеп осылайша түлкі келді:

«Алда, сорлы, бейшара балалар-ай!
Жасынан өлген екен аналары-ай!
Көбелек, шыбын аулап күн көретін
Жоқ екен пақырлардың шамалары-ай!

Ей, құстар, тыңдаңыздар құлақ салып,
Кезекпен жем тасыңдар ұшып барып.
Үшеуін асырауға қанша қиын,
Етіңдер аз күн қайыр бөліп-жарып!

Көкек құс, жүнің түлеп жүр ғой бекер.
Азырақ жетім үшін жұлсақ не етер?
Қайырдың бұл дүниеде жетімге еткен
Ғайри іс сауабына бар ма жетер?!

Бозторғай, қарап тұрма сен де текке,
Жүресің бекер шарлап ұшып көкте.
Даладан, тоғайлардан тамақ ізде,
Бұлардың үшеуіне көп керек пе?!

Сармойын, ержетті ғой балаларың,
Пәледен Құдай сақтар бірер-жарым.
Бұлардың күндіз-түні жанында бол,
Жоқтатпай пақырлардың аналарын!

Қарлығаш, сен келтірсең маса-шыбын.
Бұларға о да көмек болар тығын.
Осындай жұрт жабылған сауап іске
Ұят қой кіріспесең, жарықтығым!

Сандуғаш, не қылайын сені қайрап!
Қоярсың оқтын-оқтын өзің сайрап.
Көңілін біраз ғана көтермекке
Зарлының жетім қалған соры қайнап!

Достарым, осындай бір іс істелік,
Жастарды жетім қалған кісі ететік!
Ізгілер орманда да бар екенін
Осындай сауап іспен көрсетелік!

Тұрғанда түлкі сөйлеп сауап жолды,
Қайғыға естігеннің көңілі толды.
Аштыққа шыдай алмай үш балапан
Ағаштан төмен жерге түсіп қонды.

Жұрт жинап жақсы кеңес құрған түлкі,
Зарланып жетімді аяп тұрған түлкі.
Аузына үшеуін де қағып салды —
Өзі екен нағыз Құдай ұрған түлкі.

* * *

Жеп қойды құстың жетім балапанын,
Қорықпай-ақ обалынан түлкі залым.
Қарасақ, ел ішінде аз ба адамдар —
Жеп жүрген обалсынбай жетім малын?

Пана боп, өзің сақта, құдіретім,
Кімде-кім балапандай қалса жетім!
Жұмсақ тіл, көңілі қатты залымдардың
Ете гөр жетімдерден аулақ бетін!

ҮШ МЕРГЕН

Үш мерген құс атуға шығып, күні бойы жалғыз-ақ шүрегей үйрек атып алыпты. Кешке бір жерге келіп отырып сөйлесіпті: «Бұл үйректі үшеуіміз жегенмен, тоймаймыз. Біріміз жеп қоюға тағы реті жоқ», — деп.

Бұлардың біреуі қу жігіт екен. Ол айтады: «Мұның ақылы табылады. Үйректі пісіріп орап қоялық та, үшеуіміз де жатып ұйықталық. Қайсымыз жақсырақ түс көрсек, үйректі сол жесін», — депті.

Осыған сөзді байлап, үйректі пісіріп, орап қойып ұйықтағанда, өлгі қу жігіт тұрып, үйректі жеп, орнын әуелгіше жауып қояды. Ертең жолдастарымен бірге тұрып, қу: «Кәне, не түс көрдіңіздер?» — деп сұрайды.

Біреу айтады: «Мен ақ боз атқа мініп, алтын тәж киіп, көкке ұшып жүр екенмін», — деп.

Екіншісі айтады: «Мен ұжмаққа кіріп, хор қыздары өзіме қызмет етіп жүр екен».

Сонда қу айтады: «Екеуіңіздікі де рас. Мен түсімде сендерге қарап тұрып едім, бірің патша болып көкке ұшып кеткен соң, бірің ұжмаққа кіріп кеткен соң, бір шүрегей үйрек үшін қайтып келе қоймас деп, үйректі мен жеп қойдым», — депті.

ШАЛ МЕН АЖАЛ

Орманнан бір шал қайтты отын алып,
Бүкшеңдеп, көтере алмай, өліп-талып.
Отынын жерге қойып, біразырақ
Қисайып жатты байғұс ойға қалып:

«Мен сорлы әрі көрі, әрі жарлы,
Асырау оңай емес үйлі-жанды.
Қартайдым, жалданарға қайратым жоқ,
Бермеді тұтынарлық Құдай малды.

Бұл маған не қылғаның, Жаратқаным?!
Бір шалға үйлі-жанды қаратқаның.
Төлермін салық ақша қайдан тауып,
Қажеттің бірін сай ғып жаратпадың?

Не жаздым, құтқармастай бұл бейнеттен?
Күнің жоқ тілегімді қабыл еткен.
Біреу кеш, біреу ерте өліп жатыр,
Келмейді маған ажал, қайда кеткен?»

Мұны естіп Ажал Шалға жетіп келді.
«Шақырдың жаңа неге мені?» — деді.
Ажалды көрген шақта зәресі ұшып,
Шал байғұс сасқанынан былай деді:

«Жарайды, баракалла, қош келдің сен!
Әрі аш, әрі көрі, қуатым кем.
Отырмын отынымды көтере алмай,
Жібер деп арқалатып шақырып ем».

* * *

Шал болсын, жасы жетіп, жеңген қарттық —
Иө жүрген жоқшылықтың зарын тартып.
Сау жер жоқ ағзасында ауырмайтын,
Өлімнен өз тірілігін көреді артық.

Кейбіреу көре алмай жүрсе күнін,
Кейіген сағатында тілейді өлім.
Болады надандықпен зор күнәһар,
Ісінің, құдіреттің білмей жөнін.

ӘКЕ МЕН БАЛА

Бір адам он жасар баласын ертіп егіннен келе жатса, жолда аттың қалған бір ескі тағасын көріп, баласына: «Балам, ана тағаны ала жүр!» — дейді.

Бала әкесіне: «Сынып қалған ескі тағаны алып не қыламын?» — дейді.

Әкесі үндемей тағаны өзі іліп алады да, жүре береді.

Қаланың шетінде ұстаның дүкені бар екен. Сонда жеткен соң, әкесі қайырылып, өлгі тағаны үш тиынға сатады. Онан біраз өткен соң, шие сатып отырғандардан ол үш тиынға бірталай шие сатып алады. Шиені орамалына түйіп, өзі шетінен бір-бірден алып жеп, баласына қарамай аяңдап жүре береді. Біраз жер өткен соң, әкесінің қолынан бір шие

жерге түседі. Бала тым-ақ қызығып келеді екен, жерге түскен шиені жалма-жан жерден алып, аузына салады. Біраздан соң және бір шие, оның артынан тағы бір шие, сөйтіп, өкесінің қолынан әр жерде түскен шиені он шақты рет еңкейіп, жерден алып жейді.

Ең соңында өкесі тоқтап, баласына шиені орамалымен беріп тұрып: «Көрдің бе, балам, мана тағаны жамансынып, жерден бір ғана еңкейіп алуға ерініп едің. Енді сол тағаға алған шиенің жерге түскенін алуға он қабат еңкейдің. Мұнан былай есіңде болсын: аз жұмысты қиынсынсаң, көп жұмысқа кез келерсің. Азға қанағат ете білмесең, көптен құр қаларсың!» — дейді.

ТИІН МЕН ҚАСҚЫР

Тиін бұтақтан-бұтаққа секіріп жүріп, ұйықтап жатқан қасқырдың үстіне құлады. Қасқыр қарғып түрегеліп, тиынды жегісі келді. Тиін: «Мені жібер!» — деп жалына бастады. Қасқыр айтады: «Сені жіберейін, бірақ маған айт, не себептен сендер әрқашанда мұндай шатсыңдар, мен әр уақытта қападамын? Сендерге қарасаң, жоғарыда ойнайсыңдар һәм қарғисыңдар».

Тиін айтты: «Әуелі мені ағаштың басына жібер. Онан соң мен саған айтайын. Болмаса мен сенен қорқамын».

Қасқыр тиінді жібереді. Тиін ағаштың басына шығып алып айтты: «Сен — залымсың. Соның үшін һәмән қападасың. Залымдық жүрегіңді жандырады. Біз аққөңілміз. Ешкімге залымдық қылмаймыз. Сол үшін шатпыз».

ЕКІ САУДАГЕР

Темірмен сауда қылатын бір кедей саудагер жолаушылап бара жатып, танысы бай саудагерге өзінің тауарын аманат қалдырып кетеді. Жолынан қайтып келген соң, байдан темірін сұрайды.

Бай темірді сатып жіберген екен, бермеске сылтау қылып айтады:

— Сенің темірің қазаға ұшырады.

— Нендей қаза?

— Қаза алыс па! Темірінді қораға үйдіріп қойып едім, біздің қорада тышқан өте көп болады. Сенің сорыңа, темірінді тышқандар жеп қойыпты. Кеміріп жатқанын өз көзіммен көрдім. Нанбасаң, барып қара, — дейді.

Кедей саудагер баймен айтыспайды.

— Несін қарайын, сізге нанбаймын ба? Тышқанның темір кеміретінін өзім де білемін. Қош! — деп жүріп кетеді.

Кедей саудагер байдан шығып келе жатса, көреді, далада байдың бір ерке баласы ойнап жүр. Оны саудагер қолынан жетелеп алады да кетеді.

Келер күні бай әлгі кедей саудагерге ұшырап, өзінің басына келген қайғысын — баласы жоғалғандығын сөйлейді. «Баламды көріп-білгенің жоқ па?» — деп сұрайды.

Кедей саудагер айтады:

— Неге көрмеймін, көрдім. Кеше сіздің үйден шығып бара жатқанда, баланды көз алдымда бір қаршыға көтеріп алды да кетті.

Бай бұған ашуланып айтады:

— Құтырдың ба, сен, дардай баланы қаршыға көтеріп әкетуші ме еді?

— Жоқ, мен қалжыңдамаймын. Жүз пұт темірді тышқан жеп қойғанда, баланы қаршыға көтеріп әкетуі қиын ба?!

Сонда бай түсініп:

— Сенің темірінді тышқан жеген жоқ, мен сатып жіберіп едім. Екі есе қылып ақшасын төлейін, — дейді.

— Олай болса, сенің де баланды қаршыға әкеткен жоқ. Баланды өзіңе қайтарайын, — дейді кедей саудагер.

ЖҮРГІНШІЛЕР МЕН ИТТЕР

Кеш мезгіл, келе жатты екі кісі,
Сөйлесіп, кеңесерлік болып ісі.
Арсылдап бір ит шығып қақпа астынан,
Бөлінді екеуінің әңгімесі.

Жүгірді және бір ит оны көріп,
Артынан тағы ит шықты оған еріп.
Жиылды сол арада қырық-елу ит,
Бірінің дауысын естіп, бірі келіп.

Біреуі жүргіншінің сонда тұрып,
Ойлады қуалауға таспен ұрып.
Жолдасы жанындағы оған айтты:
«Қарама, не қыласың мойын бұрып.

Өшігер олар қайта мұнан жаман,
Тыймассың кесек атып, лақтырып.
Үндемей жайымызға жүре берсек,
Өздері қояр әлі-ақ үріп-үріп».

Бұл сөзді екеуі де қабыл етті,
Иттерден қырық-елудей қадам өтті.
Басылып бірте-бірте дауыстары,
Кешікпей алды-алдына тарап кетті.

* * *

Тағы да бір сөз айтар келді ретім,
Жаратқан түрлі мінез құдіретім!
Біреудің малын яки бағын күндеп,
Күншілдер жоқ па шулап итше үретін.

Күндесін, шуылдасын, қылсын өсек,
Етпелік сөйлеп жүр деп сөзін есеп.
Иттердей үріп-үріп тарап кеткен,
Қояды шулап-шулап, үндемесек.

ТҮЛКІ МЕН ЕШКІ

Бір түлкі жүгіріп келе жатып, абайсызда терең апанға түсіп кетеді. Шығайын десе шыға алмай тұрғанда, ешкі су іздеп жүгіріп, әлгі апанға келіп түлкіні көреді:

— Ей, түлкі батыр, сен мұнда не бітіріп тұрсың? — деп сұрайды.

Түлкі айтады:

— Несін айтасың, достым, жаным рақат тауып тұр. Қырда әрі сусап, әрі ыстықтап өліп едім. Апанның іші әрі салқын, әрі түбінде мұп-мұздай, тұп-тұнық суы бар екен.

Түлкінің сөзін естіп, ешкі су ішіп салқындауға апанға секіріп түскенде, түлкі қу қарғып ешкінің үстіне мініп, онан мүйізіне секіріп шығып, қырға қарай бір-ақ атқып, ешкіге:

— Қош-аман бол! — деп жөніне жүріп кеткен.

ОҚУҒА ШАҚЫРУ

Балалар, оқуға бар, жатпа қарап!
Жуынып, киініңдер шапшаңырақ.
Шақырды өтеш мана өлдеқашан,
Қарап тұр терезеден күн жылтырап.

Адам да, ұшқан құс та, жүрген аң да,
Жұмыссыз тек жүрген жоқ ешбір жан да.
Кішкене қоңыздар жүр жүгін сүйреп,
Барады аралар да ұшып балға.

Күн ашық, тоғайлар шат, ың-жың орман,
Оянып жан-мақұлық түнде қонған.
Шығады тоқылдақтың тоқ-тоқ дауысы,
Сайдағы сарғалдақтың сыңғырлаған.

Өзенде балықшылар ау қарап жүр,
Тоғайда орақ дауысы шаң-шұң ұрған.
Аллалап, ал кітапты қолдарыңа —
Құлдарын Құдай сүймес жалқау болған.

МЕЙІРІМДІ БАЛА

Өтірікшінің қолын кесетін қытай жұртында заң бар екен. Бір қытай осындай іспен кінәлі болып, өлгі айтылған жазаны тартуға тұрғанда, жас қыз баласы:

— Әкемнің жазасын мен тартамын, — деп мәлім етеді.

Қыз патшаға келіп айтады:

— Тақсыр, патшам, әкем жазаға лайық болғаны рас, сол үшін қолынан айырылғалы тұр. Мінеки, тақсыр, әкемнің қолы, — деп, өзінің қолын көтереді. — Бұл қол да — менің жазықты болған әкемнің қолы. Бірақ мұнымен бала-шағаны асырауға болмайды. Бұйырыңыз, тақсыр, осы нашар қолын кесіп, жұмысқа жарап, бала-шағаларын асырайтын қолын әкеме қалдыруға!

Патша баланың мұнша әкесіне мейірімділігіне разы болып, әкесінің кінәсін кешіпті.

МАЙМЫЛ

Жер жыртты ерте тұрып қарашекпен.
Қашаннан кәсібі еді егін еккен.
Асырап қатын-бала еңбегімен,
Кісі еді күшін жегіп, ауқат еткен.

Ертеден кешке дейін дамыл алмай,
Өткізді ұзақ күнді қызметпенен.
«Жарайды, баракалла, сабаз-ай!» — деп,
Алғысты берді оған өткен-кеткен.

Күншілдік етті бұған Маймыл надан.
(Мақтауды Маймыл түгіл, сүйеді адам).
«Осындай жұрттан мақтау алмайтұғын, —
Ойлады — Мен кеммін бе, — деп, — анадан?»

Маймылдың көзі түсті томашаға,
«Енді жұрт қалсын, — дейді, — тамашаға».
Томарды бір көтеріп, бір сүйретіп,
Бүлінді өз-өзінен оңашада.

Томармен домалайды ойға өрден,
Біресе арқалайды алып жерден.
Өкпесін шапқан аттай баса алмайды,
Денесі көрінбейді аққан терден.

Сарп етті жан аямай Маймыл күшін
Ешбір жан мақтамады еткен ісін.
Сықылды осы Маймыл адамдар көп,
Көрсетіп не қылайын ашып түсін.

* * *

Не бітер күшті орынсыз жеккенменен?
Шығар ма тасқа егін еккенменен?
Ойлама алғыс, абырой аламын деп,
Пайдасыз құр мехнат еткенменен.

Мақсұтқа ойыңа алған жете алмайсың,
Мал шашып, құр далаға төккенменен.
Пайдалы істен алар абыройың
Кетпейді кейін қарай тепкенменен.

Орынды болса еткен мехнатың,
Халықтың түсіресің ілтифатын.
«Пәленше, баракалла, жарайды!» деп,
Шығады сол уақытта жақсы атың.

САРАҢДЫҚ ПЕН ЖИНАҚТЫЛЫҚ

Бірнеше төуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй үшін жылу жинаймыз деп, әр үйге қыдырып барып жүріп бір байдың үйіне келсе, бай жұмыскеріне бір жіпті жаңбырда ұмытып тыста қалдырдың деп қатты ұрысып тұр екен. Ұрысып тұрып айтады: «Сен білмейсің, сол қысқа жіпті де біреу тегін бермейді. Малдың табылуы оңай емес», — деп.

Мұны көріп, өлгі жылушылар өзара сөйлеседі: «Бір жаман жіп үшін осынша кейіп тұрған кісі бізге еш нәрсе бере қоймас. Аузымызды ауыртпай, келген ізімізбен қайталық», — дейді.

Сонда арасынан біреу тұрып айтады:

— Неміз кетіп барады, келген соң, бұған да жұмысымызды айтып кетейік.

Жолаушылар байға келіп, сәлем беріп амандасады. Бай бұларды әдеппен үйге кіргізеді. Жұмыстарының мәнісін сұрап білген соң, сол жердің өзінде басқаларға қарағанда екі есе ақша шығарып береді. Байдың бұл ісіне жылушылар таңданып, өздерінің тыста байды сараңға санағандарын айтысады. Сонда бай:

— Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жиғаннан, осындай мұқтаждарға жәрдем беруге қолым жетті. Жинақтылық сараңдыққа қосылмайды, — депті.

ҚАПТЕСЕР МЕН КӨРТЫШҚАН

Қаптесер келіп айтты Көртышқанға:
«Бір хабар шашылып тұр жер-жаһанға.
Күн туып біздерге де көз ашқандай,
Жем болды Мысық залым Арыстанға.
Тыныштық бермеуші еді Құдай ұрған,
Жазасын тартпасын ба ол дұшман да!..»

Көртышқан айтты деңіз сонда не деп?
«Бұл хабар рас болса жақсы ғой бек!
Дүниеде болмайтын бір оқиға екен.
Қуанба, Қаптесерім, сен босқа тек.

Бекер деп менің бұған нанбайтыным —
Мысықты ешкім жеңіп алмайтұғын.
Тырнасса онымен шексіз білем —
Арыстан аман тірі қалмайтынын».

* * *

Бұл сөзді біреу ұқпай, біреу ұқты,
Айтайын не мағына мұнан шықты:
Қорыққанда бір адамнан жаман ойлар:
«Дүниеде ешкім жоқ, — деп, — сонан мықты».

ЖАЗ

Жаз болудың алдында күн ұзарып, ақырындап қар да ери бастайды. Жолдарда, жырақаналарда су жүгіріп, көлге, өзенге құяды. Өзенде мұз жарылып, су лайланып, төмен ағып, сең жүре бастайды. Су өзеннің жиегінен асып, жағаларынан қар кетіп, күн жылынып болған соң, шөп шығып, түрлі түсті гүлдер шешек атады. Егіншілер соқа-сайманын түзеп, жер жыртуға шығады. Тоғай да жапырақтарын жамылып, жаңа келген сайрағыш құстардың үнімен көңілді болып кетеді. Жаз жан-жануарлардың бәрін де тірілтеді. Жаздың жетіп, күннің жылынғанына бәрі де шаттықта. Қыстан қысылып шыққан мал жүнін тастап, бие құлындап, қой қоздап, қара жерді сағынып қалған жануарлар байласа тұрмай, далаға қашады. Қазақ халқының нақ бір байларынікі болмаса, қысқы үйлері қандай нашар. Енді бұлар да сол қараңғы, иісті қыстауларынан шығып, киіз үйлерін тіккен. Қыстай жарық даланы көрмей жатқан шалкемпірлер мен аурулар да бір жасап, таза ауаны жұтып рақаттанған. Балалар ойынға шығып, жүгіріп, жыл құстары тегіс келіп, жұмыртқа салған. Көлде қаз, үйректер бақылдап толып отыр. Анда-санда аппақ болып, ұзын мойнын иіп, сұлу кеудесін керіп, жүзіп жүрген аққуды да көруге болады. Суға барған қатындарды мазақтап, шағала

да шықылықтап күліп жүр. Таң ата шырылдаған торғаймен үйдің алдын, кісінің жолын ерсілі-қарсылы кесіп ұшқан қарлығашта да дамыл жоқ. Құстар өуелгі келгендей емес, соңғы кезде азая бастады. Балалар жұмыртқасын алып, мергендер онан да, мұнан да мылтықтарын тарсылдата берген соң, шошып, көрші көлдерге кетсе керек. Міне, майдың он бесі болды. Мал көкке тойынды. Жұрт бие байлады. Балалар анау байлаған жас құлындарды желіге оралып қалмасын деп күзетіп, бір жағынан тайларын үйретіп жүр. Тайы жоқ балалардың сол кезде азырақ көздері қызығады екен.

ЖАЗҒЫТҰРЫ

Қалмайды жазғытұры қыстың сызы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Адамзат, жан-жануар анталаса,
Елжірер ата-анадай күннің көзі.

Енеді жаздың көркі жыл құсымен,
Жас күлер жайраңдасып құрбысымен.
Тұрғандай көрден жаңа кемпір мен шал —
Өзінің жалбаңдасар тұрғысымен.

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Көрісіп, күлімдесіп, құшақтасып.
Жастардың шаруа қуған мойыны босап,
Сырласып, сыбырласып, мауқын басып.

Қой қоздап, түйе боздап — қорада шу,
Құспенен, көбелекпен сайда ду-ду.
Майысып гүл мен ағаш қарағанда,
Бұраңдап, сыбдыр қағып ағады су.

Мамырлап көл жағалай қу менен қаз,
Жүгіріп, жұмыртқа іздеп, балалар мәз.
Зырлатып жүйрік атпен тастағанда,
Ілінер жарқ-жұрқ етіп көк дауылпаз.
Байлаған құс қатарлап қанжығаға,
Бұраңдап қыз жабысып қылады наз.

Киінер жазға жақсы қыз-келіншек,
Өң берер жержүзіне гүл-бәйшешек.
Сайраса қырда торғай, сайда бұлбұл,
Тастағы үнін қосар байғыз, көкек.

Жамырап жаңа пұлмен саудагерлер,
Жер жыртып диқаншылар егін егер.
Бір малы шаруаның екеу болып,
Көбейіп жаңа төлмен дәулет өнер.
Жержүзін безендіріп Төңірім шебер,
Дүниеге мейірбандық нұрын төгер.

Жер иіп анамыздай емізгенде,
Әкеңдей бейне үстіңе аспан төнер.
Жан берген жаз жіберіп қара жерге
Алланың рахматына көңіл сенер.

Мал семіріп, ақпенен ас көбейіп,
Көңілі өсіп адамзаттың көтерілер.
Басқаның қара тастан бәрі жадырап,
Бір сараңнан өзгенің пейілі енер.
Қарасаң тамашалап Төңір ісіне,
Қайнайды бойың балқып, іште жігер.

Күн жоқта кісімсінер Жұлдыз бен Ай,
Ол қайтсін қара түнде жарқылдамай.
Шығарын таң атқан соң күннің біліп,
Бола алмас, өңі қашар, бұрынғыдай.

Жылы жел ай-жұлдызға хабар беріп,
Қуанар жан-жануар тойға елеріп.
Азалы ақ көрпесін сілке тастап,
Күлімдер жер өзіне шырай беріп.

Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Қуанып мал мазатсып, аунап-қунар.
Әуеде жыршы құстар өлең айтып,
Көлдегі қиқу салар қаз бен қулар...

Жер көксеп күн-күйеуін ала қыстай,
Біреуі біреуіне қосылыспай.
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң
Түрленер жер толықсып тоты құстай.

Көре алмас адам тіктеп күннің көзін,
Тұрады сүйіп, жылып жан лебізін.
Сары алтын, қызыл арай шатырына,
Кіргенін күннің кешке көрді көзім.

РАС СӨЗ АБАҚТЫДАН ДА ШЫҒАРАДЫ

Ізгі һәм данышпан бір патша болыпты. Оның патшалығы артық үлкен болмапты. Ол қол астындағы жұртында не болып жатқанын өз көзімен аралап жүріп көруді жаратады екен.

Бір күні жұртын аралап, хал-жайын білгелі жүргенде, абақтыдағы тұтқындарға келсе, есік алдында үш тұтқынды көріп, бұлардың не үшін абақтыға түскендерін сұрайды.

Біреуі айтады:

— Мен асқан ізгі адам едім, бірақ көршілерім жауыз болып, солардың жамандауымен мұнда түстім.

Екіншісі айтады:

— Дүниеде менен инабатты адам жоқ еді. Төрелер күндеп, осылайша мені тұтқын етті.

Үшіншісі басын иіп тұрып, кінәсін мойнына алып сөйлейді:

— Мен өзім кедей едім. Аштықтан шыдай алмай, біреудің біраз ақшасын ұрлап алып тамағымды тойдырғаным рас еді. Сол ұрлық үшін абақтыға түстім.

Патша күліп, бастапқы екеуіне айтады:

— Сіздер секілді жан таңғаларлық аққөңіл сенімді кісілерге мынадай ұрымен бірге отыру лайық емес. Соның үшін екеуіңіз абақтыда қалыңыздар. Ал ұры азат болсын! — деп бұйрық айтыпты.

ӨНЕР-БІЛІМ

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден,
Көзіңді ашып-жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды.

Мың шақырым жерлерге
Аты жоқ, құр арбаны
Күн жарымда барғызды.
Адамды құстай ұшырды.
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді.
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішірді.
Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай.
Білгендерге осылар —
Бәрі дағы анықтай,
Білмегенге танықтай.
Біз де бекер жатпалық,
Осылармен таныспай.
Ат өнері білінбес —
Бәйгеге түсіп жарыспай.
Желкілдеп шыққан көк шөптей,
Жаңа өспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алыска-ай,
Ұмтылыңдар қалыспай.
Біз надан боп өсірдік
Иектегі сақалды.
«Өнер — жігіт көркі» деп,
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сендерге бердім батамды.

ПАТША МЕН МҰЖЫҚ

Орман аралап жүріп, патша мұжыққа кез келді. Мұжық ағаш кесіп жатыр екен. Патша айтады:

— Жасаған жәрдем берсін, мұжығым!

Мұжық:

— Маған сол жәрдем керек-ақ болып тұр.

Патша сұрайды:

— Көп пе, үй ішінде адамдарың?

— Екі ұлым, екі қызым бар.

— Олай болса, артық көп емес екен. Сен тапқан ақшаңды не орынға жұмсайсың?

— Мен тапқанымды үшке бөлемін. Бір бөлімін борышыма беремін. Бір бөлімін қарызға беремін. Бір бөлімін суға тастаймын.

Патша ойлайды-ойлайды, таба алмайды.

— Бұл не деген сөз: борышыма беремін, қарызға беремін, суға тастаймын деген?

Мұжық айтады:

— Борышыма берем дегенім — өке-шешемді асыраймын. Қарызға беремін дегенім — ұлдарымды тәрбиелеймін. Суға тастаймын дегенім — қыздарымды өсіремін.

Патша айтады:

— Нендей ақылды бас. Енді сен мені орманнан шығарып жібер, өзім жолды таба алмаймын.

Мұжық айтады:

— Жолды өзің де табарсың. Осыдан тура жүр, біраздан соң оңға бұрыл, онан соң солға, тағы да оңға. Сөйтіп орманнан да шығарсың.

Патша айтады:

— Сенің бұл сілтеуіңмен орманнан шыға алмаймын. Өзің шығарып жібер.

— Еріккен кісіні жолға салып жүруге менің жайым жоқ. Жұмыс кісісінің күні қымбат, — дейді мұжық.

— Қымбат болса, еңбегіңді төлермін, — дейді патша.

— Төлесең, айда, — деп мұжық патшаны ертіп жүрді.

Жолда келе жатып мұжықтан патша сұрайды:

— Өміріңде қанша жер жүріп көрдің?

— Біраз жерде болдым.

— Патшаны көрдің бе?

— Көргенім жоқ. Көру керек еді.

— Көргің келсе, орманнан далаға шыққанда көресің.

— Мен оны қалай танимын?

— Жұрттың бәрі жалаң бас тұрар, патша ғана бөркін алмас.

Міне, бұлар ашық далаға шықты. Жұрт патшаны көрген жерден бөркін алды. Мұжық қарайды, қарайды, патшаны көре алмайды. Енді сұрайды:

— Патшаң қайда?

Сонда патша айтады:

— Көресің бе, осы топтың ішінде бөркімен тұрған — мені мен сен. Екеуміздің біріміз патша шығармыз.

ЖАТЫРСЫҢ НЕГЕ ҰЙЫҚТАП, ҚАРАШЕКПЕН!

Жатырсың неге ұйықтап, қарашекпен!
Жарық жаз қайта келді былтыр өткен.
Қарашы, анау сенің көршілерің —
Әлі жүр қызметінде ертеңгі еткен.
Бақҡаның күндіз-түні — тек бір ұйқы,
Адамсың талабың жоқ мұнша неткен?!

Қарашы көз жіберіп өзіңе-өзің,
Кім білер, қате шығар менің сөзім.
Бидай жоқ сарайыңда жалғыз түйір,
Білмеймін, не ойлап жүрсің сенің өзің?

Тап-тақыр шарбағың тұр босқа жайнап,
Кеткендей шоланың тұр шайтан жайлап.
Атыңды өлдекашан борыш алды,
Ақырда жаяу қалдың сорың қайнап.

Сандығың мынау жатқан — төңкеріліп,
Үйің тұр қарт кемпірше бүкірейіп.
Басыңды енді, жаным, көтермесең,
Сөз айтпас қайтып саған, жұрт түңіліп.

Есіңе ал бұрын қандай болғаныңды,
Барында бақ-дәулетің оңғаныңды.
Жөнелтіп астығыңды әр шаһарға,
Толықсып сол бір күнде тұрғаныңды.

Көруге халық сені асық еді,
Әр жерде-ақ есік саған ашық еді.
Төр болса қонақтықта сенікі еді,
Қадірің осылайша асып еді.

Бұл күнде жарлы болдың адам нанбас,
Болған соң жалқау адам ұйқың қанбас.
Бидайың көптен піскен орусыз тұр,
Жарқыным, жетер енді, ұйқыңды аш!
Құс шоқып, жел ұшырып, тамам болды,
Етесің өзіңе-өзің не үшін қас?!

Ұйқыңды қарашекпен, бөлсең не етер,
Мінеки, жаз мезгілі тағы да өтер.

Ауладан көзін салып күз қарайды,
Артынан қатты ызғарлы қысы жетер.

Қар жауып, шанамен жұрт жүріп жатыр,
Базарға не сатасың, жалқау пақыр?
Арбалап астық сатып көршілерің,
Қарашы, пайда көріп оңып жатыр.

ШІЛДЕ

Жаз өтіп, шілде жетті. Шілдеде — күн ұзын, түн қысқа, күннің ыстығы сонша күшті, тастар, құмдар қызып кетеді. Шілдеде піспеген шөп қалмайды. Мінілмеген, жұмысқа салынбаған мал семіріп, желідегі құлындар ғана жүдеген. Қымыз мол, қозы піскен. Ел жайлауда бірін-бірі қонақ қылып, қазақ салты өз алдына бір қызық. Қыз ұзатса, ұл туса — той болып, жұрт жиналып, ат шауып, күрес болады. Осы кезде қазақ бұрынғыдай алысқа көшпейді. Бұрын жердің еркін шағында жүз елу, екі жүз шақырым жерлерге жайлап кетеді екен. Үлкендер сол күндерін осы күні қатты сағынып, сөз қылысады. Шөп шабатын мезгіл де жетті. Бозбалалар жайлаудың қызығын қия алмай, ерініп өрең шығады. Қазақ шөпті бел орақпен шабады. Машина жаңа тарап келеді. Оқудағы балалар да жаздай қымыз ішіп, тынығып, енді сабаққа баратын күндерін санап жүр.

ЖАЗ

Жазды күн шілде болғанда,
Көгорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындап,

Құйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек, қаз
Ұшып жүрсе сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап.
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп, сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы жылпылдап;
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кеңесіп, күліп сылқылдап.
Жалшы алдаған жас бала,
Жағалайды шешесін
«Ет әпер», — деп қыңқылдап.
Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына,
Салтанатты байлардың
Самаурыны бұрқылдап.
Білімділер сөз айтса,
Бөйге атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
«Әрине» — деп мақұлдап.
Ақ көйлекті, таяқты
Ақсақал шығар бір шеттен:
«Малыңды әрі қайтар», — деп,
Малшыларға қаңқылдап.
Бай «байғұсым десін» деп.
Шақырып қымыз берсін деп,
Жарамсақсып, жалпылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген,
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап.
Мылтық атқан, құс салған
Жас бозбала бір бөлек
Су жағалап, қутыңдап.

Қайырып салған көк құсы
Көтеріле бергенде
Қаз сыпырса, жарқылдап.
Бағанағы байғұс шал
Ауылда тұрып күледі,
Қошемет қылып қарқылдап...

ЛҰҚМАН ХАКІМ

Лұқман хакімге бір сопысымақ адам бір жиылыста: «Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә. Төңір жіберген қаза-пәлесіне қарсылық қылып, тоқтаушылық етемін деген болады», — депті.

Сонда Лұқман айтыпты: «Олай болса, осы айтылған сөздерің жазылған кітапты келтіріңіз. Сенімді кітап болса, тәубе етіп, дәрігерлікті қояйын».

Сопы бұл сөзді еш кітаптан көре алған жоқ, кітап алып келе қоям деп айтылмады. Жиылып отырған жұрт шулап қоя берді:

«Сопы! Лұқман жетім-жесірге атадай болып, неше мұнды бейшаралардың көз жасын құрғатты. Сен бұл істі күнә деп білсең, кітабыңды көрсет, болмаса, қазыға алып барып жазаландырамыз», — деп. Істің бұлайша зорайып бара жатқанын көріп, Лұқман жұрттан өтініш етіп, сопыны тысқа оңаша алып кетіп айтты: «Алла разы болсын, моллам, білген шамаңызша күнәдан тыюға айтқаныңызға. Бірақ бізден де сізге бір ақыл айтылсын. Қашан да бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз. Ақылыңыз дұрыс десе, көзіңіз көріп, жөнін танып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз.

Екінші, сіздің айтқан сөзіңізден оқып жетіспегеніңіз көрінеді. Жасаған адам денесіне лайықтап әртүрлі мүше берді. Қол берді жұмыс қылуға, көз берді көруге, құлақ берді естуге, аяқ берді жүруге, ақыл берді ойлап жақсы-жаманды айыруға. Сол берген дененің мүшелерін тиісті орнына жұмсамасаң, Төңірдің бұйрығына қарсылық болып табылса керек. Сол себепті, жүрмей, тұрмай, көрмей, естімей, Құдайға құлшылық етіп те болмайды. Осылар секілді, жансыз нәрселердің де керексіз жаратылғаны жоқ. Бір шөпті у етіп жаратты. Екінші шөпті оған басытқы етіп жаратты. Бұларды да танып, біліп,

бұйрықты орнына жұмсамасаң, күнәлі боласың. Не нәрсені пайдалы орынға жұмсаудан обал болмаса керек», — деді.

ӨЗЕН

Таулардан өзен ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған.
Жел соқса, ыстық соқса, бір қалыпты,
Аралап тау мен тасты арқыраған.

Көңілің суын ішсең ашылады,
Денеңде бар дертіңді қашырады.
Өксіген оттай жанып жануарлар
Өзеннен рақат тауып басылады.
Қойнында тілсіз тұрған тоғайлар да
Шуылдап желмен бірге бас ұрады...

Он мың мал айдап өтсең лай қалмаған,
Тасыса су бармаған сай қалмаған.
Тасыған өзен судың қуатымен
Көк шығып, шөп бітпеген жай қалмаған.

Ел қыстап, күн көреді жанабында,
Дәм болар алуан-алуан балығында...
Тас таста, алтын таста санамаққа,
Сонда да аққан өзен қалыбында.

Құдіретін Құдайымның көресің бе?
Не жеміс өсер өзен дөңесінде...
Арыстан дем алуға суға кірсе,
Балықтар шымшып ойнар денесінде.

МҰЖЫҚ ПЕН ЖАСАУЫЛ

Бір мұжық далада жүріп, біртүрлі әдемі тас тауып алып, көршісінен сұрайды: «Бұл тасты не қылсам жарайды?» — деп. Көршісі: «Патшаға апарып сыйла», — дейді. Осы сөзбен мұжық келіп, патшаның алдындағы жасауылының аяғына

жығылып: «Мені патшаға бір жолықтыр», — деп жалынады. Жасауыл: «Патшада не жұмысың бар еді?» — деп сұрайды. «Патшаға сый алып келіп едім», — дейді мұжық. «Олай болса, патшадан не алсаң, жартысын маған беретін болсаң жіберейін», — дейді жасауыл. Мұжық осыған уағда етіп, патшаға кіріп, тасын сыйлайды. Патша мұжыққа «Алла разы болсын» айтып мың сом беріп еді, мұжық ақшаны алмай, патшадан елу шыбық соғуды өтінеді.

«Мұның бір мәнісі бар шығар» деп, патша бір жасауылына «Мұжықтың арқасына ептеп елу шыбық соқ!» — деп бұйырады. Жиырма бес шыбықты соғып болғанда, мұжық айтады: «Енді маған болар, қалғанын пәлен жасауылыңызға соқтырыңыз. Алған олжамның не де болса жартысын соған беруге уағда етіп едім», — дейді. Әлгі жасауылды шақыртып, оған келістіріп жиырма бес шыбық ұрғызады. Мұнан кейін патша мұжықтың бұл ақылына разы болып, екі мың сом беріп қайтарыпты.

СҰЛУ АҒАШ

Тұрмысың аман-есен, сұлу Ағаш!
Қыстауға құмар еді тамам Алаш.
Малы жоқ Жаманқыздың қарақұрым,
Сып-сида көрінесің жап-жаланаш.

Сұлулық қалыбында тұрсың ба аман?
Келуші ем шаттықпенен мен де саған.
Қой маңырап, сиыр мөңіреп жатқан, Ағаш!
Иеңнің сөйткен сенің жоғы жаман.

Риза емен сенің тұрған бұл күйіңе,
Жаманқыз, жарасушы ең ақ үйіңе.
Көрініп көкпеңбек боп тұрушы едің,
Шыққанда Қысырақтың биігіне.

Жүруші ем келіп-кетіп жүргенімше,
Көңілім тынбаушы еді көргенімше.
«Мырзаға муафиқ сөз қандай бар?» — деп,
Ағашқа ойлаушы едім кіргенімше.

Қат едік Жаманқыз бен Көнтек байға,
Жатушы ед бір мың жылқы бір-бір сайда.
Зор мәжіліс және қайда күні-түні,
Кетуші ең әрең-мәрең бір-екі айда.

Панаңда құлындаған биең қайда?
Боталап, боздап жатқан түйең қайда?
Айдатып сан қарасын мекен еткен,
Жаманқыз, Көнтек байдай иең қайда?

Салқын үй, сары қымыз құйып жатқан,
Шаттықта тамам Алаш күліп жатқан.
Құрбыны әр жердегі жиып алып,
Ойынды Жанақай жоқ қылып жатқан.

Жанақай! Жұртқа өшкере дабыстарың,
Дәулетті салтанатқа қарыштадың.
Жиылып қыз-бозбала өлең айтқан
Кетпейді құлағымнан дауыстарың.

Кетпейді өлі күнге тілден Ағаш!
Атыңды арғын, жаппас білген, Ағаш.
Болғанда түн ортасы жаңғырықтырып,
Маңқылдап май төбетің үрген, Ағаш!

Көбең ат семірген жер, жаз жайлаған,
Хан, қара мекен етіп, мал айдаған.
Ағашты жаңғырықтырып өлең айтып,
Сұлу қыз кешке жақын нар байлаған.

Қалыпсың енді жатқа мекен болып,
Суыйды көңілім жаңа мекемденіп.
Шарасыз иелерің көшкен шығар,
Жат жұрттан қала салған секемденіп.

Қылығың әрбір түрлі кетпейді естен!
Жігіттің мекен етіп, көңілі өскен.
Жантілес дәулетті ауылы көшкеннен соң,
Халыққа қор болыпсың отын кескен.

ЕШКІМГЕ ЖАУЫЗДЫҚ ҚЫЛМА

Тіленші байдан қайыр сұрайды. Бай оған еш нәрсе бермей: «Кет, жоғал!» — деп ақырды. Тіленші кетпеді. Сонда бай ашуланып, алдында жатқан тасты алып тіленшіге атты. Тіленші жерден тасты алып, қойнына салып тұрып айтты: «Осы тасты қашан сенің өзіңе атуға күн туғанша жоғалтпай сақтармын», — деп.

Тіленшінің айтқанындай-ақ, тастыататын күн туды. Бай бір жаман іс істеп, малынан айырылып, өзін абақтыға алып бара жатыр екен. Бұған тіленші кез болып, қойнындағы сақтап жүрген тасын алып, атпақшы болды да, ойланып тұра қалып, өзіне-өзі сөйледі: «Әттеген-ай, бұл тасты бекер сақтап жүрген екенмін, мұнан бай әлі күшті күнінде мен бұдан қорқушы едім, мұны күндеуші едім, енді қазір мұндай нашар халін көріп, көңіліме аяушылық түсті».

ҚАСҚЫР МЕН ҚОЗЫ

Бұлаққа су ішуге келді Қозы,
Жанында серігі жоқ, жалғыз өзі.
«Бөрі жоқ десең, шығар бөрік астынан»,
Бөле мен қаза алыс па, келсе кезі.

Қаңғырған тамақ іздеп бір аш бөрі —
Қозыға жетіп келді жайнап көзі.
Жемекке кінә қойып сол арада,
Жала ғып, міне, Қасқыр айтқан сөзі:

— Сен, Қозы, текке қарап жүре алмайсың,
«Соқтықпа маған» десем, тіл алмайсың.
Мойныңды қазір жұлып алайын ба,
Суымды неге былғап, ылайлайсың?

Қозы айтты: — Қасқыр, тақсыр, тоқта, азырақ!
Тергеңіз кінәм болса әділ бірақ.
Ізіңіз жатқан жерден төмен келіп,
Іштім мен жүз қадамдай қашығырақ.

Бұл жерден ең аз болса бір жүз қадам,
Мүмкін бе ылайлауға осы арадан?

Сіз түгіл өзгеге жоқ қиянатым,
Не шара, жеткен болса бүгін қазам?!

— Бекер ме, — Қасқыр айтты, — менің сөзім?
Білесің жалғаншы деп кімді өзің?
«Әкеңді» алдыңдағы танимысың —
«Балам», сен байқап қара ашып көзің?!

Осындай сөздер мені күйдіреді,
Десем де шыдайын-ақ етіп төзім.
Есімнен өле-өлгенше кете қалмас,
Былтырғы осы арада сөккен сөзің.

— Кезек бер біразырақ сөзге, тақсыр!
Келемін жарты жасқа күзде, тақсыр!
Жаралып дүниеге биыл келсем,
Тиемін былтыр неғып, Сізге тақсыр!

— Ол, ендеше, сен болмасаң, сенің ағаң,
Ойларың — мені жоймақ, келсе шаман.
Ит болсын, қойшың болсын, қожаң болсын,
Жауыздық ойлайсындар бәрің маған.

— Нансаңыз, ағам да жоқ, інім де жоқ.
Уа, ғайры нашарлықтан мінім де жоқ.
Нақақтан мені, тақсыр, күйдіресіз,
Жауыздық сізге ойлаған күнім де жоқ.

— Ол саған әлде күйеу, әлде құда,
Сүймейді қой атаулы мені, жүдә.
Иә бөлең, иә нағашың, иә жиенің —
Әйтеуір, саған ұқсас еді о да.

Қой заты талай жәбір берді маған,
Соларын мен де істеймін енді саған.
Кегімді қойдан алмай, кімнен алам —
Тауыспа о деп, бұ деп сөзді оған!

— Тақсыр-ай, еш жазығым жоқ қой менің,
Жәбір ғой біреу үшін күйдіргенің!
— Үндеме! Жетер! Қазір мұрсатым жоқ,
Тұруға ақ-қаранды тергеп сенің.

Алыпсың жаман әдет қарсыласып,
Сенімен тұрам ба мен мылжыңдасып.
Айтайын, білгің келсе, қозым саған —
Кінәң сол — жегім кеп тұр қарным ашып.

Шошыды Қозы байғұс құлқын танып,
Құтылар білгенменен онан не ғып?!
Болсын ба қозы жұмыс Қасекеңе,—
Жөнелді иығына салып алып.

* * *

Орманға Қасқыр кетті Қозыны алып,
Белгілі етер ісі алып барып.
Осындай жазықсызды жазғыратын
Әр жерде күштілер де бар ғой қалып.

Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,
Ойлаймын — оны мақтар шықпас кісі.
Нашарды талай адам талап жеп жүр,
Бөріден артық дейміз оның несі?

ҚАРАБАТЫР

(*ертегі*)

Қарабатыр деген ерді бала күнінде түрікпен елінің жортуылшылары ұстап алып еліне апарған соң, қой бақтырыпты. Аш-жалаңаш сақтап, жөнді тамақ бермеген соң, бала далада қойдың сүтін сауып ішіп, сонымен күн көріп жүріпті. Бір күні бала далада қамығып жылап отырғанда, алдына бір қарға келіп қонады. Бала қарғаға айтады:

«Қарғалар-ау, қарғалар,
Қанды көрсе жорғалар!
Тұмарымды алсана,
Сағынып тұрған әкеме бере қалсана».

Қарға бір «қарқ» етті де, ұшып кетті.

Бір мезгілде сауысқан келіп қонды.
«Ей, сауысқан, сауысқан!
Өлексе жеп тауысқан.
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана!»

Сауысқан «шық-шық» етті де, ұшып кетті.

Келіп тырна қонды.

«Ұзын мойын тырналар, қайыры бар мырзалар,
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана!»
Тырна «тырау-тырау» деді де, ұшып кетті.

Қаз келді.
«Ей, қаздар-ау, қаздар-ау!
Сізге бар-ды наздар-ау!
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана!..»
Қаз «қаңқ-қаңқ» етті де, ұшып кетті.

Аққу келді.
«Көлден ұшқан қуларым, құс төресі туларым!
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана!..»
Аққу тоқталыңқырап, көлденеңдеп тұрды да, ұшып кетті.

Біраздан соң қарлығаш келді.
«Әй, қарлығаш, тамыр-ай, болдым жауда қалар-ай!
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана!..»

Қарлығаш ұшып олай кетті, ұшып бұлай кетті. Ақырында қимай, баланың қолына қонды. Бала ойлады: «Әкем тұмарымды көріп таныса да, қай елде екенімді біле алмас. Бұған бір белгі салайын», — деп, өзінің қолын пышақпен шаншып қанатты да, қанымен тұмар үстіне түрікпен елінің таңбасын салды. Сөйтіп, тұмарды қарлығаштың мойнына байлап, елінің, әкешешесінің жерін айтып, ұшырып қоя берді.

Қарлығаш ұшты аспанмен, баланың айтқан жоспарымен, асқар-асқар таулармен, айдын шалқар көлдермен, батпақылай шөлдермен, түрлі-түрлі жерлермен. Қос қанатын қамшылап, аспаннан қатер көрінсе, таса жерді жамшылап, үстінен тері тамшылап, неше мерзім жерді өтті, неше мерзім елді өтті. Нақ отыз күн болғанда, бір ауылға сол жетті. Баланың айтқан ауылы осы ма деп мегзепті.

Бұл ауылға келген соң, қарлығаш әр үйдің төбесіне қонып, адамын байқап жүрсе де, баланың айтқанына ешқайсысы ұқсамайды. Сөйтіп, шаршап, қалғып отырғанда, бір ыңырсыған кемпірдің дауысы шықты. Құлағын салып тыңдаса, кемпір айтады:

— Ау, шырағым, құлыным, маңдайымда тұлымым, көлге біткен құрағым, жалғыз ұлым-шырағым! Жау алды ма, білмедім, су алды ма, білмедім, аң алды ма, білмедім. Жөніңді біліп, шырағым, құрбаның болып өлмедім. Жиырма төрт ай болды, мінеки, мен жалғызды көрмедім!

— Сен тұра тұр, — деп кемпірді тоқтатып, шал айтты: — Жалғыз біткен тал-шыбық, келбетің келген, қарағым, бір дерегің білуге дүние кездім, қарадым, аш бурадай жарадым. Он екі мүшем сөгілді, аш күзендей бүгілді. Таулардың насат тасындай, берік-ақ еді сүйегім, өрт шалғандай егілді, қайда кеттің, сұңқарым, үміт еткен тұлпарым. Бір көрсетіп алмады, сол ғана болды іңкәрім!

Мұнан кейін бір жас қыз бала әке-шешесін тоқтатып сөйледі:

— Нар кескен деген алмастай, асыл еді негізің, бірге туған егізім. Сен тұрғанда ойлаушы ем — арғымақ ат мінермін, асыл киім киермін, тең құрбымнан ілгері мен жарқырап жүрермін; биіктен талап тілермін, ойын-күлкі сауықпен қызық дәурен сүрермін.

Егізімнен айырылып, ақша беттен қан кетті, көңілімнен жан кетті. Желкілдеп шыққан көк шөптей, жап-жас қана күнімде, міне, бізден сән кетті.

Әй, қартымыз-қартымыз! Көзіңнің жасын тартыңыз. Мен бүгін бір түс көрдім, әжептәуір іс көрдім, түсіме жору айтыңыз!

Қолдан ұшқан сұңқарым қайта қонып жүр екен. Бірге туған құлыным үйге келіп жүр екен. Бізге Құдай берген-ді, кісі көрмес өлгенді. Бабатүкті Шашты Әзиз нақ сарт болып кетпесе, бір хабар алып шырақтан, бір қарлығаш келген-ді.

Бұл сөзді естіген соң, қарлығаш тұп-тура шал-кемпірдің алдына қонады. Бейшаралар жылап-сықтап, тұмарды алып, таңбасынан Қарабатыр Түрікпенге барғанын білісті. Сонан соң, ат жаратып, адам жиып, түрікпен жұртына барып, көп тарту-таралғы беріп, баласын алып қайтыпты.

ТАЗА БҰЛАҚ

Бар екен таудан аққан таза бұлақ,
Түк ел жоқ маңайында қылған тұрақ.
Жағалай біткен ағаш жапырақты,
Жайқалып күн мен желден тұрған қорғап.

Шілденің тас қыздырған ыстық күні,
Мөп-мөлдір суы салқын, әйбат түрі.
Шыныдай жалтыраған тазалығы
Көрініп айнадай боп жатқан түбі.

Жиһанкез үш жолаушы келе жатқан,
Шөлдеген ыстық күнде таңдай қатқан.
Кез болып бақытына өлдеқалай,
Су ішіп, мейірі қанған сол бұлақтан.

Рақат, сусын қанып, жан жайланып,
Қарап тұр аққан суға қайран қалып.
Көреді суағардан жазулы тас,
Жағалап жоғарырақ жүрсе барып.

Үшеуі мұны көріп, қалды тоқтай:
«Жапанда жазуы бар неткен тақтай?!»
Жазылған, оқып көрсе, сөзі мынау:
«Болсаң бол, ей, жолаушы, бұл бұлақтай!»

Саудагер екен бірі үшеуінің,
Тыңдаңыз сондағы айтқан сөзі мұның:
— Япыр-ай! Бұл жазылған ақыл екен,
Өткізбей ағар бұлақ күні-түні.

Алысқа бармақшы ол тынбай ағып,
Қосылмас өзге бұлақ бұған неғып?
Зорайып ақырында өзен болып,
Суынан пайдаланар тамам халық.

Меніңше, мұнан мұрат, мағына сол —
«Көсіп қыл, жалқауланбай, талапты бол.
Бұлақтай мақсұдыңа сен де жетіп,
Басыңа тигізерсің пайданды мол».

Екінші ғалым екен аса зерек,
Ол айтты басын шайқап, назданып бек:
— Бұл сөздің мағынасы сіз айтқаннан,
Меніңше, болса керек тереңірек.

Бұл сөздер — «Ғибрат сол адамзатқа,
Тегін қыл жақсылықты, пұлға сатпа.
Бұлақтай кез келгенге даяр болып,
Міндетсіз біліміңді тарат халыққа».

Жас жігіт, жолаушының үшіншісі,
Әдемі көрер көзге көркем кісі.
Тоқталып еш нәрсе айтпай тұрып еді,
— Не ойлайсың, сөйле, мырза! — деді өзгесі.

Бұл жігіт берді жауап сонда тұрып:
— Орнында ақпай бұлақ тұрса тұнып,
Шөп-шалам, шаң-топырақ, селеу басып,
Сарқылып қалар еді әлі-ақ құрып.

Жұрт құмар бұлақ таза болғандықтан,
Жазудан мағынам сол менің ұққан:
«Көңіліңді бойың менен таза сақта,
Пәктікпен артыларсың сонда жұрттан.

Ақ пейіл, таза жүрек, жүзің жарқын,
Секілді мөлдір бұлақ суы салқын.
Болғандай дертке шипа жаны сүйіп,
Шүбәсіз пайдаланар болсын халқың».

КҮЗ

Міне, сентябрь туды, күз келді. Күн қысқарып, түн ұзарды. Аспаннан бұлттар қаптап, сіркіреп жаңбыр да жауып тұр. Күн сирек көрініп, аз жылытады. Анда-санда таңертең салқын болып қояды. Өткір суық жел арық малды, жұқа киімдіні тоңдыра бастады. Жұрт күземін алған, киізін де басып алды. Маса, шыбын, құрт-құмырсқа жоқ болып кетіпті, құстар да жылы жаққа ұша бастады. Қарлығаштар көптен көрінбейді. Аспанда тырналар да тізіліп ұшып барады. Ағаштардың жапырақтары сарғайып түсіп, шөптер де қурап қалған. Егіншілер астығын жинап алып, шабындыда әр жерде ғана жаңбырға сарғайған шошақтар тұр, оларды да иелері тасып алуға шана жолын күтіп отыр.

Ел тегіс биесін ағытып, пысық қатындар желі-ноқтасын кептіріп алды. Жаз күні көп байлағаны есіне түсіп, қымызшыл шалдар арық құлынын жаңа аяп отыр. Ер-азамат қыстауды түзеп, кемпір мен шал, борбай балалар от басында отыр. Жаз рақат болса да, киіз үйдің күздігүні суығы-ай!

КҮЗ

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма —
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан?

Жасыл шөп, бөйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жүгірмес, жастар күлмес, бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Айырылған жапырағынан ағаш, қурай.

Сапсиды біреу малма, салып иін.
Тартыпты салбыраңқы жыртық киім.
Иіртіп енесіне шуда жібін,
Жыртылған жас қатындар жамайды үйін.

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ шомшы жүр, ол — бір керуен.
Көрсең де қай ауылды жабырқаңқы.
Күлкі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен.

Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең,
Көңілсіз қара суық қырда жүрсең.
Сорпа-су, кемік сүйек тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулар қайда көрсең.

Оты жоқ, күзеу тозған елдің маңы,
Жел соқса, тұман болар шаң-тозаңы.
Үйінің от жақпаған сұры қашып,
Қазақтың ыстан қорыққан құрысын заңы.

* * *

Қараша желтоқсан мен сол бір-екі ай.
Бірі — ерте қыстың басы, біреуі — жай.
«Жерімді ерте барсам жеп қоям» деп,
Күзеуде ықтырмамен отырар бай.

Кедейдің өзі жүрер малын бағып,
Отын жоқ отыруға үзбей жағып.
Жылытып тоңған иін, тонын илеп,
Қатыны шекпен тігер бүрсең қағып.

От та жоқ жас балаға тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Бар болса кемпір-шалы қандай қиын,
Қысқанда бір жағынан о да азынап.

Көрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Кедейдің қай жерінен тұрсын күйі.
Орта қап қара қидан ұрыспай берсе,
Кедейге о да қылған үлкен сыйы.

Тоңбайды қар жауса да бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Жалшы ұлы бай ұлына жалынышты,
Ойнатар ағып жүріп көздің жасы.

Жаны ашып, жалшы үйіне ас бермес бай.
Артықша артық қайыр қызметке орай.
Байда пейіл, жалшыда мейір де жоқ,
Екеуін аңдыстырған Құдайым-ай!

Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Байдың да еңбек білмес жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тітіретпей,
Тас болма, бір қыс сақта, сен де о ғұрлы.

ЖӘНІБЕК БАТЫР

Жәнібек батыр бала күнінде ақыл-білім үйренуге қаракерей Соқыр Абыз деген кісіні іздеп келген екен. Сәлем беріп кіріп келсе, қарттықтан екі жағын жібек жіппен таңып отырған кісі екен, Жәнібекті көріп:

— Сен қай ұлсың? — дейді.

— Қошқар ұлымын, — дейді Жәнібек.

— Қошқардың адам иісті бір ұлы бар деп еді, сол боларсың ба?

— Болармыз, — дейді Жәнібек.

— Балам, не жұмысың бар, бұл жақта неғып жүрсің?

— Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл, білім алайын деп жүр едім.

— Ә, ә! Ел бастап, жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастап, би болайын деген ұл екенсің, қол бастап, жол алайын

деген ұл екенсің. Алдыңа келсе, өділдігіңді аяма, аймағың кетпес алдыңнан. Жолдастың мыңын алма, бірін ал — мың кісіге бір кісі олжа салатұғын. Олжаңды аямасаң, жолдасың қалмас қасыңнан. Жүз жиырма алтыға келіп отырмын. Жас күнінде қалың бер де, қатын ал. Жігіттің хан болатын, қыздың ханым болатын кезі сол. Қартайған соң өкінбе, ұлым! Қару жисаң, мылтық жый: жаяу жүрсең — таяғың, қарның ашса — тамағың.

Жәнібек мұнан шығып, Кіші жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған деген биге келді. Келсе, бидің елі көш екен. Көш үстінде кез болып, сәлем беріп, ат үстінен көрісті. Мұнысын жақтырмай, бұл би де сұрады.

— Жаным, қай ұлсың?

— Қошқар ұлымын.

— Ұлым, не ғып жүрсің?

Оған да айтты:

— Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге жолығып, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл сұрайын деп едім.

— Һе, һе! — дейді би. — Азуы алты қарыс Арғынның Қошқарының ұлы Жәнібек Алшынның шалын келемеж қылып кетейін деп едім десеңші!

Жәнібек: «Мен сөз сұрайын деп келсем, көңілімді қайтарды ғой», — деп, атының басын бұрып алып, жүріп кетті.

Анадай жер бара жатқанда би:

— Әй, Жәнібек! — деп шақырды.

Жәнібек артына қарады. Сонда би:

— Атыңның басын бұрма, солай тұр. Жүзім кішілігінен бір ауыз сөзбен көңіліңді қайтардым. «Өгізді өрге салма, қанатың талар. Жаманға жүзіңді салма, сағың сынар», — депті.

ҚАСҚЫР МЕН МЫСЫҚ

Орманнан Қасқыр келді елге қашып,
Алақтап, не қыларын білмей сасып.
Соңынан бір топ аңшы қиқу салып,
Ит қосып келе жатыр шапқыласып.
Жалынып Қасқыр сонда Мысыққа айтты,
Шетінде бір ауылдың ұшырасып:

«Мысықжан, бұл жердегі жұрттар қандай?
Жау қуып келе жатыр арттан қалмай.
Ит үрген, қиқу салған адамдардың
Дауысын естимісің, тартқан керней?
Айта гөр қайырымды ер бар болса,
Тасалап мені жаудан құтқарғандай».

«Бара ғой, — Мысық айтты, — Қоянкөзге.
Жігіт кем ер көңілді онан өзге!
Адамды анау-мынау тоқтатарлық,
Өзінің әдебі бар сөйлер сөзге».
«Оны қой, — Қасқыр айтты, — ол жасырмас,
Жеп едім бір ту қойын өткен күзде».

«Барып көр, олай болса, Құрамысқа,
Адам жоқ жасыруға одан ұста.
Шамасыз өзі асқан жақсы жігіт,
Жалғыз-ақ тоны келте, қолы қысқа».
«Мысықжан, оны да қой, өзгесін айт,
Жеп едім бір лағын өткен қыста».

«Иесі анау үйдің Көпберген бай,
Жақсылық-жамандықты көп көрген бай.
Қонақжай, өзі асқан дәулетті адам,
Жатсаң да ауырламас бірнеше ай».
«Баруға, — Қасқыр айтты, — жүрексінем.
Оның да қозыларын жеп ем талай».

«Білмеймін сілтерімді енді қайда!
Барып көр Қисықбасқа, анау сайда.
Болғанмен басы қисық, өнері көп,
Әртүрлі табылады онан айла».
«Мысықжан, оны да айтып әуре болма,
Жеп едім бір бұзауын өткен айда».

«Мен қайран, — Мысық айтты, — істеріңе.
Зарардан басқа нәрсе істедің бе?
Байдың көбі, жарлының жалғызы да,
Тиіпті, тындап тұрсам, тістеріңе.
Зараргер жұртқа тегіс болып алып,
Енді не іздеп келдің іштеріне?

Жынды жоқ сені аман құтылдырып,
Алғандай пәле тілеп үстеріне!
«Не ексең — соны орасың» деген сөз бар,
Ор енді егініңді піскенінде!»

ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ

Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс аттаныс, барымтасы бар заманында, бұл отыз үй кедейді қалай етсем жұрт қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ. Барымтамен мал алсам, бір күндерде жау да бізден құып алады. Ақырында, бұрынғылардың айтуынша, «жортуылшы басы жолда қалса керек». Осының бәрін де шамалап қарап, Сейітқұл мекен еткендей бір орын іздеді. Көп жерлерді кезіп жүріп, Торғай маңындағы Қабырға деген өзен судың бойына тоқтады.

«Мына жақта Өргеніш-Қоқаннан, мына жақта Естек-Қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың Қыпшақ деген руға жақынырақ екен» деп. Сол жерді ұнатып қайтқан соң, қысты өткізіп, жаздың жылы кезінде кедейлерін жалаңаш-жалпы көшіріп, Қабырға бойына алып келді.

Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол жүріп, ұрлық, барымтаға әдет еткен. Інісінің қанша айтқан ақылын алмай, қасындағы үш-төрт үйімен ескі орны — Түркістан жағында қалды.

Қабырғаның бойына келген соң, Сейітқұл қолына кетпен алып, отыз үйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп егін егуге кірісті. Түркістан жағында көрген үлгісімен арық қазып, су шығарып, егінге су жіберді. Егін піскен соң орып алып, артығын маңындағы көшпелі елге сатып, мал қылды. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан-жылға күшейтіп, арық басына шығыр орнатып, суды шығырмен ағызып, астықтың артығын төңіректегі елге айырбас етумен, олардың мал-бараны көбейіп, бай болды. Мұны көріп, өр көшпелі елдерден де қызығушылар табылып, Сейітқұлға келіп қосылып, бес-алты жылда «Сейітқұл елі» деген ел төрт жүз үйге жетті.

Осылайша өзі де, елі де байып, Сейітқұл жұрт ағасы болды. Енді сол жұрттың адал еңбегі, табан ақы, мандай терімен тапқан дәулетін андыған жаудан, ұрыдан, бөріден сақтаудың қамын ойлап, уайымға қалды. Әлгілерден

сақтану үшін Сейітқұл жұртын жиып, кеңесіп, судың бір қолайлы жеріне шымнан биік қорған салдырды. Малдарына реттеп бақташы, қару-жарақты қарауылшылар жүргізді.

Бұлардың осындай бір ауызға қарап бекінген жұрт екенін байқаған соң, малға қызыққан сырттағы көшпелі халықтар келе алмады. Бұл жағынан көңілі тынып болған соң, Сейітқұл енді Бұхарға, Қоқанға мал айдатып, ол кенттерден қазақы қол әртүрлі тауарлар алдырып, жылда егін піскен кезде манағы қорғанда жәрменке ашыпты. Көшпелі халық белгілі кезде малын, жүн-жабағысын, тері-терсегін әкеліп, егіншілер оларға астығын, тауарын айырбастап, осы жөнмен бір жағы егін, бір жағы сауда етіп, Сейітқұлдың елі жұрттан асқан бай болыпты.

Жоғарыда айтылған Сейітқұлдың ағасы жаугершілікпен жұрттың малын ұрлап, бай боламын деп жүргенде, Қоңырат жағында қолға түсіп, кім екені де белгісіз, біреу өлтіріп кетіпті. Қалған мал-жанын ұрының малы деп Түркістан ұлықтары талап алыпты. Ағасының қатын-балаларын Сейітқұл неше жылда іздеп таптырып, қасына алған екен.

Сейітқұл 1730 жылы дүниеден өтіпті. Сол данышпан кісінің ақылымен егінді әдет еткен ел Қабырға суының бойында әлі көп. Жарлы болып, басқа кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында тез егінге айналады. Ерінбей бейнеттенсе, біраз жылда түзеліп, жұрт қатарына қосылады.

ТУҒАН ЖЕР

Бұ жарыққа аяқ басып туған жер,
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық — алтын, қайтып келмес күнімде
Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер.

Жаратылған топырағыңнан, сен — түбім.
Жалғаны жоқ, бәрі сенен жан-тәнім.
Сенен басқа жерде маған қараңғы,
Жарық болар Шолпан, Айым, сен — Күнім.

Тәтті суың дәмі аузымнан еш кетпес,
Қалың нуың, қыр суыңа жер жетпес.
Кең даланда ойын ойнап қалсамшы,
Жазу болып адамзатқа ер жетпес!..

Балақ түріп, қозы қуып, жарысып,
Батпағында тең құрбы боп алысып,
Түнде — ақсүйек, алтыбақан, ал күндіз
«Үйретем» деп асау тайға жабысып.

«Адам басы — Алла добы» деген рас,
Қалай қуса, мойындамақ сорлы бас.
Кім біледі, мен де шетке кетермін,
Өй, Туған жер, сені тастап, басым жас!..

ҚЫС

Декабрь жұлдызы. Қар көптен жауып, нағыз қыс болды. Күн өбден қысқарған. Күннің көзі көрінсе де жылынбайды. Өзенді, көлді мұз қаптап, жұрт үстімен жүре бастады. Қалың қардан шөптің басы көрінбейді. Қыс күні аяз күшті болып, үскірік борандар да аз емес.

Орман қарайған, ішінде құстарды көре алмайсың, қоян күндіз жасырынып, түнде ғана жүгіріп, жас ағаштарды кеміріп жүр. Иелері жылы қораға шөп салып бағып-қақса да, қыстығүні үй хайуандары да бапсыз. Адамның өзі де суықтан қорғаныш, үй салып, жылы киім киіп, үйлеріне от жағып, дәйім жұмыстарынан қала алмайды. Қыстығүні жылқышыларға бек қиын: қандай суық борандарда күні-түні далада жүргені, қасқырдан бір қорқып, бораннан екі қорқып, бейшараларда тіпті рақат жоқ. Жалтаң аяз көбінің беттерін қарыған.

Шилі бет байғұстар желге де қарсы қарай алмайды. Сабаққа мезгілімен жүретін баланың да ертеңгі аяз есінен көпке дейін шығатын емес.

Мақал: «Қыс — қысыл, жаз — жазыл».

ҚЫС

Денелі, ақ киімді, ақ сақалды,
Танымас, соқыр, мылқау, тірі жанды.
Ақ қырау үсті-басы, түсі суық,
Сықырлап басқан ізі келіп қалды.

Демалысы — үскірік аяз бен қар.
Қыс келіп, көрі құдаң әлек салды.
Үшпадай киген бөркін оқшырайтып,
Қызарып аязбенен ажарланды.

Бұлыттай жауып қасы екі көзін,
Қар жауып, басын сіліксе, мазаңды алды.
Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда,
Ақ орда алты қанат үй шайқалды.

Жүгірген өуес көріп жас балалар,
Домбығып беті-қолы үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттап киген малшы
Шыдамай бет қарауға, теріс айналды.

Қажымас қар тепкенге қайран жылқы,
Титығы құруына тез тақалды.
Тұмсығын қыспен бірге салды қасқыр,
Қор қылма, малшыларым, итке малды.
Соныға малды жайып күзетіңдер,
Қайрат қыл, ұйқы өлтірмес, бұз қамалды!

АРЫСТАН, ҚАСҚЫР ЬӨМ ТҮЛКІ

Қартайған арыстан ауырып інінде жатыр еді, әртүрлі аңдар мұның халін сұрап келіп-кетіп жүрді. Жалғыз-ақ түлкі келмеген еді. Бұған қасқыр қуанып, не болса да арыстанға түлкіні шағыстырып қалайын деп сөйледі:

— Көресіз бе, жұрттың бәрі келіп көңіліңізді сұрағанда, жалғыз түлкі келген жоқ. Сізді ол есепке де алмай жүр. Патшаның халін, тым болмаса, бір біліп кетер жөні жоқ па?

Мұны түлкі қу естіп тұр екен, ішінен: «Тұра тұр, қасқырым, бұл ісіңді алдыңа тартармын», — деді де, жүгіріп арыстанға келді. Арыстан көрген жерден түлкіге ақырып еді, түлкі жыламсырап:

— Тақсыр! «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деуші еді. Біраз сөз айтуға рұқсат етіңіз, — деді.

Сөйлеуге рұқсат болды. Түлкі айтты:

— Сізге келуге уақытым болмады. Уақытым болмау себебі— дүниені кезіп, ойға-қырға жүгіріп, бақсы-балгерден

сіздің дертіңізге ем іздеп жүрдім. Міне, қазір ғана тауып келдім, — деді.

— Ол нендей ем? — деп сұрады арыстан.

— Тақсыр! Ең білгіш деген дәрігердің айтқаны: егер тірі қасқырдың терісін сыпырып алып жылыдай орансаңыз, дертіңізден жазыласыз, — деді.

Сол минутта арыстан қасқырды бас салып ұстап алып, терісін сыпыра бастады. Түлкі күлімсіреп:

— Саған осы керек еді, шырағым, біреуге жақсылық тілемей, залымдық ойлағанның жазасы, — деп жөніне кетті.

Мақал: «Біреуге ор қазба, өзің түсерсің».

ҚАРҒА

Қой жайылып жазды күн,
Шыққан екен қияға.
Аспаннан бүркіт құйқылжып,
Сорғалап келіп араға,
Бір қозы іліп әкетті
Құздағы қиын ұяға.
Екпіні күшті ер үшін,
Еңбек қылды жем үшін
Ұядағы балаға.
Көрді де мұны бір қарға
Желікті бір іс бастарға:
«Қозыны да тамақ деп
Кім алып шықсын тастарға!
Ең семізін ілейін
Қызық қылып асарға», —
Деді дағы аралап,
Жабысты келіп қошқарға.
Қалшылдап, дірілдеп
Тырнағын салады.
Қанатын қайқайтып,
Өкетпек болады.
Бүркіттей емес екені
Кешікпей-ақ білінді.
Жабағыға тырнағы
Шықпастай боп ілінді.
Жалпылдап, салпылдап,

Қойшыларға көрінді.
Әддін білмес шіркінді
Құдай өбден қарғады.
Қойшылар көріп күлісіп,
Ұстап алды қарғаны.
Құрысын да шіркіннің
Семіз қойды алғаны.
Ұшпасын деп қимаған
Қанат, құйрық қалмады.
Бір жіпті берік бек байлап,
Аяғына жалғады.
Балаларға ойын боп,
Қор болып сөйтіп қалғаны.

Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл!

ҚОЯН

Бір мезгілде күн батты. Ауылға жақын жерде қыстыгүні бір қоян тұрақтаушы еді. Түн болды. Қоян бір құлағын көтеріп тыңдап, онан соң екінші құлағын тікшитіп, мұрттарын сипап, танауын тартып, иіскеленіп, артқы аяқтарымен шоңқиып отырды. Біраздан соң қалың қардың үстімен екі-үш секіріп барып отырды да, жан-жағына жалтақтап қарай бастады.

Маңында қардан басқа еш нәрсе жоқ еді, айдың жарығымен қар жалт-жұлт етіп, толқын секілді құбылып жатты. Бұл қоянға үлкен жолдан өтіп, күздігүні егін соққан жерге бару керек еді. Бір мезгілде үлкен жолдың бойында сықырлаған шананың, пысқырған аттың дыбысы естілді. Қоян тыңдап тұра қалды: жүк тартқандар екен. Жағаларын көтеріп, мойындарын бөкебаймен орап, тұмақтарын баса киіп алған кісілердің сақал, мұрт, қас, қабағын қырау ұстаған, беттері де өрең көрініп, ауыз-мұрындарынан бу бұрқырап, аттарын айдап ысқырып, аттары да терлеп, терлері қырауланып, бусанып келе жатты.

Екі қазақ қатарласып, біреуіне екіншісі қалайша былтыр бір атын ұрлатқанын сөйлеп келе жатыр еді. Жүк өтіп кетті, қоян орғып, жолдан өтіп, қырманға қарай жөнелді. Жолда

ескі таныстарынан екі қоянға кез келіп, олармен біраз ойнап жүрді де, өрі кетті.

Ауылда от сөнген, иттің үргені басылған екен. Жалғызақ бір үйден баланың жылаған дауысы естілді. Бұл да тез қырманға келіп жетті. Мұнда өзінің жолдастарына кез болды. Бәрі ойнап, бидай мен сұлының дәнін жеп, түннің жартысын өткізді. Бір мезгілде күншығыстан бозарып таң көрінді, аспанда жұлдыздар азайып, ауылға да жан кіре бастады, қатындар суға жөнеліп, еркектер жұмыстарына қарап, балалар да жылап, шулай бастады. Жүкшілер жолға шығып қалған екен. Біздің қоян қайтадан жүгіріп ініне келіп, екі құлағын арқасына салып, екі көзін бадырайтып ашқан қалпыменен ұйықтап қалды.

ШЕГІРТКЕ

Шырылдауық шегіртке
Ыршып жүріп ән салған.
Көгалды қуып гөлайттап,
Қызықпен жүріп жазды алған.

Жаздыгүні жапырақтың
Бірінде — тамақ, бірінде — үй.
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Күз болған соң, кетті күй.

Жылы жаз жоқ, тамақ жоқ,
Өкінгеннен не пайда?
Суыққа тоңған, қарны ашқан
Ойын қайда, ән қайда?

Онымен тұрмады,
Қар көрінді, қыс болды.
Сауықшыл сорлы бүкшиді,
Тым-ақ қиын іс болды.

Секіру қайда — сүрініп,
Қабағын қайғы жабады.
Саламда жатып дән жиған
Құмырсқаны іздеп табады.

Селкілдеп келіп жығылды,
Аяғына бас ұра:
— Қарағым, жылыт, орын бер,
Жаз шыққанша асыра!

— Оның, жаным, сөз емес,
Жаз өтерін білмеп пе ең?
Жаның үшін еш шаруа
Ала жаздай қылмап па ең?

Мен өзіндей шаруашыл,
— Жұмсақ илеу үйлі ме?
Көгалды қуып ән салып,
Өлеңнен қолым тиді ме?

— Қайтсін, қолы тимепті,
Өлеңші, әнші есіл ер!
Ала жаздай ән салсаң —
Селкілде де билей бер!

ҚАСҚЫР ҚЫСТЫ ҚАЛАЙ ӨТКІЗЕДІ

Ызылдап соққан суық жел. Аттының жолын, жаяудың ізін қар басқан, көлдер мен өзендерде мұз толған. Аяз бен боран жан-жануарлардың бәрін де үйіне, қорасына қуып тыққан да, далада тұрақсыз қаңғырып суыққа дірдектеп, қарны ашып, бұралып көкшіл жүнді қасқыр жүр. Бір жерге де рақатпен жатқызбай, тоғайларды, мидай даланы кездіріп, мұны қуып жүрген аштық. Сорлыға күндіз де, түнде де дамыл жоқ. Қалың қарда кейде аяндап, кейде жортып, тістерін сақылдатып, қайдан бір тоятын тамақ табылар екен деп жүргені. Ормандағы үлкен аңның бірі — аю, ол жаз семіріп алып, жылы үйшігіне кіріп бекініп, ұзақ ораза ұстаған кісідей ұйықтап жатыр. Өзіне лайық жып-жылы іні бар түлкі қуда тіпті қайғы жоқ. Көртышқандар да астығы мол үйлерді сағалап, неше бөлме ін қазып алып, уайымды ұмытқан. Ақылы жоқ бадырақ көз қорқақ қоянға шейін ақ тоншасын киіп алып, бұтақ кеміріп шаттықта жүр. Жалғызақ сорлы қасқырдың басына қыс күні бар пәле орнаған, мұның бір ғана үміті — бекітусіз қора, күзетсіз жылқы.

ШАЛ МЕН ЖҰМЫСКЕР

Шал қайтты малайымен пішен шауып,
Пөлені сезе ме адам тұрған бағып.
Орманмен кешке тұрым келе жатты,
Баратын елге тура бір жол тауып.

Тап берді қарсы алдынан аю шығып:
Болмады айла етер о ғып, бұ ғып.
Үстіне Шалдың аю қонып қалды,
Сорлыны ө дегенше жерге жығып.

Жұмарлап, басып-жаншып аю Шалды,
Жемекке енді бастап ынғайланды.
«Бауырым, пөленшежан, айырсай!» — деп,
Малайға Шал жалынып қолқа салды.

Малайы темір айыр, балтаны алып,
Аюды жықты, басын, ішін жарып.
Қан-қан боп үсті-басы өлейін деп,
Қорқырап аю жатты ыңыранып.

Шал тұрып енді орнынан есен-аман,
Жақындап Жұмыскерге келді таман.
«Өумесер, ақылың жоқ, ит-доңыз!» — деп,
Байғұсты балағаттап, сөкті жаман.

«Ұрсасың неге, Шалым, маған, — деді, —
Сөккендей не істедім саған? — деді. —
Жазғаным — менің сені аю жаудан
Айырып алғаным ба аман?!» — деді.

Шал айтты: «Көрмеймісің не еткенінді,
Желігіп, жындануға жеткенінді?
Бардай-ақ әкең құны сонша шаншып,
Терісін іске алғысыз еткенінді?»

* * *

Сөз жаздым үгіт үшін бозбалаға,
Осындай елде оқиға азғана ма?
Қайырың наданға еткен — шашқан мүлкің,
Болады рәсуа-и құр далаға!

Құдайым, жолдас қылма жамандарға!
Көзі тар, көңілі соқыр надандарға!
Жақсылық етсең де бір, етпесең де,
Жақпайсың кей ақымақ адамдарға!

БҰҒЫ

Петербордан жоғары Архангельский деген губерне бар. Соның көп жері сазды болып, шөп шықпайды, мүк шығады. Онда самоиед деген жұрттың күн көретіні — бұғының бір түрлі тұқымы. Ол бұғының мүйізі тармақ-тармақ, жалпақ болады. Үлкендігі тайдай, жүні қара бурыл, жасаған сайын ағара-ағара, ақырында ақ боз болып кетеді. Еркегі жыл сайын мүйізін тастайды. Ұрғашысының да мүйізі болады, бірақ еркегінікінен кішірек. Баласын отыз жұмадай көтеріп, май айының ортасында табады. Оттайтұғыны — манағы мүк. Бұғының қолтумасы да болады. Ондағы жұрт сүтін ішіп, етіп жеп, терісін киіп және терісінен үйлерін де жауып алады. Әйелдері тарамысынан жіп иіріп, киім тігеді. Қанынан дәрі істейді. Шанасына жегіп жүреді. Бұғының тұяғы қарға батпайды. Жеңіл басып, қалың қардың үстімен иесінің тілеген жеріне жеткізеді. Бұғысы мыңға жеткен самоиед бай есебіне кіреді.

ҚАРАШЕКПЕН МЕН ҚОЙ

Шақырды Қарашекпен Қойды сотқа,
Күймей ме біреу үшін біреу отқа?
Белгілі Қойдың тауық жемейтіні,
Жазықсыз жаза тартқан пенде жоқ па?

Түлкі екен судьясы теңшіл деген,
Атақтан сау емес ед жемшіл деген.
Бір күні талапкер мен жауапкерге
Шақыру қағаз шықты «келсін» деген.

Екеуі айтқан күні сотқа келді,
Түлкіекең Қойды көріп көңілденді.

Тексеріп өрлі-берлі жауап алып,
Тез істі бітірмекке жәһидтенді.

Талапкер Мұжық айтты: «Пөлен күні,
Қотанда Қойдың жалғыз қонған түні,
Жоқ болып екі тауық ертеңінде,
Сүйегі, бұрқыраған жатыр жүні.

Дер едім: сырттан ұры келген шығар —
Шықпады түні бойы иттің үні.
Ойыма салыстырып қарадым да:
Қой екен жеген дедім шексіз мұны».

Қой айтты: «Шөпке тойып күні бойы,
Қозғалмай жаттым ұйықтап түні бойы.
Біледі аймағымның бәрі, тақсыр,
Жоқтығын бұзық көңіл, арам ойым.

Құдайға аян ұрлық етпегенім,
Орнымнан тұрып түнде кетпегенім.
Жалғыз-ақ тауықтардың тұсында емес,
Өсілі, ғұмырымда ет жемедім».

Ал сонда Түлкі қалай һүкім етті:
«Ұрлаған тануға да, — деді, — епті.
Өзге ұры келмегенін мұнан білем,
Уақиға болмыс түні ит үрмепті.

Келмесе, сырттан ұры, бұл жемесе,
Жоғалып екі тауық қайда кетті?
Жан берсе нанып болмас, жақын жатып,
Жемедім дегеніне төтті етті.

Тексерген іс түріне қарағанда,
Мағиын, тауықтарды осы жепті.

Обал жоқ өртесе де мұны отқа,
Апарып өлтіріңдер байлап оққа.
Терісімен талапкерді риза етіп,
Ап келіп тапсырыңдар етін сотқа».

ПІЛ

Піл дегеніміз — бір жануар, қазақ халқы атын білсе де, өзін көргені жоқ шығар, өзі жержүзіндегі хайуандар арасында бір мықты, үлкен нәрсе. Биіктігі — екі құлаштай, ұзындығы екі құлаш та бір кез. Төрт аяғы сондай жуан, ағаштың түбіріндей, буын жоқ секілді көрінеді. Мойны қып-қысқа, басы үлкен, көзі кішкене, мұрны мұрын емес, бір жарым құлаштай болып, түп жағы жуан, үш жағы жіңішкерек. Тап ұшында екі тесігімен иірендеп жатқан еркек пілдің мүйіз секілді сыртқа шығып тұрған екі ұзын тісі бар. Әрбіреуі бірнеше пұттан келетін. Пілдің тістері аппақ, қадірлі һәм қымбат болады. Құлаш тебінгідей, терісі қалың, сөйтсе де, зор мылтықпен атып өлтіруге болады. Табаны жұмсақ, тым айырылып кетпесе де, бес тарам. Ұрғашы пілдің төс жағында екі емшегі бар, еркегіндей сыртқа шығып тұрған тісі болмайды.

Піл ыстық жақта болады. Біздің суығымызға шыдай алмайды. Жемі — жас ағаштың жапырағы, жемістері һәм әртүрлі дәмді нәрселер. Жейтін жемін де, басқа нәрселерді де өлгі ұзын мұрнымен алады. Жерде жатқан бір инедей нәрсені де ыңғайсыз көрінген мұрнымен оп-оңай алады. Бір ағашқа келіп, жемісін жеуден бұрын, әуелі ағашты мұрнымен соғып, сілкіндіріп, құрт-құмырсқасы түскендей болған соң жей бастайды. Піл сондай түсінікті хайуан, ұстаған соң кісіге тез үйір болып, көп қызмет қылады. Оның арқасына бір үйшік секілді нәрсе орнатып, біраз мініп те жүреді. Пілге мінушілер басына отырып алып тілеген жағына қарай айдайды. Пілге жүген ноқтаның керегі жоқ, қожасының қақпақтаған жағына қарай бұрыла береді. Үйренген кісісінен айырылмайтын мінезі де бар. Жай жүргенде жуас болса да, біреу ашуландырса, ұзын мұрнымен бірақ салып жығып, аяғымен таптап өлтіріп тастайды. Піл — сондай күшті, үстімен өлденеше жүз пұт, мұрнымен бір жүз пұт көтереді дейді.

БҰЛБҰЛ

Сайрайсың мұңды күймен жүз құбылтып,
Кейде аяң, кейде желіс, кейде сылтып.
Дүниені ысытасың, суытасың,
Тұрасың маужыратып, кейде жылытып.

Құясың тәтті дауыс тамылжытып,
Тұрады жан-жануар демін жұтып.
У-шу жоқ, қарқ-қарқ еткен қарға, торғай,
Ұялған, өлдеқайда кеткен зытып.

Ұста сөз, мұңды дауысың басты байлар.
Тоқтаған шабуынан құлын-тайлар.
Дауысыңнан елжіремес нәрсе бар ма,
Жас төгер бойы балқып терең сайлар?!

Бұлбұл құс! Көзімде жас, кеудемде от,
Толып мен саған келдім, ішімде шоқ.
Дертіме сенен ғана дәрмен болар,
Басқадан, анық білдім, еш пайда жоқ.

Бұл жерден ұшып кетші, сәулем жаққа,
Барып қон нәзік қана бір бұтаққа.
Сөйле оған ашындырып менің жайым,
Көңілін елжіретпей, қанат қақпа!

Жүз құбылт дауысыңды, өрте өзегін,
Суындыр, жата алмасын, ол төсегін.
Ойын ал, бойын балқыт, сүйдір мені,
Қалсын ол ойлай алмай өз есебін.

Тез, бұлбұл, мұңды дауыс, өткір тілдім!
Дәрменді қалың дертке сенен білдім.
Қылмасаң бір мейірім, сорлы пенденің,
Қайғыдан қолым жетпей, міне, өлдім.

КИТ

Біртүрлі жәндіктер бар, өзі балық секілді су ішінде тұрып, тірі бала тауып, емшегін емізіп өсіретін. Сондай жәндіктердің ең үлкені — кит. Оның ұзын бойы он құлаштан он төрт құлашқа шейін, кеудесі ұзын бойына қарағанда бегірек жуан. Басы кеудесінің жартысындай, төбесі жалпақ, үстінде томпайып жабылып, ашылып тұрған екі тесік бар. Дем алғанда аузына су толса, суды өлгі тесіктерінен аспанға шырылдатып атып жібереді. Басының екі жағында екі көзі бар, сиырдың көзінен үлкен емес. Басының зорлығына қарағанда, көзі жоқ секілді көрінеді. Тісі болмайды, тіс орнына екі езуіне мүйіздей қара нәрсе бітеді. Терісінің қалыңдығы екі елідей болады, оның астындағы майы сондай қалың. Бір киттен екі-үш жүз пұттай май түседі. Жемі — уақ балық, шаян, көр-жер болады. Ұрғашы киттің қарнының астында екі кішкене емшегі бар. Жаңа тапқан баласының ұзындығы бір құлаш шамасындай болады. Кит үлкен түпсіз терең теңіздерде жүреді. Суда жүзетін балықтікі секілді құйрығы бар. Бауырының астында қанаттары бар. Киттің еті жеуге жарамайды. Киттің майы мен тіс орнына біткен нәрсесі үшін аулаушылар көп болады. Әрбір киттің тіс орнына шыққан мүйіздей нәрсесі жүзден болып, әрбіреуінің ұзындығы үш құлаштай болады. Тілінің үлкендігі алты қанат үйдің орнынан үлкен болмаса, кіші шықпас, қазақтың: «жаңдыда балық үлкен, жансызда қамыс үлкен» деп жүргені осы кит болса керек.

САРЫ ШЫБЖЫҚ

Мақтанып Сары шыбжық шалқып-тасты,
Теңізді өртеймін деп лақап шашты.
У-шу боп бұл хабарды естіген соң,
Теңізді тастап құстар үркіп қашты.

Таңғалып, тамашаны көреміз деп,
Алыстан аңдар келді әдейі іздеп.
Адам да тұс-тұс жақтан келе жатыр,
Лек-лек боп, топ-тобымен мыңдап-жүздеп.

Есепсіз теңізге көп халық келді,
Шыбжық құс өртейді деп нанып келді.
Балық жеп, сорпа ішіп тойынбаққа
Аш пенен көбінесе арық келді.

Бір соғым пұлсыз астан жейтіндер де
Қасығын қолдарына алып келді.

Үңіліп, суда болып назарлары,
Сыйып тұр жағалауға әзер бәрі.
Теңізді жанады деп кім естіген?
Көрмек те соны жұрттың ынтызары.

Шыбжық құс мақтанды ма, ойнады ма?
Кім білсін, күйдірем деп ойлады ма?
Теңізге от салғанмен жана қоймас,
Десеңші, тым болмаса, қайнады ма?

Ол теңіз күймек түгіл, қайнаған жоқ,
Жұрт неге келді деп те ойлаған жоқ.
— Қап, бәлем, тоқтай тұр! — деп Торғай қайтты,
Теңізге тісін басып, қайраған боп.

* * *

Кейбіреу қолдан келмес істі ойлайды,
Мақсұты онымен тұс болмайды.
«Ұялған — тек тұрмайды» деген рас —
«Қап, бәлем, тоқтай тұрмен» жұртты алдайды.

БАЙ МЕН ЖАРЛЫ БАЛАСЫ

(*хикая*)

Қасым деген бай баласы, Нұржан деген жарлы баласы екеуі құрдас екен. Бір күні ел көшкенде қыр астында ойнап жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалыпты. Бір мезгілде үйге қайтса, ауыл жоқ, құр жұрт жатыр. Қасым өксіп жылай бастайды. Нұржан ойланып тұрды да, айтты:

— Жылағанмен бір нәрсе де өнбес. Көшкен ауылды іздеп табалық.

— Елді қайдан табамыз? Қай жаққа кетіскенін де көргеніміз жоқ, — дейді Қасым.

Нұржан үндеместен Қасымды ертіп, көшкен жұртқа келді. Жұртта көзі сынған бір ине жатыр екен, оны алды. Және бір пышақтың сынығын, бір-екі уыстай қыл тауып, оларды да алды. Сонан соң ауылдың жұртын айнала жүгіріп жүріп, көштің кеткен сүрлеуін тауып, сол сүрлеуге түсіп жүре берді. Біраз жер жүрген соң, сүрлеу екіге айырылды. Мұны көріп: «Енді қайсысына түсеміз?» — деп Қасым жылай бастады. Нұржан қарап жүріп біреуіне түсті. «Мына сүрлеу — бүгін жүрген көштің сүрлеуі екен, малдың жас тезегі жатыр», — деді.

2

Біраз жер өткен соң Қасым: «Қарным ашты», — деп жылады. Нұржан үндемей келе жатса, екеуінің алдынан бір үйрек ұшып, ұзамай қастарына қонды. Қасымның онымен ісі болмай жүре берді. Нұржан жүгіріп барып сипалап жүріп үйректің орнынан алты жұмыртқа тапты. Қасым қуанып, жұмыртқаны алайын деп еді, Нұржан алдырмай: «Жолдан адасып көп күн жүрсек, бізге тамақ керек болады, үйректі ұстап алайық», — деді.

Қасым айтады: «Оны қалай ұстаймыз?»

Нұржан: «Мен әкемнің ұстағанын көріп едім», — деп, манағы жұрттан тауып алған қылдан есіп тұзақ істеді де, оны апарып ұяға құрды. Онан соң Қасымды шақырып алып, екеуі бір таса жерге, қалың шөптің арасына барып жатты. Көп ұзамай үйрек қайта ұшып келіп, жан-жағында адам көрінбеген соң, ұясына қонды. Біраздан соң Нұржан жүгіріп ұяға барып еді, үйрек ұша алмай, далбырлап жатыр екен, қараса — мойыннан ілініп қалыпты.

Қасым: «Үйректі тірі алып, ойнап баралық», — дейді.

Нұржан айтты: «Әкем үйрек-қаз — адал құстар. Зәрулікте Құдай бұларды адамға алып, тамақ қылуға бұйырған. Бірақ тірідей байлап-матап әуре қылу — обал деп айтушы еді. Әуре қылмай, бауыздап алалық», — деді. Осыны айтып, Нұржан баяғы жұрттан тауып алған пышақтың сынығымен үйректі бауыздады.

3

Мұнан соң келе жатып түс ауған кезде екеуі бір өзенге кез келді. Су ішіп, сусындарын қандырып алған соң, Нұржан: «Енді бір тамақ пісіріп ішейік», — деді.

Қасым: «От жоқ, қалай пісіреміз?» — деп сұрады. Нұржан үндемей, су жағалап жүгіріп кетіп, бір шақпақ тас тауып әкелді. Және шапанының жыртық жерінен азғана мақта суырып алып, тастың үстіне қойып, бармағымен қатты қысып тұрып, манағы пышақтың сыртымен тасқа қатты ұрып еді, от шығып, мақта да тұтанды. Мақтаның айналасына тезек үгіп салып, Нұржан өзі отты тұтандырып, Қасымды қу тал жинап әкелуге жіберді. Тал жиып әкелген соң, от жағып, әуелі жұмыртқаны отқа салып пісірді. Онан кейін үйректің жүнін жұлып, бұтарлап, бір талдан істік істеп, үйректі отқа қақтады. Піскен соң екеуі жеп тойып алды.

4

Тамағы тойған соң көңілінен уайым шығып, Қасым су жағалап, жүгіріп кетті. Бір мезгілде дауыстады: «Нұржан, Нұржан! Мынау таяз жердегі балықтарды қарашы!» — деп. Нұржан оған қарамай, баяғы жұрттан тапқан инені отқа салды, ине біраздан соң оттың қызуымен балқып, қызарды. Нұржан пышақпен ептеп иді. Қармақ даяр болды. Енді Қасымды шақырып алып: «Сен шегіртке тере бер», — деді де, өзі манағы қылдан қармаққа бау есіп тағып, талдан кесіп сап істеді.

Қармағы сайманымен даяр болған соң, Нұржан суға барып, Қасымның шегірткесін жемге шаншып, қармағын суға салды. Су өдемі, айнадай таза екен. Ішіндегі ойнаған балықтар көрініп тұрды. Әуелі шабақ келді. Біреуі бір, екеуі екі жемді иіскелеп, тиіп-қашып, жұлқып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда, шабақтар дүркіреп келіп қашты. Қараса, бір шортан келген екен. Ол шортан жемге де қарамай, тәкаппарланып, жайымен бұландап өтіп жүре берді.

Шортан өткен соң өлгі бытырап кеткен шабақтар тағы жалма-жан жиылып келіп, жемнің айналасында ойнап, бірін-бірі қуып, жемге де тиіп қашып, соғып жүрді. Сөйтіп тұрғанда, шабақтар және дүркірей қашып жөнелді. Көзге көрінбей жоқ болып кетті. Қараса, бір бөлек алабұғалар екен. Жемді ең бұрын көрген біреуі тоқтамастан келіп қауып қалғанда, Нұржан қармақты тартып алып, қырға топ еткізіп шығарып тастай берді. Сол ретпен Нұржан бірталай алабұға алды.

Балықтың алынған қызығына қарап тұрып, балалар күннің батқанын да сезбей қалыпты. Бір мезгілде Нұржан күнге қарап: «Оу! Күн кешкіріп қалыпты ғой, жарықта өткел

тауып алалық», — деп, қармағы мен балықтарын жинай бастады. Жинап болған соң, балықтарын біреуінің шапанына орап алып, манағы шақпақ тасын, қармағын, бәрін де қалдырмай алып, өткел іздеуге жүрді. Бұл арада да Нұржан манағы сүрлеудің өткел жерін тауып алып өте шығады.

5

Біраз жер жүрген соң күн кеш болды. Тағы біраздан соң ымырт жабылып, жол көрінбеді. Түн болған соң балалардың екеуі де қорқайын деді. Сөйтсе де Нұржан сыр білдірмеді. «Енді жүрсек — адасамыз» деп тоқтады. Тезек теріп, от жақты. Біраз отырған соң, Қасым, күндіз көп жүріп шаршаған бала, ұйықтап қалды.

Нұржан ойлады: «Әкем айтушы еді, елді жердің ұрысы, далалы жердің бөрісі болады деп. Ұйықтамайын», — деді де, отқа күндізгі алған балығын пісіріп, ермек қылып отыра берді. От жағып отырса, қасқыр келмейді деп естуі бар еді.

Қарап отырса, бір топ киік келді. Олар анадайда одырайып қарап тұрып-тұрып, өз-өзінен үркіп жөнелді. Біраздан соң құлын-тайы бар бір үйір құлан келді. Айғыры алдында басын тікшитіп, құйрығын шаншып осқырынып, өзгелері таңданып қарап тұрды-тұрды да, олар да шауып жөнелді.

Бір мезгілде жақын жерде қасқыр ұлыды. Алысырақ өгіз шағалалар адамша шыңғырып, біресе жылаған балаша, біресе қарқылдап күлген адамша әртүрлі дауысқа салды. Нұржан түйсініңкіреп бойы мұздап, қолына манағы қармақтың таяғын қысыңқырап ұстап, отыра берді.

Осылайша әр жануарларды көріп және оттың жарығына жиылған күрт-құмырсқа, көбелектерге қарап «Бұл көбелек, қоңыздар неге көріне көзге өлім іздеп отқа түседі?» екен деп, әртүрлі ойға қалып сүйеніп жатып, таң атырды.

Күншығыста таң әуелі алтынмен боянғандай қызарып, жан-жаққа жайыла-жайыла барып, ақыры қызылы тарап ағара бастағанда, Нұржан Қасымды оята бастады. Қасым далада екенін ұмытып, үйдегі қалпынша жуық арада оянбай ыңырсыса да, Нұржан еркіне қоймай оятып алып, екеуі тағы да жолға шықты.

6

Балалар жүріп келе жатыр еді, бір мезгілде сәске болды. Сүрлеу бір қатаң шақаттау жерге түсіп көрінбей кетті. Балалар енді дағдарып, қай жаққа жүрерін білмей, жан-жағына қарап тұрса, алдында биік қырдың үстінде бір үлкен

мола көрінді. Сонда Нұржанның есіне әкесінің бір сөзі түсті: «Далада жүріп адассаң, молалы жерде су болады», — деген. Сол ақыл бойынша Нұржан Қасымды ертіп, тура молаға қарай жүрді.

Молаға жақындап келгенде, қаңқылдаған қаздың дауысы естілді. Нұржан енді білді, жақын жерде көл бар екенін.

Екі бала молалы қырдың үстіне шықты. Қараса, қырдың жығылар асты үлкен көл екен. Көлдің айналасы да, іші де малға сыймай тұр. Жағасындағы жиектей жапырылған көгорай шалғында — қора-қора қой мен жылқы. Жылқының бір бөлегі көл ішіне кіріп, белінен құрақта тұр. Бір жақ жағасындағы сортаңда бір топ түйе жатыр. Бұларды көріп, балалар қырдан түсіп, жүгіріп малға келді. Келсе, өз ауылдарының малы екен. Жылқышылар Нұржан мен Қасымды көріп қуанып, біреуі әке-шешелерінен сүйінші сұрауға шауып кетті. Өзгелері балаларды атқа мінгізіп, ауылға алып жүрді. Балаларды алып келе жатып, жылқышылар кісілердің бәрі бұларды іздеуге кеткенін сөйледі.

Нақ бесін кезінде балалар аман-есен үйлеріне келді.

ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР МЕН ТАЙБУРЫЛ

Әуелі, Алла, Анайым!
Хақ жаратқан Құдайым.
Ұжмақта хорлар сымбатты
Үйде Құртқа жұбайым.
Жұбайым олқы болды деп,
Жемеймін, Бурыл, уайым!
Шешең тұлпар деуші еді,
Шешеңнің сөзін сынайын.
Жан серігім — бурыл ат,
Жайың қалай Бурылжан?
Қалқам, бүгін бұлаймын!

* * *

Жан серігім жалғыз ат,
Төрт аяғың — сом болат.
Қолтығында — қос қанат,
Үстінде — мен аманат.
Үкілі құйрық, майда жал,

Кесер басың сары алтын.
Үстіңе біткен түгіннің
Жары күміс, жары алтын,
Ырғала басып жүр жарқын!
Құртқам бақкан Бурылжан,
Терлемессің, күн салқын!

* * *

Жылқыда тұлпар сен едің,
Жігітте сұңқар мен едім.
Сен астымда сау тұрсаң,
Қыдыра жалды, қыл құйрық
Сенен озбас деп едім!
Аяғы екеу, бір басты
Менен озбас деп едім.
Бүгінгі күн, Тайбурыл,
Қолқа салдым өзіңе,
Құлағың сал сөзіме:
Қырық күншілік Қазанды
Көрсет бүгін көзіме!

* * *

Біздің ауыл алыста...
Азулы да көп жаудың
Жылқылары қамыста.
Қатын, Қобылан, қалды деп,
Кешегі кеткен жолдасқа
Қоясың ба намысқа?
Қырық күншілік Қазанға
Бір мезгілде жетуге
Сендей малға алыс па?
Озушы едің Қыпшақтың
Тай-бәйгесі, жарыста.
Жаным, төнім — Бурылжан,
Барыңды бүгін қарышта.

* * *

Қобыланды соны айтты да,
Тартып-тартып жіберді
Тайбурылдың санына.
Жан серігі Бурылдың
Қатты батты жанына.

Жанына батпай не қылсын:
Сауысқан, қарға тойынды —
Тайбурылдың санынан,
Қамшыдан тамған қанына.

* * *

Санына қамшы батқан соң,
Қаны судай аққан соң,
Жоғарғы ерні жыбырлап,
Төменгі ерні қыбырлап,
Тайбурыл ат сөйлейді:
«Жан жолдасым, Қобыланды ер!
Айтқан сөзің шекер-бал.
Аямай тарттың қамшыны
Батыр туған Қобылан нар.
Өлмесем де кеудемнен
Шыға жазды шыбын жан
Жапанда жалғыз досыңа
Әлдеқандай кегің бар?..
Қызылбастың жұртына
Мұнша болдың ынтызар.
Жалғыздық кегін менен ал,
Жамбасыма қамшы сал.
Қалалы жерде қарғырмын
Қазып салған кең орға.
Ақ сұңқар құс түседі
Тамақ үшін ақ торға...
Төрт аяғым тең жорға.
Үстімде сен есенде,
Астында өзім есенде
Қажу бар ма мен сорға...
Ат қылып Тәңір жаратты
Сен секілді алайға.
Жігіт адам қысылса,
Бір Тәңірге жылай ма...
Қырық күншілік Қазанға
Жалғыз күнде жет дейсіз,
Ұшқан құсқа да оңай ма?
Қиын да болса Қобыланды,
Қиналамын қайтейін,
Уағдаңыз солай ма?!
Намаздігер өткенше,

Намазшамға жеткенше,
Қазан Ағаш бағысын
Түсірмесем жүзіне,
Көрсетпесем көзіне,
Жан серігің Бурылды
Сол жерде шал Құдайға!

* * *

Сонан соң Қобылан қуанып:
«Шырағым, Бурыл, шүу!» — деді.
Шүу дегенде гуледі,
Табаны тасқа тимеді.
Тау менен тасты көрмеді,
Тер шыққан сайын өрледі,
Асқарды көзі көрмеді.
Көлденең жатқан көк тасқа
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі.
Жақын қылды алысты,
Берсін кімге намысты:
Күн төбеден аумай-ақ
Түзеді Бурыл шабысты.
Қос құлағы тігілді,
Қайырға біткен қамыстай,
Түс ауған соң бүктелді
Илеуі жеткен қайыстай.
Байлаулы малдай шешілді,
Төрт аяғы көсілді,
Әбіресімдей есілді.
Кешегі кеткен көп қолға
Жетемін деп Қобыланды
Жоқ еді тіпті есінде.
Кеткен қолға аңқытып
Ағыны қатты Бурылмен
Жетіп келді бесінде...

Қобыланды батыр дем алып,
Алдыңғы жаққа қарады.
Көз ұшында бір адам
Шауып өтіп барады...
Шауып жетсе — Боқан ер.
Боқанға келді: «Ар ма? — деп, —
Алдында кісің бар ма?» — деп.

Сонда Боқан сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
«Жылқы ішінде алалы,
Қалшын жүнді қаралы.
Аты қалар деп пе едің,
Өзіңнен үлкен ағаны.
Мынау белдің астында
Қос-Дәулет кетіп барады».
Тайбурыл енді құртыртып
Соған да келді сыпыртып.
«Үлкен едің, ар ма? — деп, —
Алдында кісің бар ма?» — деп.
Ол да айтады: «Алалы...
Жоқ деп ек Қобылан баланы,
Осынау белдің астында
Аққозы кетіп барады».

Тайбурыл енді құртыртып,
Оған да келді сыпыртып:
«Үлкен едің, ар ма? — деп, —
Алдында кісің бар ма?» — деп.
Ол да айтады: «Баласың,
Енді алдында Қараман,
Жетсең соған барасың.
Жеткендей деп ойлаймын,
Өз көңіліме шамасын.
Кешегі күн шапқалы,
Құрдасыңның көрмедік
Әлі күнге қарасын».

Бұл аңдаған Бурылға
Тағы соқты қамшыны-ай,
Тайбурылдан тер ақты
Көктен жауған тамшыдай.
Найзасы түспей қолынан,
Жұлдызы туды оңынан.
Боқанға жеткен бесінде
Қараманның шұбалып
Және жетті соңынан.

* * *

Артынан жетіп сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
«Болғаныңа, досым-ай,
Мақтаған атың осы ма-ай?!
Он екі күнде жетерсің
Менің жауда кеткен қосыма-ай!
Електі өтсең, Есенбай,
Қыс қыстауға борсық жай...»
Қобыланды шауып жөнелді
Көп қиятқа қарамай.
Қалың қият, көп қосын
Бәрі қалды артында
Бірі еруге жарамай...

* * *

Шынымен Қобылан «шүу» деді.
Құбылып Бурыл гуледі.
Аманбайдың ақ тікен
Аса қарғып жөнелді;
Қарсы келген қабақтан
Қарғып асып жөнелді.
Сеңгір-сеңгір таулардан
Секіріп асып жөнелді.
Ол төбе мен бұл төбе,
Бауыры жұпар гүл төбе,
Онан да өтіп жол шекті.
Бөктергілі бүгіл сай,
Су түспеген терең сай,
Сыпсың біткен қарағай —
Онан да өтіп жөнелді.
Қамыстының қазды көл,
Қоғалының қулы көл,
Жекендінің жалғыз көл,
Шабақтының шаңды көл,
Шағалалы Шалқар көл,
Қызғыштының қызды көл,
Қара тоғай қос көлден,
Айналасы бес көлден,
Күдердің қара дөңінен
Бесінде өтті деңінен...
Барлы-барлы, Барлы тау,

Басы биік қарлы тау,
Би жайлаған Алатау,
Хан жайлаған Қаратау,
Түйе мойнақ Айыр тау,
Қыз емшекті Сүйір тау,
Онан да өтіп жөнелді...
Атасу менен Манасшы,
Ішейін десең, суы ащы,
Мал оттауға оты ащы,
Бұдан да өтіп жөнелді.
Қампай, Күмпей қасынан,
Жемтемірдің басынан,
Қалбағайлы Болдидан,
Қасқалдақты ылдидан,
Тобылғылы Нұрадан,
Сексеуілді жырадан,
Баялышты құмайттан,
Бүлдіргенді шыңайттан
Жалғыз өтіп жөнелді.

* * *

Астындағы Бурылдың
Жоғарғы ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп,
Жауған күндей күркіреп,
Жаңбырдай тері сіркіреп,
Омырауы есіктей,
Мойынды еті бесіктей.
Сырты сұлу Бурылдың
Құмдаудан қазған көсіктей.
Қос құлағын қайшылап,
Жұбыдан тері тамшылап,
Тау суындай сылқылдап,
Тобық еті бұлтылдап,
Құбылып ойнап жер басты.
Алдыңғыдан артқысын
Сынық сүйем кем басты.
Жалғасып ұшқан қоңыр қаз
Тозаңынан адасты...
Асқар төбе, бел еді,
Бірде шауып, желеді.
Көлденең жатқан көк тасқа
Тіктеп тиген тұяғы

Үршығынан енеді.
Құбылып ойнап, жер басып,
Дөңгеленіп келеді...
Садақтың бауы сартылдап,
Жанында қылыш жалтылдап,
Масатыдан шалбардың
Сала құлаш балағы
Жел соққандай жалпылдап.
Белеңнен асты былқылдап,
Тозаңы шықты бұрқылдап,
Табанына тас тисе,
Түнде жаққан шақпақтай
От шығады жылтылдап...

* * *

Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қызынып,
Бес жүз құлаш жазылды.
Омырау тері көпірді:
Бурылжан көкке секірді.
Шаба-шаба шатылды.
Тұяғымен ұшқан тас —
Қызылбас мылтық оғындай
Аспан-көкке атылды.
Тұяғымен тоздырды
Бұтасыз майдан-тақырды.
Тақиядай көрмеді
Үстіне мінген батырды!..
Бұл аңдап шапқан Бурылдың
Маңдайында масат бар —
Марал ішсе таусылмас.
Құйрығында құдық бар —
Құлан ішсе таусылмас.
Қабырғасы Қалқан тау —
Хандар мінсе қайыспас.
Омыртқасы Орман тау —
Ерлер мінсе майыспас.
Арандай аузын ашады,
Аяғын топтап басады,
Жүні судай тасады.
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады.

Кешке таман Бурылжан
Жын қаққанға ұсады:
Құлан менен құлжаның,
Марал менен бұғының
Ұзатпай алдын тосады.
Көл жағалай отырған
Көккұтан мен Қарабай
Көтеріліп ұшқанша
Белінен кесе басады.
Дуадақ пен Жек қалды,
Бірқазан құс көп қалды.
Әлде өтірік, өлде шын,
Ақсарыбас лашын
Өлген құсты жеп қалды.
Ебелек ұшпас елсізден,
Құла мидай шөлдерден,
Қан сасыған жерлерден,
Батпақ, ылай көлдерден
Асқар-асқар белдерден
Жалғыз шауып жол шекті.
Үмітін үзіп келеді,
Қараспан тауды жайлаған
Қалың қыпшақ елдерден!

* * *

Намаздігер өткенде,
Намазшамға жеткенде,
Белес-белес бел көрді,
Астында белдің ел көрді...
Мұны көріп Бурыл ат
Қос құлағын қадады,
Шабысын түзеп алады,
Көздері оттай жанады.
Нақ ымырттың кезінде
Қазан ердің кеп жылқы
Салып жетіп барады.

МАҚАЛДАР

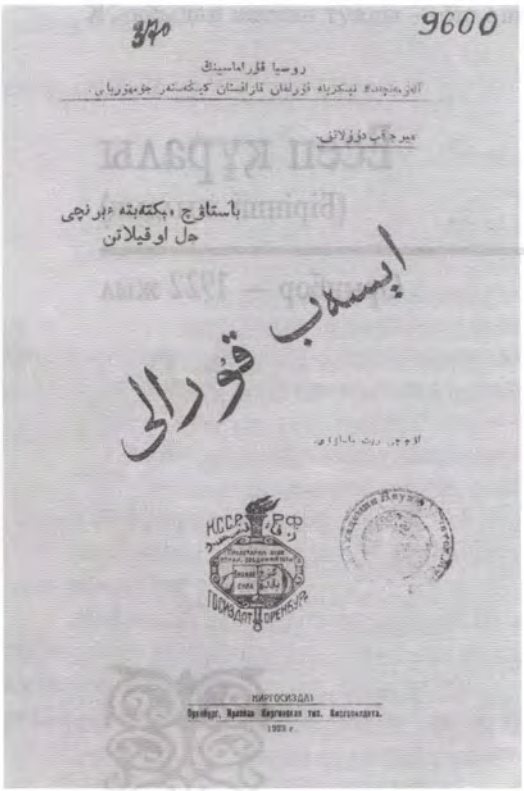
1. Ақыл жастан, асыл тастан.
2. Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле.
3. Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар.
4. Ашу — дұшпан, ақыл — дос, ақылыңа ақыл қос.
5. Ерте оңбаған кеш оңбас, кеш оңбаған — еш оңбас.
6. Ойлай берсең — ой да көп, сана да көп. Ойнай берсең — ой да жоқ, сана да жоқ.
7. Білмеген мың пәлеге тұтылар, білген мың пәледен құтылар.
8. Жақсыдан қашпа, жаманға баспа.
9. Ер азамат белгісі — әрі мырза, әрі құл.
10. Жаманның жаны тәтті, жақсының сөзі тәтті.
11. Өтірік деген дұшпан бар, отқа сүйреп салады.
12. Бар болсаң — таспа, жоқ болсаң — саспа.
13. Жоқтық ұят емес, барлық мұрат емес.
14. Малым — жаным садағасы, жаным — арым садағасы.
15. Ақылсыз достан ақылды дұшпан артық.
16. Денсаулық — зор байлық.
17. Ел аралаған сыншы, ағаш аралаған үйші.
18. Бірлік болмай, тірлік болмас.
19. Жалғыз жігіт би болмас, жалғыз ағаш үй болмас.
20. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ.
21. Тәуекел ет те, тас жұт, ажалың жетпей өлмек жоқ.
22. Сом темірге балға бар, сомсынғанға Алла бар.
23. Ер жаңылып қолға түсер, құс жаңылып торға түсер.
24. Сабыр түбі — сары алтын, сарғайған жетер мұратқа.
25. Тыңдамасқа сөйлеген есіл сөзім, жыламасқа жылаған екі көзім.
26. Ашу келсе, ақыл кетер, ашудан ақыл көп болса, ашу не етер?
27. Шалқайғанға шалқай — пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей — атаңнан қалған құл емес.
28. Арғымақты жамандап, көне, тұлпар тапқаның.
29. Қанша тұлпар десе де, мініп болмас жалсызды, қанша білгіш десе де, — халық сүймес малсызды.
30. Жомарт бергенін айтпас, ер айтқанынан қайтпас.

31. Жақсыдан жаман бала туса, емі табылмас, жаманнан жақсы бала туса, теңі табылмас.
32. Қара арғымақ арыса, қарға адым жер мұң болар.
33. Алтын ерің атқа тисе, алтынын ал да, отқа жақ.
34. Соқырдан қарауыл қойсаң, еліңді жауға алдырар; наданнан би қойсаң, еліңді дауға қалдырар.
35. Жаманнан жақсы туады — адам айтса нанғысыз. Жақсыдан жаман туады — бір аяқ асқа алғысыз.

Есеп құралы

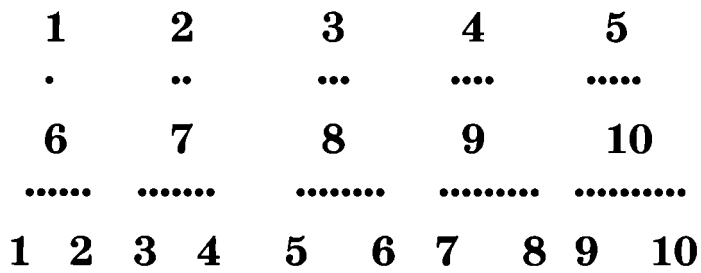
(Бірінші жылдық)

Орынбор — 1922 жыл

Міржақып Дулатұлының бастауыш мектепте бірінші жыл оқылатын мемлекет баспасөз бөлімінің Кіндік Қазақ баспаханасынан 1922 жылы шыққан «Есеп құралының» үшінші басылымы. Араб үлгісіндегі жәдит жазуынан қазақ әрпіне алғаш рет түсіріліп отыр.

ӘУЕЛГІ ОННЫҢ ШІНДЕГІ САН

БІРДЕН ОНҒА ШЕЙІН САНАУ

(*Мұғалім балаларға асық, қалам, қарындаш, кескен шыбық сияқты нәрселерді санатуы керек.*)

Міне, менің қолымда — бір асық. Бұған тағы да бір асық қостық, неше асық болды? Енді осы екі асыққа тағы да бір асық әкеліп қостық, неше асық болды?..

Осы ретпен мұғалім әрбір көрініп, қолға ұстайтын нәрселерді бір-бірден онға шейін қостырып санатады. Мұнан кейін осы ретпен бір-бірден қосып отырып, онға шейін санатады.

Мысалдар:

1) Нұрғалидың бір қарындашы бар еді, әкесі тағы бір қарындаш сатып әперді. Нұрғалидың қарындашы енді нешеу болды?

2) Нұржан мен інісі қалада оқып жүр, ағасы — үйде. Бұлар неше ағайынды?

3) Сәрсенбайдың үш ұлы, бір қызы бар. Сәрсенбайдың балалары нешеу?

4) Бір баланың 4 сақасы бар екен. Тағы да бір асық тауып алыпты. Баланың асығы енді нешеу?

5) Шәкірттің 5 табақ қағазы бар еді, мұғалім тағы бір табақ қағаз берді. Баланың қағазы неше табақ болды?

6) Біздің үйде алты ат бар еді. Құдамыздан тағы бір ат алдық. Біздің үйдің аты нешеу?

7) Ойнап жүрген балалар 7-еу еді, бұларға тағы бір бала келіп қосылды. Ойыншылар енді нешеу?

8) Байдың үйінде сегіз қонақ бар еді, бұлардың үстіне тағы бір қонақ түсті. Байдың қонағы нешеу?

9) Ескендір кітап үшін саудагерге 9 тиын берген екен. Бір тиыны жетпепті. Ескендір алатын кітап неше тиын?

10) Ахметжанның үйі соғымға бес қой, бір сиыр сойған. Ахметжанның үйі соғымға неше мал сойды?

11) Шәкірттің тысталған 2 кітабы, тыссыз бір кітабы бар. Шәкірттің кітабы нешеу?

12) Көл басында 7 қаз отыр еді, қасына тағы бір қаз келіп қонды. Бәрі неше қаз болды?

13) Мектепте 8 бала бір сабақтас еді. Бұларға тағы бір бала қосылды. Сабақтас балалар нешеу болды?

14) Жылқыбайдың 4 айғыр үйір жылқысы бар еді, тағы бір қысырақ матады. Жылқыбайдың жылқысы неше үйір болды?

15) Саудагер бір қой терісін, бір ешкі терісін сатып алды. Саудагер неше тері алды?

ОННАН БІРГЕ ҚАРАЙ КЕЙІН САНАУ

16) Міне, менің қолымда 10 қарындаш (қалам, асық, тас, түйме...) тұр. Мұның біреуін алдық, нешеуі қалды? 9-дан біреуін алдық, нешеуі қалды? 8-ден біреуін алдық, нешеуі қалды? Осы ретпен бір-бірден кеміте-кеміте, түк қалмағанша санау керек.

17) Балабектің 10 асығы бар еді, біреуін жоғалтты. Балабектің неше асығы қалды?

18) Жолбарыстың 9 қаламы бар еді, біреуін сындырып алды. Жолбарыстың енді неше қаламы бар?

19) Біздің 8 қозымыз бар еді, біреуін қасқыр жеді. Неше қозымыз қалды?

20) Біздің ауылда 7 үй бар еді, бір үй қыстауға көшіп кетті. Енді неше үй қалды?

21) Шәкірттің 6 табақ қағазы бар еді, бір табағын жазып бітірді. Шәкірттің неше табақ қағазы қалды?

22) Бір ауылда 5 ит бар еді, біреуі жоғалып кетті. Әлгі ауылдың неше иті қалды?

23) Сәрсенбайдың үйінде 4 қонақ бар еді, біреуі аттанып кетті. Сәрсенбайдың неше қонағы қалды?

24) Ағаш басында 3 қарға отыр еді, біреуі ұшып кетті. Ағаш басында неше қарға қалды?

25) Мерген 2 қаз алып еді, біреуін ақсақалға байлады. Мергеннің өзінде неше қаз қалды?

26) Бейсенбай 5 ағайынды еді, біреуі жолаушы жүріп кетті. Үйде нешеуі қалды?

27) Молданың 8 қойы бар еді, біреуін қонаққа сойды. Молданың неше қойы қалды?

28) Бір үйдің желісінде 10 құлын бар еді, біреуін ағытып жіберді. Желісінде неше құлын қалды?

29) Бір ауылда 7 бала оқушы еді, біреуі науқастанып қалды. Қазір неше бала оқиды?

30) Бір баланың 4 кітабы бар еді, біреуін кішкене қарындасына сыйлады. Баланың өзінде неше кітап қалды?

ӘУЕЛГІ ОНДЫҚТЫҢ ШПНДЕГІ САНДАРДЫ ҚОСУ

31) Мерген 4 үйрек, 2 қаз атып алды. Мерген неше құс атып алды?

32) Баланың 6 кенейі, 2 сақасы бар. Баланың неше асығы бар?

33) Абылайдың 5 табақ қағазы бар, Әбіштің 3 табақ қағазы бар. Екі баланың неше табақ қағазы бар?

34) Шаншар мен Ахметжан қара суға қармақ салып, Шаншар бір алабұға алды, Ахметжан 7 шабақ алды? Екі баланың ұстаған балығы нешеу?

35) Қарасуда екі үйрек, 7 балапан жүзіп жүр. Қара суда неше құс жүзіп жүр?

36) Нарбай үйінің желісінде 6 құлын, 2 қысырдың тайы байлаулы тұр. Нарбай үйі неше бие сауады?

37) Байболаттың 2 ұлы, 3 қызы бар. Байболаттың балалары нешеу?

38) Сәбелдің суретті 3 кітабы бар. Суретсіз кітабы да сонша. Сәбелдің бар кітабы нешеу?

39) Жамал қағазының таңертең 3 бетін, кешке 4 бетін жазып бітірді. Жамал неше бет жазды?

40) Жәдігер үйінде 6 бала, 3 үлкен кісі бар. Жәдігердің үйінің барлық адамы нешеу?

41) Көл ортасында 6 аққу отыр еді, бұлардың қасына 4 қаз келіп қонды. Көлде отырған құс нешеу болды?

42) Бір саудагер 7 тері сатып алды. Екінші саудагер онан 3 тері артық алды. Екінші саудагер неше тері сатып алды?

43) Бір үйдің 3 баласы, екінші үйдің 5 баласы, үшінші үйдің 2 баласы бар. Үш үйдің барлық балалары нешеу?

44) Қыпшақбай соғымға 2 жылқы, 2 сиыр сойды. Қыпшақбайдың соғымға сойған қарасы нешеу?

45) Нұрбайдың 3 ұл, 3 қызы бар. Нұрбайдың барлық балалары нешеу?

46) Жұмабике 4 тиынға қағаз, 4 тиынға дәптер алды. Жұмабике қанша ақша ұстады?

47) Саудагер қалаға 3 ат, 3 өгіз астық жөнелтті. Саудагер қалаға неше көлік астық жіберді?

48) Зылиқаның тойында 5 құнанға бәйге тігілді. 5 құнан бәйгесіз болды. Зылиқаның тойында неше құнан болды?

49) Мектепке өуелгі күні 3 бала, келер күні 6 бала кірді. Екі күнде мектепке неше бала кірді?

50) Құлтай туғанда Қапез 4-те еді. Осы күні Құлтай үште. Қазір Қапез нешеде?

51) Мыңжасар базарға 5 құнан қой, 6 саулық айдады. Мыңжасар базарға неше қой айдады?

52) Етікші бір жұмада 3 пар, келер жұмада 2 пар кебіс тікті. Етікші екі жұмада неше пар кебіс тікті?

53) Сағынбай қалыңмалға 3 жылқы, 5 сиыр берді. Сағынбай қалыңмалға неше мал берді?

54) Бір тойда 2 жылқы, 4 қой сойылды. Тойға неше мал сойылды?

55) Үлкен үй 7 бие, отау 3 бие сауады. Екі үй неше бие сауады?

56) Асылбектің бешпентінде 5 түйме, қамзолында 3 түймесі бар. Асылбектің екі киімінде неше түйме бар?

57) Қойшыбай үйі 5 өре қоңыр киіз, 3 өре ақ киіз басты. Қойшыбай үйі барлығы неше өре киіз басты?

58) Қаракөз 5-те, Жүніс онымен құрдас. Екі баланың жасын бірге санағанда нешеу?

59) Еңесбайдың 3 түйесі бар. Жаманшаның онан 2 түйесі артық. Жаманшаның түйесі нешеу?

60) Ауылдың сыртында 4 жылқы жайылып жүр. Жайылып жүрген сиырдың саны да сонша. Ауыл сыртында неше мал жайылып жүр?

61) Қарындаш 5 тиын тұрады, қаламсабы одан 2 тиын қымбат. Қаламсабы неше тиын тұрады?

62) Әнуарбек 3-те, Қаламқас одан 5 жас үлкен. Қаламқас нешеде?

63) Сырық бақаннан үш кез ұзын. Сырық неше кез, егер бақанның ұзындығы 7 кез болса?

64) Үйдің көлденеңі 6 кез, тұрқы онан 4 кез артық. Үйдің тұрқы неше кез?

ҚОСУ БЕЛГІСІ (+) ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛУЫН КӨРСЕТУ КЕРЕК

1)	2)	3)	4)	5)
3 + 5 =	8 + 2 =	4 + 5 =	2 + 8 =	4 + 5 =
2 + 6 =	6 + 4 =	4 + 4 =	2 + 3 =	7 + 2 =
2 + 7 =	5 + 5 =	3 + 6 =	2 + 2 =	4 + 3 =
6 + 3 =	1 + 7 =	2 + 4 =	3 + 3 =	3 + 7 =

Мынау сан мысалдарының өрқайсысына балалардың өздеріне есеп ойлату керек. Мысалы: Нұржанның 3 табақ, Мұқаштың 5 табақ қағазы бар. Екеуінің қағазы қанша?

ӘУЕЛГІ ОНДЫҚТЫҢ ШІНДЕГІ САНДЫ КЕМІТУ — АЛУ

65) Шілікбайдың 7 сом ақшасы бар еді, 3 сомына дүкеннен қант, шай алды. Шілікбайдың қанша ақшасы қалды?

66) Ақтай үйректің 8 жұмыртқасын тауып алып, үшеуін кішкентай інісіне берді. Ақтайдың өзінде неше жұмыртқа қалды?

67) Көлде 9 қаз отыр еді, біреуін мерген атып алды. Көлде неше қаз қалды?

68) Жермайдың салмағы — ыдысымен 8 қадақ. Ыдысының өзі 2 қадақ. Ыдысында неше қадақ жермай бар?

69) Сарыбайдың 9 жылқысы бар еді, 2 жабағысын қасқыр жеді. Сарыбайдың неше жылқысы қалды?

70) 9 бала қосылып ән салды. Бұлардың үшеуі — қыз балалар. Өлең айтқан балалардың нешеуі ұл бала?

71) Саудагер бір күні 9 тері алды. Бұлардың 4-еуі жылқы терісі, қалғаны сиыр терісі. Саудагер неше сиыр терісін алды?

72) Бір үйдің 7 баласы бар, төртеуі еркек бала. Әлгі үйдің қыз балалары нешеу?

73) Ағасы 8-де, қарындасы 3 жас кіші. Қарындасы нешеде?

74) Өрмекшінің 8 аяғы бар, шыбынның екі аяғы кем. Шыбынның аяғы нешеу?

75) Нысанбай 8 қозы көгендеді. Бикеш одан төртеуді кем көгендеді. Бикеш неше қозы көгендеді?

76) Етікшінің 10 қалыбы бар. Бұлардың үшеуі жаңа. Етікшінің ескі қалыбы нешеу?

77) Сұлушаштың 9 шыны-аяғы бар. Үшеуі қызыл, басқалары — ақ. Сұлушаштың қанша ақ шыны-аяғы бар?

78) Атығай онда, Сүйімбике жетіде. Екеуінің қайсысы үлкен һәм неше жас?

79) Шәкірт саудагерге қарындаш пен қағаз үшін 10 тиын ақша беріп еді, саудагер 4 тиынын қайтарып берді. Шәкірт қарындаш пен қағазға қанша тиын төледі?

80) Жексембіде 6 сом ақша бар еді, 4 сомын борышына төледі. Жексембінің қанша ақшасы қалды?

81) Баланың 8 асығы бар. Бесеуі бояулы, басқасы бояусыз. Баланың бояусыз асығы қанша?

82) Бір желіде 9 құлын байлаулы. Бұлардың төртеуі — ұрғашы, қалғаны — еркек. Желідегі құлынның еркегі қанша?

83) Бір қатын 8 кез сисадан 2 қызына көйлек тікті. Үлкен қызының көйлегіне 6 кез кетті. Кіші қызының көйлегі неше кезден тігілді?

84) Шәкірт қарындаш, қағазға 8 тиын төледі. Қарындаш 5 тиын тұрады. Ол қағазға қанша төледі?

85) Екі құдықтың суы 8 үйір жылқыға жетеді. Бір құдықтың суына 5 үйір қанса, екінші құдықтың суы неше үйір жылқылық?

86) Бір жұмада 3 күн ұдайы жаңбыр жауды. Сол жұманың неше күні ашық болды?

87) Өгіз терісі 6 сом тұрады. Тайынша терісі одан 3 сом арзан. Тайынша терісі қанша тұрады?

88) Тайынша 10 сом тұрады. Бұзау онан 6 сом арзан. Бұзау қанша тұрады?

89) Абыралы жетіде, Мәмбет одан үш жас кіші. Мәмбет нешеде?

90) Кілемнің тұрқы 6 кез, ені үш кез қысқа. Ені неше кез?

91) Бір ауылда 10 үй бар. Оның алтауы — ақ, қалғаны — қара. Бұл ауылда қара үй нешеу?

92) Ағасы 7 есеп шығарды. Қарындасы онан үш есепті кем шығарды. Қарындасы неше есеп шығарды?

93) Байдос тоғызда. Өлмес онан 4 жас кіші. Өлместің жасы нешеде?

94) Бәйбіше 2 арқан есті. Біреуі — 9 құлаш, екіншісі 3 құлаш қысқа. Екінші арқан неше құлаш?

95) Қаздың салмағы — 7 қадақ, үйрек одан 3 қадақ жеңіл. Үйрек неше қадақ?

96) Сегіздің үшеуін кеміт, жетінің төртеуін кеміт, тоғыздың бесеуін кеміт.

97) Шыққаны жетеу болуы үшін 3, 4, 5, 6, 5-ті қандай санға қосу керек?

98) Шыққаны 10 болуы үшін 8, 6, 5, 4, 3, 2-ні қандай санға қосу керек?

АЛУ БЕЛГІСІ (–) ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛУЫН КӨРСЕТУ КЕРЕК

6)	7)	8)	9)	10)
1 – 1 =	8 – 6 =	7 – 3 =	8 – 4 =	8 – 5 =
2 – 1 =	9 – 2 =	8 – 3 =	9 – 4 =	9 – 5 =
3 – 1 =	10 – 2 =	9 – 3 =	10 – 4 =	10 – 5 =
4 – 2 =	3 – 3 =	10 – 3 =	5 – 5 =	6 – 6 =
6 – 2 =	4 – 3 =	4 – 4 =	6 – 5 =	7 – 6 =
5 – 2 =	5 – 3 =	6 – 4 =	7 – 5 =	8 – 6 =
7 – 2 =	6 – 3 =	7 – 4 =	9 – 6 =	

11)	12)	13)	14)	15)
10 – 6 =	5 – 3 =	9 – 5 =	6 – 3 =	9 – 3 =
7 – 7 =	8 – 4 =	8 – 2 =	8 – 5 =	10 – 2 =
8 – 7 =	7 – 3 =	10 – 7 =	7 – 5 =	9 – 6 =
9 – 7 =	9 – 8 =	8 – 3 =	8 – 6 =	10 – 3 =
10 – 7 =	10 – 5 =	10 – 4 =		
10 – 8 =	10 – 9 =	10 – 7 =		
7 – 2 =	10 – 6 =	10 – 6 =		
8 – 3 =	10 – 5 =	10 – 5 =		

Осы мысалдардың кейбіріне өздерің есеп ойлаңдар.

ҚОСУ ЬӘМ АЛУ

99) Шәкірт дәптер, қарындаш сатып алды. Дәптерге 6 тиын төледі. Қарындашқа 2 тиын кем төледі. (*Қарындашқа қанша төледі?*) Шәкірт барлығы қанша ақша жұмсады?

100) Бір кісі қалаға сатуға 7 ту қой, 3 саулық айдап барды. (*Барлығы неше қой?*) Қалада ол 8 қойын сатты. Неше қойын айдап қайтты ол кісі?

101) Мұғалім шәкіртке өуелі 5 табақ, онан кейін 4 табақ қағаз берді. (*Мұғалім барлығы неше табақ берді?*) Шәкірт бар алған қағазының 7 табағын жазып бітірді. Оның жазылмаған қанша қағазы қалды?

102) Бір қатын саудагерден 2 тиынға түйме, 5 тиынға бояу алды. (*Қатын қанша ақша жұмсады?*) 10 тиыннан ол қанша ақша қайтарып алды?

103) Жылқышы қаздың 5, үйректің 4 жұмыртқасын тауып алды. Әкеле жатқанда 3 жұмыртқасын жарып алды. Жылқышы неше жұмыртқа бүтін әкелді?

104) Ағаш басында 6 сауысқан отыр еді, бұлардың қасына 4 сауысқан келіп қонды. Онан кейін 7 сауысқан ұшып кетті. Ағаш басында неше сауысқан қалды?

105) Қазыбек 7-де, апасы 2 жас үлкен. (*Апасы нешеде?*) Інісі Нияз 4 жас кіші. Інісі нешеде?

106) Күбіде 8 шелек су бар. Онан 3 шелек су алынды. (*Күбіде неше шелек су қалды?*) Күбідегі су 7 шелек болуы үшін енді неше шелек су құю керек?

107) Әкесі үлкен ұлына 7 тиын, кішісіне 5 тиын берді. Балалар ақшасын 3 тиыннан қағазға жұмсады. (*Үлкен ұлы*

3 тиын жұмсағанда, қанша ақшасы қалды? Кішісі 3 тиын жұмсағанда қанша қалды?) Балалардың неше тиыннан ақшалары қалды. Екеуінің ақшасын қосқанда қанша?

108) Дүкенші 3 кісіге 10 қадақ қант сатты: біріне 4 қадақ, екіншісіне 3 қадақ. Үшіншісіне қанша қант сатты?

109) 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10-ды қандай екі саннан біріктіруге болады?

110) Қандай үш саннан 5, 9, 7, 8, 6, 10-ды біріктіруге болады?

16)

$8 + 1 - 6 =$
$3 + 6 - 8 =$
$8 - 7 + 9 =$
$6 + 3 - 4 =$
$7 - 5 + 6 =$
$3 + 5 - 4 =$
$7 - 2 + 1 =$
$6 + 3 - 1 =$
$8 - 4 + 5 =$

17)

$4 - 1 + 7 =$
$5 + 5 - 3 =$
$8 - 5 + 4 =$
$10 - 9 + 8 =$
$7 + 2 - 3 =$
$10 - 6 + 4 =$
$3 + 5 - 4 =$
$2 + 8 - 2 =$
$10 - 7 + 4 =$

18)

$6 - 3 + 2 =$
$6 + 2 - 3 =$
$8 - 6 + 8 =$
$4 + 5 - 8 =$
$1 + 5 - 4 =$
$6 + 3 - 3 =$
$9 - 5 + 4 =$
$3 + 4 - 3 =$
$10 - 6 + 4 =$

19)

$3 + 4 - 5 =$
$3 + 6 - 1 =$
$7 - 2 + 4 =$
$8 - 5 + 6 =$
$5 + 4 - 7 =$
$3 - 1 + 6 =$
$9 - 3 + 4 =$
$7 - 3 + 2 =$
$4 + 3 - 5 =$

20)

$2 + 6 - 3 =$
$6 - 2 + 3 =$
$1 + 9 - 8 =$
$10 - 5 + 4 =$
$8 - 6 + 7 =$
$8 + 2 - 8 =$
$7 - 4 + 6 =$
$5 - 2 + 4 =$

21)

$9 - 3 + 4 =$
$2 + 8 - 8 =$
$8 - 2 + 3 =$
$3 + 4 + 2 =$
$6 - 2 + 3 =$
$9 - 4 + 5 =$
$4 + 3 - 5 =$
$8 - 3 + 5 =$

22)

$8 - 2 + 4 =$
$10 - 5 + 4 =$
$8 + 2 - 4 =$
$9 - 7 + 8 =$
$5 + 5 - 4 =$
$8 - 5 + 6 =$
$3 + 5 - 7 =$
$10 - 6 + 4 =$

23)

$3 + 4 - 2 - 2 =$
$10 - 3 - 3 + 4 =$
$2 + 2 + 3 - 6 =$
$5 + 5 - 6 + 5 =$
$9 - 6 + 5 - 7 =$
$2 + 6 - 6 + 8 =$
$5 + 2 - 4 + 3 =$
$8 - 4 + 5 - 8 =$

Осы мысалдардың кейбіріне өздерің есеп ойлаңдар.

КӨБЕЙТУ

111) Шәкірт екі дәптер тікті. Әрқайсысы 4 табақ қағаздан. Екі дәптерде неше табақ қағаз бар?

112) Бала үш қарындаш сатып алды, әрқайсысы 3 тиыннан. Бала қанша ақша жұмсады?

113) Мырза 4 қадақ май сатып алды, қадағы 2 сомнан. Барлық май қанша тұрады?

114) Саудагер 5 арбаға 2 аттан жеккен. 5 арбаға жеккен аты қанша?

115) Шәмелдің 2 табақ қағазы бар. Ахметтің қағазы 4 есе артық. Ахметтің қағазы қанша?

116) Мектепке қарай 2 бала бара жатыр еді, бұларға жолшыбай тағы да балалар қосылып, 5 есе болды. Балалар енді нешеу болды?

117) Балықшы 2 алабұға ұстады. Ұстаған табаны алабұғадан 4 есе көп. Балықшы неше балық ұстады?

118) Үйші бөренені үшке бөліп кесті. Әр бөлігі 3 кезден болды. Бөрене кесілмей тұрғанда неше кез еді?

119) Үш баланың неше аяғы бар? Екі аттың аяғы нешеу? Екі қолда неше саусақ бар?

120) Бір саржында 3 кез бар. 2 саржында неше кез бар? 3 саржында неше кез?

121) Құстың қанаты — екеу. Құста, 3 құста, 4 құста, 5 құста неше қанат бар?

122) Тоқтамыстың 5 асығы бар. Ғалиханның асығы 2 есе артық. Ғалиханның асығы қанша?

123) Арбаның дөңгелегі — төртеу. Екі арбада неше дөңгелек бар?

124) Мерген бір күні 3 үйрек атып алып еді, келер күні екі есе артық атып алды. Мерген келер күні неше үйрек атып алды?

125) Бір қойда 2 асық бар. 4 қойдың асығы қанша?

КӨБЕЙТУ БЕЛГІСІ (×) ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛУЫН КӨРСЕТУ КЕРЕК

24)	25)	26)	27)
$2 \times 2 =$	$3 \times 2 =$	$1 \times 8 =$	$1 \times 6 =$
$2 \times 3 =$	$3 \times 3 =$	$2 \times 4 =$	$2 \times 5 =$

$2 \times 4 =$	$4 \times 2 =$	$3 \times 3 =$	$2 \times 3 =$
$2 \times 5 =$	$5 \times 2 =$	$2 \times 5 =$	$2 \times 4 =$

Осы мысалдардың кейбіріне өздерің есеп ойлап табыңдар.

ҚОСУ, АЛУ ЬӘМ КӨБЕЙТУ

126) Асылбек онда, Сәбелбек онан 7 жас кіші, Зейнеп Сәбелбектен үш есе үлкен. Сәбелбек нешеде, Зейнеп нешеде?

127) Менің оң қалтамда 3 тиындық 2 бақыр ақша бар. Сол қалтамда 2 тиындық 2 бақыр бар. Оң қалтамдағы ақшамның сол қалтадағыдан қаншасы артық?

128) Екі шанаға ат үштен жегілген. Үшінші шанаға 2 ат жегілген. Барлық шанаға неше ат жегілген?

129) Қарындаш 2 тиын, дәптер онан 3 есе қымбат. Қаламсап дәптерден 2 тиын арзан. Қаламсап неше тиын тұрады?

130) Бір кісі 3 сомға бір тоқты, 2 сомнан 2 ешкі сатып алды. Бұл кісі алған малына қанша ақша жұмсады?

131) Екі бала екі беттен жазып бітіргенде, бір үлкен кісі екеуінен екі есе артық жазды. Үлкен кісі балалардан неше бет артық жазды?

132) Бір баланың 10 асығы бар еді. Екі інісіне екіден, екі серігінің біріне 3, біріне 2 асық берді. Баланың өзінде қанша асық қалды?

133) Мұғалім 2 балаға 2 табақтан, 2 балаға 3 табақтан қағаз берді. Балаларға үлестірмекші қағазы 10 табақ еді, мұғалімнің қолында енді қанша табақ қалды?

134) Күлөштің 2 қозысы бар. Айдарханның қозысы үш есе артық. Қарабаланікі Айдархандікінен екеуі кем. Қарабаланың қозысы қанша?

135) Үш үйге 9 қонақ қонды. Бір үйде 3 қонақ, екінші үйде екі есе артық. Үшінші үйге неше қонақ қонды?

28)	29)	30)	31)
$3 \times 3 - 1 =$	$4 \times 2 - 2 =$	$2 \times 2 + 4 =$	$2 \times 4 + 1 - 7 =$
$2 \times 4 - 2 =$	$3 \times 3 - 5 =$	$3 \times 4 - 2 =$	$2 \times 5 - 9 + 8 =$
$2 \times 5 - 4 =$	$5 \times 2 - 6 =$	$2 \times 4 - 2 =$	$2 \times 3 + 4 - 8 =$
$3 \times 3 - 7 =$	$4 \times 2 - 7 =$	$5 \times 2 - 7 =$	$2 \times 4 + 1 - 6 =$

БӨЛУ

136) Әкесі екі баласына базарлыққа 6 көмпит әкеліп берді. Балалар бірдей бөліп алды. Әрқайсысына нешеу тиді?

137) 6 түймені бірдей қылып үшке бөл.

138) 9 қаламды бірдей қылып үшке бөл.

139) Бір табақ қағаздан жарты табақты қалай бөліп жыртып аласың, ширек табақты қалай жыртып аласың?

140) Міне, саған 8 қалам. Маған дәл жартысын бер, ширегін бер...

141) Ағасы екі інісіне 4 асық берді. Олар оны бірдей тең бөліп алды. Әрқайсысына нешеуден тиді?

142) Шәкірт 6 тиынға 2 қарындаш сатып алды. Шәкірт әр қарындашқа неше тиын төледі?

143) Егер 4, 6, 8, 10-ды бірдей қылып екіге бөлсек қанша болады?

144) 6-да, 9-да неше үш бар?

145) Бөліңдер: 6-ны 3-ке, 8-ді 2-ге, 10-ды 2-ге, 10-ды 5-ке.

146) Азайтыңдар: 6, 9-ды үш есе. Азайтыңдар: 4, 6, 8,10-ды екі есе?

147) Қорада 8 қой бар. Сиыр онан 4 есе кем. Сиыр қанша?

148) Ағасы тоғызда, қарындасы үш есе кіші. Қарындасы нешеде?

149) Бір қадақ нан 2 тиын тұрады. 8 тиынға неше қадақ нан алуға болады? 10 тиынға ше?

150) Шәкірт 9 табақ қағаздан 3 дәптер тікті. Әр дәптерге неше табақ қағаз кетті?

151) Алтының, сегіздің, онның жартысы қанша болады?

152) Екі бала 10 жұмыртқа тауып алды, бірдей бөлісті. Бала басына неше жұмыртқа тиді?

153) 8, 9, 4, 6, 10 қандай бірдей сандардан құралады?

154) 6 кездік тақтай бірдей үш бөлімге кесілді. Әр бөлім неше кез болады?

155) Лаушының 6 аты бар. Бұлар неше пар?

156) 3, 6, 9-дың үштен бір үлесі қанша?

157) Бай базарға 9 ат апарды. Мұның үштен бірін сатты. Бай неше ат сатты?

158) 4, 8-дің төрттен бірі нешеу?

159) 5, 10-ның бестен бірі нешеу?

БӨЛУ БЕЛГІСІ (:) ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛУЫН КӨРСЕТУ КЕРЕК

32)	33)	34)	35)
2 : 2 =	8 : 2 =	6 : 3 =	8 : 4 =
4 : 2 =	10 : 2 =	9 : 3 =	5 : 5 =
6 : 2 =	6 : 2 =	4 : 4 =	10 : 5 =

Осы мысалдардың кейбіріне өздерің есеп ойландар.

КӨБЕЙТУ ЬӘМ БӨЛУ

160) Ысқақтың ақшасының жартысы 3 тиын. Ысқақтың ақшасы қанша?

161) Үйдегі кісілердің үштен бірі — 3. Үйде неше кісі бар?

162) Баланың үйренген харіптерінің төрттен бірі — 2. Бала неше харіп үйренген?

163) 8-дің төрттен бірін табыңдар. Оны үш есе көбейтіңдер, сонан екі есе азайтыңдар. Қанша болады?

164) Қорада сиыр, қой, жылқы аралас тұр. Қой саны 6, жылқы үш есе кем. Сиыр жылқыдан 2 есе артық. Қорада неше жылқы, неше сиыр бар?

165) Өрімші 9 жүген өрді. Үштен бірін екі сомнан сатты. Өрімші қанша ақша алды?

166) Шәкірттің 4 табақ ақ қағазы, одан екі есе артық сызықты қағаз бар еді. Сызықты қағазынан ол әрқайсысы 2 табақтан дәптер тікті. Бала неше дәптер тікті?

167) Мұғалім балаларға екі қалам, одан бес есе артық қарындаш берді. Қарындаштарды 5 бала бірдей бөліп алды. Әр балаға неше қарындаштан тиді?

168) 5 лақ 10 сом тұрады. Бір лақ қанша тұрады? 2 лақ 3 лақ, 4 лақ қанша?

169) 4 лампада күн сайын 8 қадақ жермай жанады. Бір лампада неше қадақ жермай жанады? 3 лампада ше?

170) Шебер байдан 4 күнгі ақысына 8 сом алды. Шебер 3 күнге неше сом алды? 5 күнге?

171) 5 кісі күніне 10 қадақ ет жейді. 3 кісі күніне неше қадақ ет жейді? 4 кісі?

172) Шәкіртке 8 қалам 4 жұма жазуына жетеді. 6 қалам неше жұмаға жетеді? 10 қалам?

36)	37)	38)
(4 + 5) : 3 =	10 : (4 – 2) =	(9 : 3) × 2 =
(10 – 8) × 4 =	8 : (3 + 5) =	(10 : 5) × 2 =
(3 + 7) : 5 =	8 : (3 + 1) =	(6 : 3) × 4 =
(8 – 2) : 3 =	6 : (5 – 3) =	(8 : 4) × 3 =
(10 – 7) × 2 =	2 × (3 + 2) =	(4 : 2) × 5 =

Осы мысалдардың кейбіріне өздерің есеп ойлаңдар.

ТӨРТ АМАЛ

(Қосу, алу, көбейту, бөлу)

173) Баланың 8 асығы бар еді. Ағасы 2 асық берді. Сонда інісінің асығы ағасынікінен екі есе артты. Ағасының балаға бермей тұрғанда неше асығы бар еді?

174) Біреудің 2 баласы бар. Біреуі мұнан 3 жыл бұрын 7 жаста еді. Екіншісі мұнан 2 жыл бұрын 3 жаста еді. Осы күнде балалардың бірінен-бірі неше жас үлкен?

175) 2 қарындасы мен ағасы 10 жұмыртқа тауып алды. Қарындастары 3 жұмыртқадан алды. Ағасы қалғанын алды. Ағасына неше жұмыртқа тиді?

176) Мұғалім балаларға үлестіруге 10 табақ қағаз әкелді. 3 балаға 2 табақтан, төртінші балаға 3 табақ берді. Мұғалімнің өзінде неше табақ қағаз қалды?

177) Шәкірт 3 қарындаш, екі тас қалам сатып алды. Қарындаштарға ол 9 тиын төледі. 2 тас қаламға неше тиын төледі, егер тас қалам қарындаштардан бір тиын арзан болса?

178) Бөтіш 8, Күләш екі есе кем қызғалдақ терді. Жамал Күләштан 5 қызғалдақ артық терді. Жамал неше қызғалдақ терді?

179) Екі қыздың 10 сақинасы бар еді, әрқайсысында бірдей. Апасы сіңлісіне екі сақина сыйлады. Енді әрқайсысында неше сақина болды?

180) Менің екі қолымда 8 кітап бар. Әрқайсысында бірдей. Міне, мен бір қолымнан екінші қолыма бір кітап ауыстырдым. Енді әр қолымда неше кітап бар?

181) Менің оң қолымда 3 тиындық бақыр ақша бар. Сол қолымда 5 екі тиындық бақыр бар. Қай қолымда ақша артық және қаншасы?

182) 2 қадақ ақ нан 8 тиын, 5 қадақ қара нан 10 тиын. Ақ нанның қадағы қара наннан қанша қымбат?

183) Әкесі балаларына әуелі 5 кітап, онан кейін 4 кітап сатып әперді. Балалары тең бөліп алғанда, әрқайсысына 3 кітаптан тиді. Балалар нешеу?

184) Мен саудагерден 9 тиын қайырып алуым керек. Маған 5 тиындық күміс және бағасы бірдей 2 бақыр ақша қайырды. Неше тиын бақыр ақша алдым?

185) Бір кісіге 9 шақырым жүру керек. Ол жолының үштен бірін ғана жүрді. Оған енді неше шақырым жер жүру керек?

186) 5 қадақ шай 10 сом тұрады. 3 қадақ шай неше сом тұрады?

187) 2 жігіт бір күні 4 шөмеле пішен үйді. 5 жігіт бір күнде неше шөмеле пішен үйді?

188) Екі ешкі 8 сом, 5 лақ он сом тұрады. Бір ешкі бір лақтан неше есе қымбат?

189) Қарындасының 3 кітабы бар. Ағасынікі үш есе артық. Ағасының неше кітабы артық?

190) Бір кісінің 9 тоқтысы, 8 лағы бар еді, ол жаздыгүні тоқтысының үштен бірін, лағының жартысын қонаққа сойды. Оның тірі қалған тоқтысы мен лағының қайсысы артық және нешеуі артық?

191) Еркек бала бір сағатта үш бет жазды. Ал қыз бала бір беті кем. Екеуі екі сағатта неше бет жазып бітірді?

192) Саудагер 10 тиынға бояу сатпақшы болып, өз есебінше 2 тиын пайда қыламын деп ойлады. Бірақ ол пайда орнына 2 тиын зиян қылды. Бояуын ол қаншаға сатты?

193) Саудагер 2 қарындашты 10 тиынға сатты. Ол неше тиын пайда алды, егер әр қарындаш өзіне төрт тиыннан тұрса?

194) Саудагер үш сомнан алған теріні 2 сомнан сатты. 5 тері сатса, неше сом зиян көрді?

195) Саудагер кезін екі сомнан алған трикені 3 сомнан сатты. 5 кез трике сатқанда неше сом пайда алады?

196) Тігінші бір күнде 2 сом табады. Бір жұмада қанша табады, егер жұма күннен басқа тағы 2 күн тіксе?

197) 8-ді 4 есе азайтыңдар. Шыққан санға үшті қосыңдар. Мұнан шыққан санды 2 есе көбейтіңдер. Қанша болады?

198) Мен бір сан ойладым, оған үш қостым да, қақ бөлдім. Сонда шықты — 5. Мен қандай сан ойладым?

199) Мен тағы бір сан ойладым. Оны 3 есе көбейттім де, 1 қостым. Мұнан шыққанды қақ бөліп едім, 5 шықты. Мен қандай сан ойладым?

200) Шешесі балаларына 10 құрт үлестірді. Екі қыз баласына 3-тен, ұлдарына 2-ден. Неше ұлы болған?

201) Бір кісінің 3 ұлы, бір қызы бар. Ортаншы ұлы жетіде, кіші ұлы ортаншысынан 2 жас кіші. Үлкені кенжесінен 2 есе үлкен. Қыз үлкен ұлынан 4 жас кіші. Қыз нешеде?

202) Егінші 2 қап сұлы шашып орғанда, 5 есе қап алды. Орған сұлының 4 қабын ол сатты. Қалғанымен 6 айдай аттарын семіртті. Егінші ай сайын аттарының жеміне қанша сұлы берді?

203) Ағайынды екі баланың 10 табақ қағазы бар еді. Екеуінікі де бірдей. Ағасы інісіне екі табақ қағаз берді. Балалардың әрқайсысында енді неше табақ қағаз болды?

204) Бір үйде 4 бөлме бар. 2 бөлмеде терезе екіден, басқаларында 3-тен. Бұл үйдің барлық терезесі қанша?

205) Бір үйдің ұлы екеу. Қызы үш есе көп. Екінші үйдің 2 ұлы, 2 қызы бар. Екі үйдің бірінен-бірінің баласы неше есе артық?

39)

$2 \times 2 + 5 - 3 =$
$8 : 2 - 3 + 7 =$
$6 : 2 - 2 + 8 =$
$9 : 3 + 4 - 5 =$

40)

$3 \times 3 - 7 + 5 =$
$10 : 2 + 4 - 6 =$
$8 : 2 + 3 - 5 =$
$6 : 3 + 6 - 3 =$

41)

$10 : 2 - 3 + 2 =$
$10 : 2 + 5 - 3 =$
$8 : 4 + 4 + 4 =$
$7 : 7 + 6 - 2 =$

42)

$4 : 2 + 6 + 2 =$
$3 \times 3 - 4 + 3 =$
$2 \times 4 - 5 + 6 =$
$5 \times 2 - 7 + 6 =$
$2 \times 3 - 5 + 7 =$

43)

$4 : 2 + 7 - 4 =$
$2 \times 4 + 2 - 7 =$
$3 \times 3 - 7 + 5 =$
$4 \times 2 - 6 + 7 =$
$5 \times 2 - 8 + 4 =$

44)

$8 : 4 + 5 + 2 =$
$3 \times 3 + 1 - 8 =$
$5 \times 2 - 9 + 4 =$
$8 \times 1 + 2 - 9 =$
$5 \times 2 - 7 + 2 =$

45)

$(10 : 5) \times 4 =$
$(8 : 2) \times 4 =$
$(8 + 2) : 2 =$
$(7 + 2) : 3 =$

46)

$5 \times (10 - 8) =$
$3 \times (8 : 4) =$
$4 \times (7 - 5) =$
$10 : (8 : 4) =$

47)

$8 : (6 - 2) =$
$6 : (6 - 4) =$
$10 : (2 + 3) =$
$4 : (9 - 7) =$

48)

$(6+2)-(8:4)=$
$(4+2)-(3\times 2)=$
$(10-7)-(10:5)=$
$(9:3)+(6:2)=$
$(3\times 3)-(4\times 2)=$

49)

$(9:3)+(7-4)=$
$(10-8)+(4\times 2)=$
$(10-6)+(10:5)=$
$(8:4)+(6:2)=$
$(10:2)-(2\times 2)=$

50)

$(5+4):(9-6)=$
$(7+2):(10-7)=$
$(6-4)\times(9-6)=$
$(8-5)\times(10:5)=$
$(4+6):(10:5)=$

ЖҮЗДІҢ ІШІНДЕГІ ОНДЫҚТАР ЕСЕБІ

(Мұғалім балаларға 10-нан бастап 100-ге шейін ондықтарды жатқа санатады: он, жиырма, отыз ... деп, онан кейін сол сандарды жаздырып үйретеді.

Балалардан жиырмада неше ондық, неше бірлік, қырықта, елуде неше ондық, неше бірлік бар екені сұралады).

Қосыңдар: 10-ды 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90-ға.
Қосыңдар: 20-ны 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80-ге.
Қосыңдар: 30-ды 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70-ке.
Қосыңдар: 40-ты 10, 20, 30, 40, 50, 60-қа.
Қосыңдар: 50-ді 10, 20, 30, 40, 50-ге.
Қосыңдар: 60-ты 10, 20, 30, 40-қа.
Қосыңдар: 70-ті 10, 20, 30-ға.
Қосыңдар: 80-ді 10, 20-ға.
Қосыңдар: 90-ды 10-ға.
Қосыңдар: 10-ды 30, 70, 50, 80-ге.
Қосыңдар: 20-ны 30, 40, 70, 30-ға.
Қосыңдар: 30-ды 60, 30, 50, 40-қа.
Қосыңдар: 40-ты 20, 50, 40, 60-қа.
Қосыңдар: 50-ді 30, 50, 20, 40-қа.

206) Адамның екі қолына 10 саусақ, екі аяғында 10 саусақ бар. Адамның аяқ-қолында неше саусақ бар?

207) Біреу базарда атын 50 сомға, өгізін 50 сомға сатты. Аты мен өгізін иесі қаншаға сатты?

208) Бір қыстауда 40 үй, екінші қыстауда 40 үй бар. Екі қыстауда қанша үй бар?

209) Етікші 70 тиынға ұлтан алғанда, 30 тиын ақшасы артылып қалды. Етікшінің қанша ақшасы болған?

210) Бір кісі алғашқы күні 30 шөмеле, келесі күні 40 шөмеле пішен тасыды. Тасылмай қалған пішені — 20 шөмеле. Ол кісінің неше шөмеле пішені болған?

211) Сиыр 30 сомға сатылды. Ат сиырдан 30 сом қымбат сатылды. Сиыр мен ат қаншаға сатылды?

51)	52)	53)
20 + 10 =	30 + 50 =	10 + 20 + 30 =
20 + 20 =	50 + 40 =	20 + 20 + 40 =
30 + 20 =	60 + 40 =	30 + 10 + 50 =
30 + 30 =	20 + 50 =	40 + 20 + 40 =
30 + 40 =	30 + 70 =	50 + 30 + 20 =
20 + 40 =	20 + 80 =	70 + 20 + 10 =
30 + 60 =	30 + 70 =	30 + 40 + 20 =
40 + 40 =	50 + 50 =	30 + 30 + 30 =

АЛУ

Алыңдар: 10-ды 100, 90, 80, 70, 60, 50, 40, 30, 20,10-нан.
Алыңдар: 20-ны 100, 90, 80, 70, 60, 50, 40, 30, 20-дан.
Алыңдар: 30-ды 100, 90, 80, 70, 60, 50, 40, 30-дан.
Алыңдар: 40-ты 100, 90, 80, 70, 60, 50, 40-тан.
Алыңдар: 50-ді 100, 90, 80, 70, 60, 50-ден.
Алыңдар: 60-ты 100, 90, 80, 70, 60-тан.
Алыңдар: 70-ті 100, 90, 80, 70-тен.
Алыңдар: 80-ді 100, 90, 80-нен.
Алыңдар: 90-ды 100, 90-нан.

212) Бір кісі базарға сатуға 50 қой айдап барған еді, сол күні 30 қойын сатты. Неше қойы қалды?

213) Алыпсатар базарға 100 тері апарып еді, бір саудагер 40 терісін алды. Екінші саудагер қалған терісін алды. Екінші саудагер неше тері алды?

214) Менің атам 80-де, әжем 60-та. Атам әжемнен неше жас үлкен?

215) Менің дүкеншіге жарты сом бересім бар еді, оған мен бір сом күміс бердім. Маған дүкенші қанша ақша

қайырып беруі керек? (Бір сомда 100 тиын, жарты сомда 50 тиын болады.)

216) Бір кісінің тебінде 80 жылқысы бар еді. 20-сын пішенге байлады. Ол кісінің тебінде неше жылқысы қалды?

217) Жолаушы өуелгі күні 50 шақырым жүрді. Келер күні 10 шақырым кем жүрді. Жолаушы келер күні неше шақырым жүрді?

54)

30 – 10 =
20 – 10 =
80 – 10 =
100 – 10 =
40 – 20 =
60 – 40 =
90 – 20 =
100 – 20 =

55)

50 – 30 =
70 – 30 =
90 – 30 =
60 – 40 =
80 – 40 =
90 – 40 =
100 – 40 =

56)

70 – 50 =
90 – 50 =
100 – 50 =
80 – 60 =
90 – 60 =
100 – 20 =
100 – 80 =

57)

70 – 10 – 20 =
90 – 20 – 30 =
70 – 30 – 20 =
60 – 20 – 40 =
100 – 40 – 50 =
100 – 20 – 30 =
100 – 50 – 20 =

ҚОСУ ЬӘМ АЛУ

218) Жұмысшылар өуелгі күні 60 шөмеле пішен тасыды. Келер күні 30 шөмеле тасыды. Жұмысшылар екі күнде қанша пішен тасыды?

219) 3 кітап 1 сом тұрады. Бір кітаптың бағасы 50 тиын. Екінші кітап онан 20 тиын арзан. Үшінші кітап қанша тұрады?

220) Бір кісінің үш түлік малы бар. Қой, сиыр, жылқы. Қой — 70, сиырдың қойдан 50-і кем, жылқысы қой мен сиырын қоса есептегендегіден 80-і кем. Ол кісінің малы қанша?

221) Мал жиюшы үш өгіз алды. Бір өгізге 50 сом төледі. Екінші өгізге 20 сом кем төледі, үшінші өгіз екінші өгізден

10 сом арзан. Үшінші өгіз қанша тұрады һәм барлық үш өгіз қанша тұрады?

222) Мұғалім шәкірттер үшін 70 кітап алдырды. 30-ы әліппе, 20-сы есеп кітабы. Қалғаны — қирағат кітабы. Мұғалім неше қирағат кітабын алдырды?

58)	59)	60)
80 – 30 + 40 =	50 + 30 – 20 =	90 – 60 + 20 =
70 + 20 – 50 =	80 + 20 – 50 =	70 – 50 + 70 =
90 – 60 + 50 =	40 + 50 – 70 =	30 + 70 – 60 =
100 – 40 + 30 =	30 + 60 – 40 =	80 – 40 + 50 =
80 – 20 + 40 =	50 + 40 – 30 =	30 + 70 – 50 =
20 + 80 – 70 =	60 + 40 – 80 =	50 + 30 – 40 =
60 + 30 – 40 =	10 + 70 + 10 =	100 – 60 + 20 =

Көбейтіңдер: 10-ды 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-ға.
Көбейтіңдер: 20-ны 2, 3, 4, 5-ке.
Көбейтіңдер: 30-ды 2, 3-ке.
Көбейтіңдер: 40-ты 2-ге.
Көбейтіңдер: 50-ді 2-ге.

223) Ауылдан қала екі күндік жер. Күніне 50 шақырымнан жүрсе, еркін жетеді. Ауылдан қала қанша шақырым?

224) Хатшы айына 20 сом қаламақы алады. Хатшы 3 айда, 4 айда, 5 айда қанша ақша алады?

225) 5 көгенге 20 қозыдан көгендеді. Көгенде қанша қозы бар?

226) Бір кісінің аяқ-қолында 20 саусақ бар. 3 кісінің, 4 кісінің, 5 кісінің саусағы қанша?

227) Бір қазанның салмағы — 10 қадақ. Екіншісі 3 есе ауыр. Үшінші қазан екіншіден 2 есе ауыр. Үшінші қазан неше қадақ?

228) Бір қыстауда 40 үй. Екінші қыстауда үй екі есе артық. Екі қыстауда неше үй бар?

61)	62)	63)
20 × 2 =	30 × 2 =	10 × 3 =
20 × 3 =	40 × 2 =	50 × 2 =
20 × 4 =	30 × 3 =	10 × 10 =
20 × 5 =	20 × 4 =	10 × 7 =

БӨЛУ

10-*ға бөліңдер*: 100, 90, 80, 70, 60, 50, 40, 30, 20,10-ды.
20-*ға бөліңдер*: 100, 80, 60, 40, 20-ны.
30-*ға бөліңдер*: 90, 60, 30-ды.
40-*қа бөліңдер*: 80, 40-ты.
50-*ге бөліңдер*: 100, 50-ді.
2-*ге бөліңдер*: 90, 60, 30-ды.
4-*ке бөліңдер*: 80, 40-ты.
5-*ке бөліңдер*: 100, 50-ді.
6-*ға бөліңдер*: 60-ты.
7-*ге бөліңдер*: 70-ті.
8-*ге бөліңдер*: 80-ді.
9-*ға бөліңдер*: 90-ды.

229) Бай жүз сомдық қағаз ақшаны уатып, өңкей 10 сомдық қағаз алды. Бай неше 10 сомдық қағаз ақша алды?

230) Мұғалім бір айда 20 сом ақы алады. Мұғалім 100 сомды неше айда алады?

231) Үш бірдей көгенде 90 қозы бар. Әр көгенде неше қозы?

232) Балқыбайдың 60 жылқысы бар. Бекжанның жылқысы Балқыбайдікінен үш есе кем. Бекжанның жылқысы қанша?

233) Бай қызметкеріне 7 ай үшін 70 сом ақы берді. Қызметкер айы қаншаға тұрған?

234) Екі пұтта 80 қадақ. Бір пұтта неше қадақ?

235) Бір сомда 100 тиын. Бір сомның жартысы, бестен бірі, оннан бірі неше тиын?

64)	65)	66)	67)	68)
40 : 2 =	60 : 3 =	80 : 8 =	40 : 4 =	60 : 60 =
60 : 2 =	80 : 4 =	90 : 9 =	100 : 10 =	80 : 40 =
80 : 2 =	70 : 7 =	100 : 5 =	100 : 20 =	90 : 30 =
100 : 2 =	80 : 8 =	60 : 6 =	60 : 20 =	100 : 50 =
30 : 3 =	50 : 5 =	80 : 4 =	40 : 20 =	80 : 20 =

КӨБЕЙТУ ЊӘМ БӨЛУ

236) Саудагер үш шанаға бірдей қылып 30-дан тері тиеді. Базарға келген күні терісінің үштен бірін сатты. Саудагер неше тері сатты?

237) Бес қадақ қант бір сом тұрады. 2 қадақ, 3 қадақ, 4 қадақ қант қанша тұрады?

238) 5 құнан өгіз 100 сом тұрады. Сондай үш өгіз қанша тұрады?

239) Біреу қора мен үй салуға 40-тан сырғауыл сатып алды. Үй мен қорасын салып болғанда, сырғауылының төрттен бірі артылып қалды. Неше сырғауыл артты?

240) 10 ат күніне 10 қадақ сұлы жейді. 4 ат екі күнде қанша сұлы жейді?

241) Саудагер 90 қой терісін жиды. Жылқы терісін қой терісінен үш есе кем, сиыр терісін жылқы терісінен екі есе артық жиды. Саудагер неше сиыр терісін жиды?

242) Саудагер 20 теріні 4 сомнан сатып, бұл ақшаға 8 құнан қой алды. Әр қой саудагерге қаншадан келді?

243) Үш айда 90 күн бар. Екі айда неше күн бар?

244) Біз екі жылда 60 күн ораза ұстадық. Үш жылда неше күн ораза ұстаймыз?

245) 20 балаға мұғалім бірдей қылып 80 табақ қағаз берді. Мұғалім 10 балаға қанша қағаз берді?

246) Екі қыстауда 30-дан үй бар еді, жазғытұры бұлар алты ауыл болып бөлінді. Ауыл сайын неше үй болды?

69)

$20 \times 5 : 2 =$
$30 \times 2 : 3 =$
$40 \times 2 : 4 =$
$50 \times 2 : 5 =$

70)

$(40 : 2) \times 4 =$
$(50 : 5) \times 7 =$
$(80 : 4) \times 3 =$
$(90 : 3) \times 2 =$

71)

$20 \times 4 : 8 =$
$30 \times 3 : 9 =$
$(100 : 5) \times 3 =$
$(80 : 8) \times 9 =$

72)

$(100 : 50) \times 30 =$
$(80 : 40) \times 50 =$
$(80 : 20) \times 10 =$
$(90 : 30) \times 20 =$

ТӨРТ АМАЛ

247) 3 кісі 80 тиын ақшаны былай бөліп алды: біреуі бар ақшаның төрттен бірін алды, екеуі қалғанын бірдей бөліп алды. Әрқайсысы қаншадан алды?

248) Базарбайдың 100 қойы бар. Бестен бірі — қозы. Бойдағы қозысынан 30-ы артық. Саулығы мен ту қойы қанша?

249) Батырша мен Теміртастың 20 тиыннан ақшасы бар. Сүлейменнің 40 тиыны бар. Үш баланың бар ақшасы қанша?

250) Мұғалім 20 тиыннан 3 қас тақта алды. 30 тиынға қарындаш алды. Бір сом ақшасының қаншасы қалды?

251) Үш еркек бала, бес қыз бала бір айда 80 табақ қағаз жазып бітірген. Әрқайсысының қағазы бірдей екен. Еркек балалар қанша, қыз балалар қанша қағаз жазып бітірген?

252) Ахметтің әкесі дүкеннен үш қадақ өрік алды. 30 тиынға бір қадақ қант алды. Ол қанша ақша жұмсады, егер қанттың қадағы өріктің қадағынан екі есе қымбат болса?

253) Мектептің төменгі бөлімінде 30 бала бар. Жоғарғысында 3 есе кем, ортаншысында екі есе артық. Жоғарғы мен ортаншы мектепте неше бала бар?

254) Бір қобдишада 90 қалам бар, екіншісінде 80 қалам бар. Мұғалім әуелгі қобдишадан балаларға үштен бірін, екіншіден төрттен бірін үлестірді. Мұғалім барлығы қанша қалам үлестірді?

255) Мұғалім 5 әліппе, 3 есеп кітабын сатып алды. Әліппелерге ол бір сом төледі. Кітаптарына ол қанша төледі, егер әр есеп кітабы әліппеден 10 тиын қымбат тұрса?

256) Саудагер елден 20 тиынға алған елтіріні қалаға апарып 40 тиыннан сатты. Ол 5 елтірі сатса, қанша пайда қылар еді?

257) Етікшінің бір жарты сомдық, екі 20 тиындық ақшасы бар еді. Ол 5 шолақ ұлтан алайын десе, 10 тиын ақшасы жетпейді. Шолақ ұлтан қанша тұрады?

258) Біреу екі тайынша, үш құнажын сиыр сатты. Ол тайыншаны 10 сомнан өткізген. Барлық алған ақшасы 80 сом. Құнажынды неше сомнан сатты?

259) Шәкірттің 20 тиын ақшасы бар еді, ол ақшасының жартысына кітап алды. Қалған ақшасының үштен біріне қағаз алды. Баланың қағаз алғаннан кейін қанша ақшасы қалды?

260) Мұғалімде 90 табақ қағаз бар. Ол 40 табағын төменгі бөлімдегі балаларға, қалған қағаздың бестен бірін ортаншы

бөлімге, одан қалғанның жартысын жоғарғы бөлімге берді. Мұғалімнің өзінде қанша қағаз қалды?

261) Құдабайдың 80 қойы бар. Ешкісі қойының төрттен біріндей. Құдабайдың барлық қой-ешкісі қанша?

262) Дүкенші 40 тиыннан екі бөкі, 20 тиынға бір бөкі сатты. Дүкенші 3 бөкіге қанша ақша алды?

263) Егіншінің 2 ұрада 50 пұттан тарысы бар еді. Ол 20 пұтын сатты. Өзінде неше пұт тары қалды?

264) Ұста 2 қап көмір алып, 20 тиындықтан 4 күміс берді. Көмірдің қабы қанша тұрған?

265) Егіншінің бір ұрада 20 пұт, екінші ұрада 70 пұт бидайы бар еді. Бидайын ол 3 көлікке бірдей бөліп, базарға жөнелтті. Әр көлікке ол неше пұттан артты?

266) Біреу 50 сомға бидай, 40 сомға сұлы сатып, алған ақшасына әрбірі 30 сомдық ат алды. Ол кісі неше ат алды?

73)

$20 \times 4 - 60 =$
$30 \times 3 - 70 =$
$20 \times 4 - 40 =$
$20 \times 2 - 40 =$
$20 \times 5 - 70 =$
$40 \times 2 - 30 =$
$100 : 2 - 40 =$

74)

$40 \times 2 - 50 =$
$60 : 3 + 70 =$
$80 : 2 + 60 =$
$90 : 3 + 40 =$
$70 : 7 + 80 =$
$60 : 2 + 40 =$
$100 : 2 - 20 =$

75)

$40 : 4 + 60 - 50 =$
$10 \times 9 - 50 + 50 =$
$90 : 9 + 70 - 30 =$
$20 \times 3 + 40 - 80 =$
$20 \times 3 - 60 + 40 =$
$80 : 2 + 50 - 60 =$
$100 : 2 + 40 - 70 =$

76)

$60 : 2 + 50 - 40 =$
$20 \times 2 + 60 - 90 =$
$20 \times 3 + 40 - 80 =$
$80 : 2 + 30 - 50 =$
$40 \times 2 - 50 + 70 =$
$100 : 2 + 40 - 60 =$
$80 : 4 + 50 + 10 =$

77)

$5 \times (70 : 7) =$
$30 \times (60 : 30) =$
$90 : (3 \times 10) =$
$80 : (40 \times 2) =$
$(100 : 2) + (80 : 4) =$
$(30 \times 2) - (100 : 10) =$
$(20 \times 5) - (60 : 2) =$
$30 + (20 \times 2) - 50 =$

Үлгі — екі ондықтың ішіндегі сандар

ҚОСУ

Қосыңдар: бірді — 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19-ға
Қосыңдар: екіні — 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18-ге.
Қосыңдар: үшті — 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17-ге.

Қосыңдар: төртті — 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16-ға.
Қосыңдар: бесті — 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15-ке.
Қосыңдар: алтыны — 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14-ке.
Қосыңдар: жетіні — 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13-ке.
Қосыңдар: сегізді — 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12-ге.
Қосыңдар: тоғызды — 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11-ге.
Қосыңдар: онды — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-ға.

267) Ысқақ жетіде, Нұртай төртте. Екеуінің жасы нешеде?

268) 8 еркек бала, 6 қыз бала соқыртеке ойнап жүр. Ойнап жүрген балалардың бәрі нешеу?

269) Біздің үйде бес бұзау бар. Ірі сиырдың одан сегізі артық. Біздің бұзауымыз бен сиырымыздың бәрі нешеу?

270) Мұғалім шөкіртіне 8 табақ ақ қағаз, 8 табақ сызулы қағаз берді. Шөкіртке барлығы қанша қағаз берді?

271) Саудагер 9 тарақ сатты. Өзінде 7 тарақ қалды. Оның бар тарағы нешеу болған?

272) Бір ауылда 11 үй, екінші ауылда 8 үй бар. Екі ауылда неше үй бар?

273) Бір жігіт өз ауылынан екінші бір ауылға шықты. Ол 12 шақырым жер жүргенде, алдындағы ауылға 7 шақырым қалған еді. Екі ауылдың арасы неше шақырым?

274) Бір үйге 9, екінші үйге 6 қонақ қонды. Екі үйде неше қонақ бар?

275) Үйде 3 түйе бар. Екінші үйдің үш түйесі артық. Үшінші үйдің түйесі екінші үйдікінен екеуі артық. Үш үйдің түйесі қанша?

276) Саудагер 13 сомға тауар сатып, 6 сом зиян көрді. Тауар өзіне қаншаға түскен?

277) Бір үй бес қанат, екінші үйдің екі қанаты артық. Екі үйдің керегесі неше қанат?

278) Бір баланың 5 қызыл, 7 ақ, 8 көк асығы бар. Баланың барлық асығы қанша?

279) Бір қыздың 10 тиындық 6 күмісі бар, 15 тиындық 9 күмісі бар, 20 тиындық 5 күмісі бар. Қыздың барлық күмісі қанша?

280) Көл басында үш ауыл отыр — 7, 6, 5 үйден. Үш ауылда неше үй бар?

281) Тоқтарбектің түйесі екеу. Түйесінен жылқысының төртеуі артық. Жылқысынан сиырының бесеуі артық. Тоқтарбектің неше қарасы бар?

78)	79)	80)	81)	82)
6 + 8 =	9 + 3 =	9 + 3 =	10 + 3 =	10 + 4 =
9 + 7 =	8 + 2 =	8 + 4 =	9 + 4 =	9 + 5 =
8 + 8 =	8 + 4 =	7 + 5 =	8 + 5 =	8 + 6 =
6 + 7 =	6 + 5 =	6 + 6 =	7 + 6 =	7 + 7 =
7 + 8 =	5 + 6 =	5 + 7 =	5 + 8 =	10 + 5 =
9 + 9 =	4 + 7 =	8 + 4 =	4 + 7 =	8 + 7 =

83)	84)	85)	86)	87)
10 + 6 =	10 + 9 =	11 + 5 =	14 + 3 =	35 + 7 =
9 + 7 =	6 + 6 =	12 + 4 =	15 + 3 =	65 + 6 =
10 + 7 =	8 + 8 =	12 + 6 =	12 + 8 =	65 + 4 =
9 + 7 =	9 + 9 =	13 + 7 =	16 + 4 =	84 + 8 =
10 + 8 =	11 + 5 =	15 + 4 =	17 + 3 =	75 + 8 =
9 + 9 =	12 + 5 =	12 + 7 =	18 + 2 =	78 + 5 =

АЛУ

Алыңдар: бірді — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: екіні — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: үшті — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: төртті — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: бесті — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: алтыны — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: жетіні — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: сегізді — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: тоғызды — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.
Алыңдар: онды — 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11-ден.

282) Баланың 11 асығы бар еді, бесеуін інісіне берді. Баланың неше асығы қалды?

283) Мұғалімнің қолында 10 қарындашы бар. Төртеуін шәкірттеріне берді. Өзінде нешеуі қалды?

284) Кенжебай он үште, Садық 8-де. Кенжебай Садықтан неше жас үлкен?

285) Жазу жазғанда Мырзақай 14 қате шығарды. Өзбектің онан 8 қатесі кем болды. Өзбек неше қате шығарды?

286) Безбеннің бір табағында 15 қадақ кір бар. Екінші табағында 8 қадақ қант бар. Безбеннің екі жағы тең болуы үшін неше қадақ қант салу керек?

287) Мектепте 15 еркек бала бар. Қыз балалардың 8-і кем. Мектепте неше қыз бала бар?

288) Ғазиза 3 дәптерге 9 тиын төледі. Ғазиза 15 тиын ақшасынан неше тиын қайтарып алды?

289) Самауыр 16 сом тұрады. Шай сайманы — 7 сом. Самауыр қанша қымбат?

290) Бір қатын 17 кез ақ һәм қызыл сиса сатып алды. Қызыл сиса неше кез, егер ақ сисасы 8 кез болса?

291) Біреу дүкеншіден 12 тиынға сабын алып, 20 тиын ақша берді. Ол неше тиын қайырып алады?

292) 13 болуы үшін қандай санға 7-ні қосу керек?

293) 15-тен 7-нің нешеуі кем?

294) 5-тен 20 қанша артық?

295) Кітап пен қарындаш 20 тиын тұрады. Кітапқа қанша төленді, егер, қарындаш 3 тиын тұрса?

296) Ағасы 17-де, інісі 5-те. Інісі туған жылы ағасы нешеде болған?

297) Түн қысқарғанда 7 сағат, күн 17 сағат болады. Түннен күн неше сағат ұзақ?

298) 13 кез сәтеннен бір шапан, бір қамзол тігілді. Шапанына неше кез сәтен кетті, егер қамзол 5 кезден тігілсе?

299) Әлжанның 19 қозысы бар еді, үшеуін қонаққа сойды. Әлжанның неше қозысы қалды?

88)

11 – 2 =
11 – 3 =
11 – 4 =
11 – 5 =
11 – 6 =
11 – 7 =
11 – 8 =
11 – 9 =

89)

12 – 3 =
12 – 4 =
12 – 5 =
12 – 6 =
12 – 7 =
12 – 8 =
12 – 9 =
12 – 10 =

90)

13 – 4 =
13 – 5 =
13 – 6 =
13 – 7 =
13 – 8 =
13 – 9 =
14 – 5 =
14 – 6 =

91)

14 – 7 =
14 – 8 =
14 – 9 =
15 – 6 =
15 – 7 =
15 – 8 =
15 – 9 =
16 – 7 =

92)

16 – 8 =
16 – 9 =
17 – 8 =
18 – 9 =
18 – 6 =
19 – 7 =
20 – 8 =

93)

17 – 8 =
15 – 8 =
13 – 5 =
14 – 6 =
15 – 4 =
15 – 3 =
17 – 9 =

94)

14 – 7 =
16 – 7 =
14 – 9 =
18 – 5 =
19 – 7 =
13 – 5 =
12 – 6 =

95)	96)	97)
17 – 9 =	17 – 2 =	13 – 11 =
16 – 7 =	12 – 7 =	16 – 13 =
13 – 6 =	15 – 8 =	18 – 16 =
15 – 9 =	12 – 5 =	19 – 14 =
15 – 7 =	14 – 8 =	18 – 15 =
13 – 9 =	16 – 9 =	20 – 13 =
16 – 8 =	14 – 5 =	20 – 16 =

300) Шәкірт қарындаш, қалам һәм қағаз сатып алды. Қарындашқа ол 4 тиын төледі. Қаламға 3 тиын қымбатырақ төледі. Егер шәкірт барлығы 20 тиын жұмсаса, қағазға қанша тиын төледі?

301) Қырықтықшы бір күні 12 қой қырықты, келер күні 5 қой кем қырықты. Екі күнде ол неше қой қырықты?

302) Бір баланың 8 асығы, екіншісінің 12 асығы бар еді. Бұлардың асықтарын бірге қосып жіберіп есептесе, сақалары алтау екен. Екі баланың кенейлері нешеу?

303) Бір жігіт бешпент, шалбар һәм желетке сатып алды. Бешпентке ол 12 сом төледі. Шалбарға 6 сом кем төледі. Жігіт ұстаған ақшасының барлығы 20 сом болса, желеткеге неше сом төледі?

304) Біреудің 17 қарасы бар. Жылқы, сиыр һәм түйе. Сиыры — 5, түйесі — 4, қалғаны — жылқы. Ол кісінің жылқысы нешеу?

305) Бір қыстауда 15 үй бар. Үшеуі ағаштан жасалған. Шымнан салынған үйдің ағаш үйден бесеуі артық. Қалғаны — кірпіш үй. Кірпіш үйі нешеу?

306) Үш ағайынды баланың ағасы 9-да, ортаншысы онан 3 жас кіші. Кішісінің жасы екі ағасының жасын бірге қосқандағыдан 10 жас кем. Кенже інісі нешеде?

307) Бір үйдегі қонақтарға үш табақ тартылды. Үш кісіге бір табақтан, 5 кісіге бір табақ, үшінші табақ тартылған қонақтың саны әуелгі екі табақтағы қонақтан екеуі кем. Үшінші табақ неше кісіге тартылды?

308) Бір шәкірт үш айда 18 сабақтан қалды. Әуелгі айда 5 сабақтан, екінші айда 7 сабақтан. Шәкірт соңғы айда неше сабақтан қалды?

309) Асарға 20 орақшы шақырылып еді. Түске шейін жетеуі, түстен кейін тоғызы келді. Басқасы келмей қалды. Шақырылған орақшының асарға нешеуі келмей қалды?

310) Бала 18 беттік кітапшаны оқып шықпақшы болды. Әуелі алғашқы сағатта 7 бет, келер сағатта 6 бет оқыды. Қалғанын оқып бітіруге әкесі жұмысқа жіберіп, келер күнге қалды. Кітаптың неше беті оқылмай қалды?

98)

8 + 7 + 4 =
8 + 7 + 8 =
11 + 5 – 8 =
19 – 12 + 9 =
7 + 11 – 6 =
13 + 5 – 6 =
17 – 8 + 5 =

99)

12 – 3 + 7 – 9 =
8 + 6 + 2 – 9 =
14 + 3 – 5 + 3 =
19 – 5 + 6 – 3 =
20 – 6 + 5 – 7 =
18 – 4 + 5 – 3 =
17 – 5 + 6 – 9 =

100)

8 + 7 + 3 – 9 =
19 – 9 + 6 – 8 =
13 + 5 – 7 – 5 =
20 – 4 – 8 + 6 =
18 + 2 – 3 – 8 =
9 + 8 – 11 + 7 =
17 + 3 – 16 + 9 =

101)

8 + 8 – 7 + 5 =
16 + 3 – 7 – 6 =
20 – 8 + 6 + 2 =
16 – 6 + 9 – 5 =
15 – 9 + 8 – 9 =
17 – 4 + 7 – 8 =
20 – 9 – 7 + 9 =

102)

18 – 9 + 4 + 5 =
16 – 8 + 5 – 8 =
19 – 5 – 7 + 8 =
16 – 7 + 8 – 9 =
19 – 6 + 5 – 9 =
18 – 4 + 5 – 8 =

103)

16 + 4 + 3 – 15 =
17 + 2 – 6 + 5 =
19 – 16 + 7 + 6 =
20 – 14 + 16 – 9 =
14 – 6 + 8 – 9 =
15 – 12 + 9 – 8 =

КӨБЕЙТУ

Екіні көбейтіңдер — 5, 6, 7, 8, 9, 10 рет.
Үшті көбейтіңдер — 4, 5, 6 рет.
Төртті көбейтіңдер — 3, 4, 5 рет.
Бесті көбейтіңдер — 3, 4 рет.
Алтыны көбейтіңдер — 2 рет.
Жетіні көбейтіңдер — 2 рет.
Сегізді көбейтіңдер — 2 рет.
Тоғызды көбейтіңдер — 2 рет.
Онды көбейтіңдер — 2 рет.

311) Біреу кезі 3 сомнан 5 кез шұға сатып алды. Ол бар шұғаға неше сом төледі?

312) Сара үште, Әбіш онан 4 есе үлкен. Әбіш нешеде?

313) Қойшыбай 3 сомнан 6 бөрене сатып алды. Қойшыбай бар бөренеге қанша ақша төледі?

314) Бір қазанға 5 шелек су сыяды. 4 қазанға неше шелек су сыяды?

315) Қасапшы 5 сомнан үш қой сатып алды. Қасапшы алған қойларына қанша ақша төледі?

316) Бір кісіде екі қол бар. 7 кісінің қолы нешеу?

317) Бір құстың қанаты екеу. 7 құстың қанаты нешеу?

318) Мұғалім 9 шәкіртке 2 табақтан қағаз үлестірді. Мұғалім барлығы қанша қағаз үлестірді?

319) Дәтжан бәйбіше бір жұмада 3 ұршық жіп иірді. Екінші жұмада 6 есе артық иірді. Дәтжан бәйбіше екінші жұмада неше ұршық жіп иірді?

320) Бір сомда бес 20 тиын бар. 4 сомда неше 20 тиын бар?

321) Тайынша терісі 3 сом тұрады. Сиыр терісі екі есе қымбат. 3 сиырдың терісі неше сом тұрады?

322) Бір жылқының аяғы — төртеу. 5 жылқының аяғы нешеу?

104)	**105)**	**106)**	**107)**
$2 \times 5 =$	$2 \times 9 =$	$3 \times 6 =$	$5 \times 2 =$
$2 \times 6 =$	$2 \times 10 =$	$4 \times 3 =$	$5 \times 3 =$
$2 \times 7 =$	$3 \times 4 =$	$4 \times 4 =$	$5 \times 4 =$
$2 \times 8 =$	$3 \times 5 =$	$4 \times 5 =$	$6 \times 2 =$
108)	**109)**	**110)**	**111)**
$6 \times 3 =$	$10 \times 2 =$	$3 \times 6 =$	$2 \times 3 \times 2 =$
$7 \times 2 =$	$6 \times 3 =$	$8 \times 2 =$	$2 \times 2 \times 4 =$
$8 \times 2 =$	$5 \times 3 =$	$3 \times 5 =$	$2 \times 4 \times 2 =$
$9 \times 2 =$	$7 \times 2 =$	$9 \times 2 =$	$2 \times 5 \times 2 =$

БӨЛУ

Екіге бөліңдер	— 2, 4, 6, 8, 10,12, 14, 16, 18, 20-ны.
Үшке бөліңдер	— 3, 6, 9, 12, 15, 18-ді.
Төртке бөліңдер	— 4, 8, 12, 16, 20-ны.
Беске бөліңдер	— 5, 10, 20-ны.

Алтыға бөліңдер — 6, 12, 18-ді.
Жетіге бөліңдер — 7, 14-ті.
Сегізге бөліңдер — 8, 16-ны.
Тоғызға бөліңдер — 9, 18-ді.
Онға бөліңдер — 10, 20-ны.

Екіге тең бөлінетін сандарды *жұп* дейді.
Жұп сандар: 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20.
Тақ сандар: 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19.

323) 6 кез білтеге біреу 12 тиын төледі. Білтенің кезі неше тиын тұрады?

324) Бір қыз сабынға 12 тиын төледі. Тарақ 2 есе арзан. Тарақ неше тиын?

325) 2 қанарға тең толтырылған бидай 8 пұт. Бір қанарда неше пұт бидай бар?

326) Бір кезде 16 бөршек. Ширек кезде неше бөршек бар?

327) Біреу тайынша һәм бұзау сатты. Тайыншаға 15 сом алды. Бұзауға 3 есе кем алды. Бұзауды қаншаға сатты?

328) Әкесі балаларына базарлыққа 14 көмпит әкелді. Балалары жетеу екен. Бала басына неше көмпит тиді?

329) Ат бір сағатта 20 шақырым шабады. Ширек сағатта неше шақырым шабады?

330) Кітап 18 тиын тұрады. Қаламсап үш есе арзан. Қаламсап неше тиын тұрады?

331) Арба дөңгелегінің шеңбері 3 кез. Дөңгелек 15 кез жерге неше айналады?

332) Дөңгелек 18 кез жерге 9 айналды. Дөңгелектің шеңбері неше кез?

333) Бір саржында 3 кез. 12, 15, 18 кезден неше саржын шығады?

334) 15-тің бестен бір, 16-ның сегізден бір, 18-дің алтыдан бір бөлігін табыңдар.

335) 16 төрттен неше есе артық? 8-ден 16 неше есе артық?

336) 14-тен 7 неше есе кем? 16-дан 8 неше есе кем? 18-ден 9 неше есе кем?

112)	**113)**	**114)**	**115)**
10 : 2 =	12 : 4 =	16 : 2 =	18 : 6 =
11 : 11 =	12 : 6 =	16 : 4 =	18 : 9 =
10 : 5 =	14 : 2 =	16 : 8 =	20 : 2 =

12 : 12 =	14 : 7 =	16 : 16 =	20 : 4 =
12 : 3 =	15 : 3 =	18 : 2 =	20 : 5 =
	15 : 5 =	18 : 3 =	20 : 10 =

КӨБЕЙТУ ЊӘМ БӨЛУ

337) 5 қарындаш 15 тиын тұрады. 6 қарындаш, 3 қарындаш, 4 қарындаш неше тиын тұрады?

338) 5 дәптер 51 тиын тұрады. 3 дәптер неше тиын тұрады?

339) Біреудің 20 тоқтысы бар еді. Бестен бірін ол қонаққа сойды. Сойған тоқтыларын ол 4 сомнан сатқан болса, қанша ақша алар еді?

340) Екі баланың 9-дан асығы бар. Бұлардың асығын 6 балаға тең бөліп берсе, нешеден келер еді?

341) Бір қатын 6 сиырдан 3 қарын май алды. Ол қатын неше сиыр болса, 5 қарын май алар еді?

342) Саудагер кезі екі сомдық 8 кез трикені 4 кез барқытқа айырбастады. Айырбастап алған барқыттың кезі неше сом?

343) 20 кез жерге дөңгелек 10 айналады. Неше кез жерге дөңгелек 6 айналады?

344) 3 қой 18 сомға сатылды. 2 қой қанша тұрады?

345) 4 саржында 12 кез бар. 5 саржында неше кез?

346) 20 табақ қағаз 5 балаға үлестірілді. 4 балаға қанша қағаз тиді?

347) Мұғалім 9 балаға 2 қаламнан берді. 6 бала неше қалам алды?

348) 5 айда 20 жұма бар. 3 айда неше жұма бар?

116)

$(10 : 2) \times 4 =$
$(12 : 2) \times 3 =$
$(14 : 7) \times 8 =$
$(16 : 8) \times 6 =$
$(15 : 5) \times 6 =$
$(12 : 3) \times 2 =$
$(20 : 4) \times 3 =$

117)

$(12 : 4) \times 6 =$
$(15 : 3) \times 4 =$
$(12 : 4) \times 5 =$
$(12 : 6) \times 9 =$
$(18 : 6) \times 3 =$
$(18 : 6) \times 4 =$
$(18 : 3) \times 2 =$

118)

$(12 : 3) \times 4 =$
$(20 : 5) \times 3 =$
$(18 : 9) \times 5 =$
$(20 : 5) \times 4 =$
$(14 : 7) \times 8 =$
$(20 : 5) \times 2 =$
$(20 : 5) \times 4 =$

119)

$(14 : 7) \times 8 =$
$(15 : 5) \times 3 =$

(6 :3) × 9 =
(18 : 6) × 4 =
(8 ×2) : 4 =
(18 : 9) × 8 =
(16 : 4) × 5 =
(2 ×9) : 9 =

ТӨРТ АМАЛ

Әуелгі екі ондықтың ішіндегі есеп

349) 3 ағаш жіп 15 тиын тұрады. 4 ағаш жіпке қанша төлеу керек?

350) Бір бала әуелі 4 тиыннан 5 дәптер алғысы келді. Онан кейін дәптер алмай, оған лайықтаған ақшасына 4 қарындаш алды. Бір қарындаш қанша тұрады?

351) Бәйгеге 12 ат шауып еді. Үштен біріне ғана бәйге тігілді. Бәйге неше атқа тігілді?

352) Бір ауылдан 4 қыз бала оқиды. Еркек бала 3 есе артық. Бұл ауылдан барлығы неше бала оқиды?

353) Қыз баланың 3 күміс 5 тиындығы бар еді. Бұл ақшасына ол сырнай сатып алғанда, 3 тиын ақшасы артылып қалды. Сырнай неше тиын тұрады?

354) Саудагер 5 теріні 3 сомнан алып, өзі 18 сомға сатты. Ол қанша пайда қылды?

355) Саудагер әр 3 табақ қағазды 2 тиыннан сатады. Егер ол 18 табақ қағаз сатса қанша ақша алады?

356) 4 қадақ ұннан 5 қадақ нан шығады. 12 қадақ ұннан піскенде неше қадақ нан шығады?

357) Қарындаш 18 тиын тұрады. 4 қаламсап 20 тиын. Қаламсап қарындаштан қанша қымбат?

358) Біреудің 3 сомнан 6 қағаз ақшасы бар еді. Әуелі ол ақшасының жартысын жұмсады. Онан кейін қалған ақшасының үштен бірін жұмсады. Оның қанша ақшасы қалды?

359) Абылай бір күні кітаптың 12 бетін оқыды. Нұрлан онан 4 есе кем оқыды. Қасым 4 бет оқыды. Үшеуі неше бет оқыды?

360) Бір бала 6 қаз жұмыртқасын һәм 3 есе артық үйрек жұмыртқасын тауып алды. Үйіне әкеле жатқанда, 3 үйрек

жұмыртқасы жарылды. Баланың қолындағы қаз жұмыртқасынан үйрек жұмыртқасының қаншасы артық?

361) Егіншінің қырманында 15 қап бидай бар еді, ол бидайының үштен бірін 20 сомға сатты. Бидайының қабы қаншадан сатылды?

362) Бір шәкірттің 16 табақ қағазы бар еді, мұғалім оған 4 табақ қағаз берді. Шәкірт бар қағазының төрттен бірінен дәптер тікті. Шәкірттің неше табақ қағазы қалды?

363) Тігінші 3 кез шұға һәм 4 кез трикеге 17 сом төледі. Шұғаның кезі неше сом, егер трикенің кезі 2 сом тұрса?

364) Әбікей күндіз 5 бет кітап оқыды. Кешке екі есе артық оқыды. Ахметжан Әбікейдің күндіз һәм кешке оқығанынан 3 бет кем оқыды. Ахметжан неше бет кітап оқыған?

365) Біреудің 20 қойы бар еді. Ол қойының 17-сін өзіне қалдырып, қалғанын 6 сомнан сатты. Қой иесі қанша ақша алды?

366) 9 кез сиса қызға көйлек шығады. Жігіт көйлегіне одан 4 кез кем кетеді. Осындай 4 жігіт көйлегіне неше кез сиса керек?

367) Бір баланың көкке бояған 14 асығы, қызылға бояған асығының одан сегізі кем. Бала асығының төрттен бір бөлігін досына берді. Баланың неше асығы қалды?

368) Саудагер 3 дәптерді 18 тиынға сатып, дәптер басынан үш тиын пайда қылды. Бір дәптер саудагердің өзіне қаншаға түскен?

369) Жалқау шәкіртке мұғалім күніне шығаруға 5 есеп берсе, ол үшеуін ғана шығаратын болған. Бір жұманың ішінде жалқау шәкірт неше есеп шығармай қалдырған?

370) Біреудің қой мен ешкісі аралас 15 екен. Ол 3 қойын сатқанда, ешкісі мен қойы бірдей болып қалған. Ол кісінің қойы қанша болған?

371) Мектепте 20 бала оқыды (еркек, әйелі аралас). Сабақтан 4 еркек бала ерте қайтып кеткен соң, қалған балалардың еркек, әйелі бірдей болды. Бұл мектепте еркек бала нешеу болғаны?

372) 17 асықты екі бөлікке бөліңдер. Бірақ бір жағында 5 асық артық болсын.

373) 15 асықты екі бөлікке бөліңдер. Бір жағындағысы екінші жағындағысынан 2 есе артық болсын.

374) Әкесі екі баласына 16 тиынды бөліп бергенде, үлкенінен кішісіне үш есе артық тиді. Әрқайсысы неше тиын алды?

375) Қазыбек Күләштан 3 есе үлкен. Әрқайсысы нешеде екен, егер екеуінің жасын қосқанда 20 болса?

376) Мен бір сан ойладым. Егер оны 3 есе көбейтіп, тағы қоссам, 16 болады. Мен қандай сан ойладым?

377) Сартай мен Сарманның 20 асығы бар еді. Сартай 6 асығын жоғалтқанда, екеуінің асығы бірдей болып қалды. Әрқайсысының асығы нешеу еді?

378) Бір кісі дүкеннен 5 кез барқыт алды. Екінші біреу тағы да сондай барқыттан 9 кез алды. Екінші кісі өуелгіден 8 сом артық төледі. Бұлар әрқайсысы қаншадан төледі?

379) Баладан біреу: «Неше табақ қағаз бар?» — деп сұрады. Бала: «Егер менің қағазым қазіргіден 3 есе артық болса, оның үстіне тағы 2 табақ қосылса, 20 табақ болар еді», — дейді. Баланың қағазы қанша екен?

380) Саудагер машина жіптің ағашын өзі 4 тиыннан алып, 7 тиыннан сатады. Саудагер неше ағаш жіп сатқанда 15 тиын пайда қылады?

381) Шәкірт 3 қарындаш, 2 тас қалам сатып алды. Қарындаштарға ол 12 тиын төледі, тас қаламға екі тиыннан төледі. Шәкірт барлығы қанша ақша жұмсады?

382) Арбаның алдыңғы дөңгелегінің шеңбері — 2 кез, артқысынікі — 4 кез. Әр дөңгелек 20 кез жерге неше айналады?

383) Екі үстелдің үстінде 18 кітап жатыр еді. Бір үстелден 4 кітап, екіншісінен бір кітап алғанда, екі үстелдегі кітап саны бірдей болды. Әр үстелдің үстінде неше кітап жатыр еді?

384) Дүкенші әр 4 қарындашты 24 тиынға алып, әрбір үшеуін 17 тиынға сатты. Дүкенші 10 тиын пайда қылу үшін неше қарындаш сатуы керек?

385) Біреу баратын ауылының жарты жолына жеткенде тағы да 7 шақырым жүруі керек. Оның баратын ауылы өз үйінен неше шақырым?

386) Сырғауылды 4-ке бөлгенде, бір бөлімі 3 кез болады. Сырғауылдың ұзындығы қанша болғаны?

387) Күбінің ішіндегі суының төрттен бірін құйып алғанда, 15 шелек қалады. Күбіде неше шелек су болғаны?

388) Бала 3 дәптер алғанда, 8 тиын ақшасы қалды. Егер бала 5 дәптер алса, ақшасының бәрін жұмсар еді. Баланың ақшасы қанша?

389) Шәкірттің 19 табақ қағазы бар. Ол жеткенінше әрқайсысы 5 табақтан дәптер тікті. Дәптерге толмай қалған қағазын екі қарындасына тең бөліп берді. Шәкірт неше дәптер тікті һәм қарындастары неше табақтан қағаз алды?

390) Бір бала саудагерден 3 тиыннан 4 дәптер, 4 тиыннан 2 қарындаш алды. Баланың бар ақшасы 15 тиын еді. Баланың қанша ақшасы жетпеді?

391) Ағасының кенейі — 12, сақасы 3 есе кем. Інісінің кенейі — 12, сақасының төртеуі кем. Екі баланың қайсысының асығы көп һәм қанша көп?

392) Кітапшаның 20 беті бар. Бала дүйсенбі күні 3 бет, сейсенбі күні 4 бет оқыды, сәрсенбі күні бастапқы екі күнде оқығандай оқиды. Бейсенбі күні кітапшаны оқып бітірді. Бала бейсенбі күні неше бет оқыды?

393) Екі бала қармақ салып, біреуі 5 алабұға һәм онан 3 есе артық шабақ алды. Екінші бала 8 шабақ алды. Шабақтан 6 алабұға кем алды. Әуелгі бала соңғыдан неше есе артық балық алды?

394) Біреудің жылқысы — 4, сиыры үш есе артық. Қойының сиырынан сегізі артық. Қойы жылқысынан неше есе артық?

395) Ораздың 2 аты бар. Біреуі мұнан 4 жыл бұрын сегізде еді. Екіншісі мұнан 3 жыл бұрын бесте еді. Осы күні Ораздың екі аты бірінен-бірі қанша үлкен?

396) Баланың 16 табақ қағазы бар еді, жартысынан ол дәптер тікті. Қалған қағазының төрттен бірін қарындасына берді. Бұдан қалған қағазын бір балаға табағын бір тиыннан сатты. Бала қалған қағазына қанша ақша алды?

397) Бір адам 5 қап бидай сатты. Қабы 4 сомнан. Мұнан алған ақшасынан 5 сомды борышына төледі. Қалған ақшасына 5 тоқты алды. Тоқтыны ол қаншадан алды?

398) Көлбай 4 сомнан 5 тері сатты. Алған ақшасының 5 сомына ұн алды. 12 сомына қызына шапандық барқыт алды. Көлбайдың қанша ақшасы қалды?

399) Абыралы Нұралыдан: "Сенің неше табақ қағазың бар?" — деп сұрады. Нұралы айтты: "Егер менің қағазым қазіргі бар қағазымнан үш есе көп болса, оған тағы 2 табақ

қосылса, менің қағазым дәл 20 табақ болар еді". Нұралының неше табақ қағазы болды?

120)

$4 \times 2 + 9 =$
$(6 + 8) : 7 =$
$(9 + 7) : 8 =$
$(14 : 2) + 8 =$
$(12 : 4) \times 6 =$
$(20 : 10) \times 2 =$

121)

$(14 - 6) : 4 =$
$4 \times 3 : 6 =$
$13 + 4 - 12 =$
$14 : 7 + 14 =$
$(17 - 14) + 4 =$
$18 : 3 + 12 =$

122)

$8 \times 2 + 4 =$
$14 : 2 - 3 =$
$18 : 9 + 15 =$
$(14 - 8) \times 2 =$
$(17 - 12) \times 3 =$
$(12 + 4) : 8 =$

123)

$7 \times 2 - 9 =$
$(14 : 7) \times 9 =$
$(12 : 6) \times 9 =$
$(14 - 12) \times 7 =$
$(17 - 15) \times 6 =$
$(9 \times 2) - 16 =$

124)

$18 + (14 : 7) =$
$12 : (17 - 11) =$
$15 : (12 : 4) =$
$6 : (19 - 15) =$
$6 \times (15 : 5) =$
$18 : (12 : 4) =$

125)

$11 + (16 : 2) =$
$14 : (12 : 6) =$
$15 + (18 : 6) =$
$8 \times (12 : 6) =$
$17 - (4 \times 4) =$
$19 - (4 \times 3) =$

126)

$4 \times (16 : 8) =$
$17 - (3 \times 5) =$
$14 - (14 : 7) =$
$18 : (3 \times 3) =$
$19 - (14 : 7) =$
$20 - (18 : 9) =$

127)

$(2 + 3) \times (12 - 9) =$
$(5 \times 3) - (20 : 4) =$
$(4 \times 5) - (20 : 4) =$
$(12 + 6) : (12 : 6) =$
$(12 - 8) \times (18 : 6) =$
$(6 \times 3) : (18 : 9) =$

128)

$(3 + 9) : (20 - 14) =$
$(16 : 4) \times (17 - 12) =$
$(3 + 3) + (18 : 6) =$

$(11 + 1) : (15 - 13) =$
$(12 : 6) \times (16 : 4) =$
$(13 - 9) \times (15 - 12) =$

Арабша	Орысша	Римше
١	1	I
٢	2	II
٣	3	III
٤	4	IV
٥	5	V
٦	6	VI
٧	7	VII
٨	8	VIII
٩	9	IX
١٠	10	X

Есеп құралы

(Екінші жылдық)

Орынбор — 1914 жыл

Міржақып Дулатұлының бастауыш мектептің екі жылдығына арналып Орынбор қаласындағы «Дін мағишат» баспаханасынан 1914 жылы басылып шыққан «Есеп құралы». Араб үлгісіндегі жәдит жазуынан қазақ әрпіне алғаш рет түсіріліп отыр.

I

ЖҮЗДІҢ ШІНДЕГІ БАРША САНДАР

Бірлік һәм ондықтардың есебі

Мынау сандарға бір-бірден қосындар: 20-дан бастап 30-ға шейін, 30-дан 40-қа шейін, 40-тан 50-ге шейін, 50-ден 60-қа шейін, 60-тан 70-ке шейін, 70-тен 80-ге шейін, 80-нен 90-ға шейін, 90-нан 100-ге шейін.

Неше ондық һәм неше бірлік бар: он үште, он сегізде, жиырма жетіде, отыз тоғызда, елу сегізде, сексен төртте, алпыс үште, қырық жетіде, жиырма сегізде, алпыс сегізде, тоқсан сегізде, елу бесте, тоқсан үште?

Неше ондық һәм неше бірлік бар: 12-де, 20-да, 30-да, 14-те, 40-та, 50-де, 96-да, 60-та, 17-де, 70-те, 18-де, 80-де, 19-да, 90-да?

(*20-дан 100-ге шейін цифрларын реттеп һәм араластырып жаздырту керек.*)

ҚОСУ

Қосындар: 2, 3, 5, 7, 6, 4, 9-ды 20, 40, 80, 30, 70, 60, 50-ге.

Бес-бестен 10-ға 100 болғанша қосындар.

1)	2)	3)	4)
20 + 7 =	90 + 6 =	9 + 30 =	8 + 70 =
40 + 8 =	70 + 9 =	3 + 80 =	6 + 80 =
50 + 6 =	80 + 5 =	5 + 50 =	7 + 40 =
80 + 8 =	60 + 6 =	6 + 70 =	4 + 70 =

5)	6)	7)	8)
30 + 4 + 3 =	90 + 5 + 3 =	12 + 6 =	62 + 7 =
40 + 5 + 2 =	20 + 3 + 6 =	24 + 5 =	73 + 4 =
50 + 3 + 2 =	90 + 2 + 7 =	43 + 4 =	95 + 3 =
70 + 4 + 5 =	80 + 3 + 4 =	54 + 2 =	83 + 5 =

9)	10)	11)	12)
7 + 22 =	8 + 61 =	23 + 4 + 2 =	41 + 20 =
4 + 33 =	7 + 42 =	51 + 5 + 3 =	34 + 10 =
6 + 43 =	5 + 94 =	81 + 2 + 4 =	7 + 20 =
9 + 54 =	6 + 82 =	93 + 6 + 4 =	56 + 40 =

13)	14)	15)	16)
65 + 30 =	21 + 40 =	30 + 54 =	20 + 79 =
74 + 20 =	23 + 70 =	70 + 26 =	80 + 18 =
37 + 50 =	38 + 60 =	60 + 25 =	60 + 37 =
46 + 40 =	13 + 70 =	40 + 47 =	50 + 46 =
58 + 20 =	19 + 50 =	50 + 38 =	70 + 19 =

1) Шәкірт 20 тиынға тас тақтай, 8 тиынға қағаз алды. Шәкірт неше тиын ұстады?

2) Өгіз 40 сом тұрады, ат 7 сом қымбатырақ. Ат неше сом тұрады?

3) Мектепте 9 қыз бала, 20 еркек бала оқиды. Мектепте барлығы қанша бала оқиды?

4) Мұғалім 80 тиынға кітап, 5 тиынға сорғыш қағаз алды. Мұғалім қанша ақша ұстады?

5) Мектепте 43 бала оқиды. Тағы 5 бала қосылды. Мектепте балалар нешеу болды?

6) Бір кісінің 6 сиыры, 23 жылқысы бар. Ол кісінің барлық малы қанша?

7) Баласы 37-де, әкесі 30 жас үлкен. Әкесі нешеде?

8) Егінші 24 пұт бидай, 70 пұт тары алды. Егінші неше пұт астық алды?

9) Сарбастың 40 қойы бар. Желдібайдың 38 қойы артық. Желдібайдың қойы қанша?

17)	18)	19)	20)	21)
14 + 6 =	77 + 3 =	27 + 3 =	55 + 5 =	96 + 4 =
23 + 3 =	89 + 1 =	54 + 6 =	33 + 7 =	86 + 4 =
48 + 2 =	62 + 8 =	66 + 4 =	85 + 5 =	75 + 5 =
			68 + 2 =	47 + 3 =
			99 + 1 =	52 + 8 =

10) Қарындаш 6 тиын тұрады. Кітап 24 тиын қымбатырақ. Кітап қанша тұрады?

11) Жауғашардың үйі 33 жас бие, 7 қысыр сауады. Жауғашар үйі барлығы неше бие сауады?

12) Бекболаттың ірі жылқысы — 52, құлыны — 8. Бекболаттың барлық жылқысы қанша?

13) Асарға бастапқы күні 41 орақшы жиылып еді. Келер күні 9 орақшы қосылды. Бәрі неше орақшы болды?

Бір бірліктерден болған сандар (7, 8, 9, 6) *бір белгілі* деп аталады.

Бір белгілі сандарды ойдан (жатқа) былай қосады: үлкен санға онға шейін кіші сан қосылады.

Мысалы: 8 + 7 (яки 8 + 2 + 5 = 15).

Екі белгілі сан (33) екі белгілімен (16) ойдан былай қосылады: әуелі ондықтары, сонан соң бірліктері.

22)	23)	24)	25)
11 + 12 =	16 + 32 =	48 + 21 =	76 + 13 =
12 + 13 =	18 + 41 =	81 + 17 =	84 + 14 =
13 + 10 =	25 + 54 =	63 + 26 =	33 + 25 =
28 + 31 =	63 + 15 =	56 + 32 =	82 + 17 =
43 + 36 =	34 + 42 =	47 + 22 =	57 + 32 =

26)	27)	28)
11 + 11 =	22 + 22 =	33 + 33 =
12 + 12 =	23 + 23 =	34 + 34 =
13 + 13 =	24 + 24 =	41 + 41 =
14 + 14 =	31 + 31 =	42 + 42 =
21 + 21 =	32 + 32 =	43 + 43 =
		44 + 44 =

14) Ат 45 сомға, құнан 24 сомға сатылды. Екеуі неше сомға сатылды?

15) Саудагер бір күні 36 қой, келер күні 42 қой сатып алды. Екі күнде саудагер қанша қой сатып алды?

16) Әкесі 57-де, баласы 31-де. Екеуінің жасы қаншада?

17) Мектептің бірінші бөлімінде 23 шәкірт, екінші бөлімінде де сонша. Мектепте қанша шәкірт бар?

18) Өгізді кісі бір күнде 23 шақырым жүрді. Атты кісі онан соншалық артық жүрді. Атты кісі неше шақырым жүрді?

29)	30)	31)	32)
13 + 17 =	36 + 24 =	12 + 27 =	74 + 16 =
18 + 12 =	16 + 14 =	43 + 37 =	62 + 28 =
28 + 42 =	63 + 27 =	56 + 24 =	53 + 27 =
54 + 26 =	34 + 26 =	54 + 36 =	32 + 18 =
72 + 18 =	53 + 27 =	33 + 17 =	43 + 38 =

19) 24 қойдың жүнінен бір кесек, 36 қойдың жүнінен бір кесек киіз басылды. Екі киізге неше қойдың жүні кетті?

20) Балтабай 43 шөмеле пішенін тасып алды, 47 шөмелесі тасусыз қалды? Балтабайдың барлық пішені неше шөмеле?

21) Немересі 19-да, ұлы атасы онан 71 жас үлкен. Ұлы атасы нешеде?

33)	34)	35)	36)
15 + 15 =	26 + 26 =	35 + 35 =	45 + 45 =
16 + 16 =	27 + 27 =	36 + 36 =	46 + 46 =
17 + 17 =	28 + 28 =	37 + 37 =	47 + 47 =
18 + 18 =	29 + 29 =	38 + 38 =	48 + 48 =
19 + 19 =	25 + 25 =	39 + 39 =	49 + 49 =

37)	38)	39)
18 + 56 =	25 + 47 =	64 + 27 =
13 + 48 =	49 + 36 =	67 + 19 =
57 + 35 =	37 + 54 =	49 + 27 =
69 + 27 =	65 + 29 =	48 + 37 =
56 + 39 =	37 + 52 =	39 + 57 =

22) Саудагер су тиген қанттан 48 тиын зиян, сабыннан 63 тиын зиян көрді. Саудагердің барлық зияны қанша?

23) Керуен түске шейін 27 шақырым, түстен кейін 29 шақырым жер жүрді. Керуен бір күнде неше шақырым жүрді?

24) Бір қадақ қант 18 тиын тұрады. Бір қадақ кәмпит 27 тиын қымбатырақ. Кәмпиттің қадағы неше тиын?

40)	41)	42)
11 + 11 + 11 =	17 + 17 + 17 =	23 + 23 + 23 =
12 + 12 + 12 =	18 + 18 + 18 =	24 + 24 + 24 =
13 + 13 + 13 =	19 + 19 + 19 =	25 + 25 + 25 =
14 + 14 + 14 =	21 + 21 + 21 =	26 + 26 + 26 =
15 + 15 + 15 =	22 + 22 + 22 =	27 + 27 + 27 =

43)

28 + 28 + 28 =
29 + 29 + 29 =
31 + 31 + 31 =
32 + 32 + 32 =

44)

28 + 12 + 49 =
35 + 24 + 17 =
48 + 19 + 26 =
64 + 17 + 15 =

45)

36 + 27 + 19 =
25 + 38 + 18 =
35 + 29 + 35 =
34 + 48 + 12 =
35 + 27 + 14 =
26 + 37 + 29 =

25) Егер біріншi бөлімде 38, екіншіде 24, үшіншіде 18 бала болса, бір мектепте неше бала бар?

26) Ат, сиыр һәм қой неше сом тұрады, егер ат 56 сом, сиыр 37 сом, қой 6 сом тұрса?

27) Егінші 22 қап тары, 27 қап бидай, 29 қап сұлы алды. Егіншінің бар алған астығы қанша?

28) Бір кітап 27 тиын тұрады. Екінші кітап одан 23 тиын қымбатырақ. Екі кітап қанша тұрады?

46)

24 + 18 + 35 + 16 =
18 + 15 + 19 + 38 =
26 + 16 + 29 + 17 =
29 + 13 + 39 + 16 =

47)

45 + 18 + 19 + 14 =
35 + 17 + 24 + 19 =
23 + 36 + 14 + 26 =
34 + 27 + 18 + 15 =

29) Алыпсатар 24 тиынға қырықпа, 28 тиынға елтірі алды. Сатқанда қырықпадан 11 тиын пайда, елтіріден 12 тиын пайда қылды. Алыпсатар қырықпа мен елтіріні бірге қаншаға сатты?

30) Бір шабындықтан 34 шошақ пішен шабылды. Екінші шабындықтан 18 шошақ артығырақ, үшіншісінен әуелгі екі шабындықтың пішенін бірге санағандағыдан 19 шошақ артық шабылды. Үшінші шабындықтан неше шошақ пішен шабылды?

АЛУ

48)

17 – 7 =
26 – 16 =
47 – 7 =
59 – 9 =
82 – 2 =

49)

73 – 3 =
84 – 4 =
69 – 9 =
45 – 5 =
96 – 6 =

50)

28 – 5 =
46 – 4 =
87 – 3 =
98 – 7 =
58 – 5 =

51)

49 – 6 =
37 – 6 =
59 – 8 =
76 – 4 =
68 – 8 =

52)

24 – 20 =
48 – 40 =
89 – 80 =
67 – 60 =
98 – 90 =

53)

36 – 20 =
49 – 30 =
56 – 50 =
97 – 60 =
68 – 40 =

54)

46 – 30 =
87 – 40 =
75 – 20 =
96 – 40 =
65 – 50 =

31) Ағасы 56-да, інісі одан 6 жас кіші. Інісі нешеде?

32) Ат 48 сом тұрады. Сиыр одан 8 сом арзанырақ. Сиыр неше сом тұрады?

33) Бір самауырдың ауырлығы — 38 қадақ. Екінші самауыр одан 7 қадақ жеңілірек. Екінші самауыр неше қадақ?

34) Бір ауылда 56 кісі бар. Бұлардың 30-ы әйел. Ауылдың еркек адамы нешеу?

35) Біздің ауылдан қала 98 шақырым. Егер мен 50 шақырым жер жүріп ат шалдырсам, қалаға неше шақырым қалады?

55)

38 – 8 =
47 – 17 =
56 – 26 =
84 – 34 =
65 – 25 =

56)

36 – 26 =
85 – 75 =
66 – 46 =
97 – 57 =
79 – 39 =

57)

33 – 11 =
55 – 22 =
88 – 44 =
66 – 33 =
77 – 44 =

58)

46 – 24 =
78 – 47 =
97 – 64 =
56 – 35 =
68 – 43 =

59)

84 – 45 =
67 – 23 =
59 – 24 =
94 – 53 =
69 – 47 =

60)

98 – 43 =
76 – 34 =
65 – 23 =
47 – 26 =
86 – 52 =

61)

20 – 2 =
30 – 2 =
30 – 3 =
40 – 8 =
60 – 7 =

62)

50 – 7 =
70 – 6 =
80 – 6 =
90 – 4 =
40 – 7 =

63)

12 – 7 =
17 – 9 =
25 – 8 =
54 – 6 =
42 – 5 =

64)

36 – 9 =
43 – 8 =
92 – 7 =
52 – 6 =
72 – 5 =

65)

30 – 16 =
50 – 27 =
80 – 38 =
60 – 45 =
70 – 39 =

66)

40 – 28 =
30 – 17 =
90 – 39 =
70 – 47 =
80 – 24 =

36) Көл басында 58 үй отыр еді, соның 28-і көшіп кетті. Көл басында неше үй еру қалды?

37) Ат пен құнан 67 сомға сатылды. Егер атты 47 сомға сатса, құнан қаншаға сатылды?

38) «Қирағат кітабы» 35 тиын тұрады. Әліппе одан 14 тиын арзанырақ. Әліппе қанша тұрады?

39) 56 сомға сатып алынған ат 45 сомға сатылды. Қанша зиян болды?

40) Қалада жұмысшы күніне 75 тиын табады. Күнде 42 тиын жұмсайды. Оның қанша ақшасы жанында қалады?

41) 40-тың алтысын кемітіңдер. 80-нің сегізін, бесін, үшін, жетісін кемітіңдер.

42) 34-тің жетісін кемітіңдер, 9, 8; 52-нің 6, 8, 5, 4-ін кемітіңдер.

43) Бір ауылдың еркегі 35, әйелінің жетеуі кем. Бұл ауылда неше әйел бар?

44) Қатырмалы кітап 60 тиын тұрады. Қатырмасызы 45 тиын. Қатырмалы кітап қанша тиын артық?

45) 50 болуы үшін 26-ға қанша қосу керек? 70 болуы үшін 38-ге қанша қосу керек? 90 болуы үшін 57-ге қанша қосу керек?

46) Екі белгілі саннан екі белгілі санды ойдан былай алады: әуелі үлкен саннан ондықтар шегеріледі, қалғанынан бірліктер.

67)	68)	69)	70)
45 – 27 =	85 – 77 =	34 – 18 =	73 – 38 =
76 – 39 =	83 – 36 =	65 – 37 =	61 – 35 =
56 – 18 =	91 – 55 =	53 – 29 =	43 – 19 =
52 – 34 =	76 – 38 =	64 – 36 =	93 – 47 =
83 – 37 =	52 – 29 =	71 – 48 =	85 – 48 =
42 – 25 =	63 – 37 =	74 – 45 =	92 – 39 =

46) Бір медреседе 84 шәкірт бар. Екіншісінде 58 шәкірт бар. Екінші медресенің неше шәкірті кем?

47) Қазыбек үйінің 45 шошақ пішені бар еді, 26 шошағын тасып алды. Қазыбек үйінің қанша пішені тасусыз қалды?

48) Саудагер бір қу мүйіз өгіз бен бір құнан өгізге 100 сом төледі. Құнан өгізді ол қаншаға сатты, егер үлкен өгізге 75 сом төлесе?

49) Жүз болу үшін 28-ге, 46-ға, 56-ға, 74-ке, 36-ға, 26-ға қандай сан қосу керек?

71)	72)	73)	74)
75 – 26 =	94 – 47 =	42 – 23 =	91 – 65 =
34 – 18 =	71 – 53 =	45 – 28 =	100 – 47 =
53 – 38 =	83 – 39 =	76 – 36 =	100 – 34 =
72 – 49 =	82 – 54 =	85 – 67 =	100 – 69 =
61 – 35 =	65 – 28 =	54 – 17 =	100 – 78 =
33 – 29 =	57 – 38 =	83 – 37 =	100 – 87 =

50) Жолаушыға 100 шақырым жер жүру керек еді, ол әуелгі күні 47 шақырым жүрді, келер күні одан 9 шақырым кем жүрді. Жолаушының баратын жеріне қанша шақырым қалды?

51) Жоламанның 56 саулық, 35 тоқтысы бар еді. Ол күземнің алғашқы күні 27 саулығын, 18 тоқтысын қырқып алды. Жоламанның неше қойы қырқылмай қалды?

52) Ағайынды үш кісінің үлкені 45-те, ортаншысы одан 18 жас кіші, кішісінің жасы екі ағасының жасын бірге қосып санағандағыдан 47-сі кем. Ағайынды үшеуінің жасын бірге қосқанда қанша болады?

53) Жаманмұрынның былтыр қойы 60, ешкісі 45 еді, биыл қойы 95, ешкісі 70 болыпты. Жаманмұрынның биылғы төлі нешеу болғаны?

54) Саудагер екі топ шұға сатып алды. Бір тобына ол 47 сом төледі. Екіншісіне 34 сом. Ол екі топ шұғасын 67 сомға сатса, қанша зиян көреді? Егер екі топ шұғасын 91 сомға сатса, қанша пайда табар еді?

75)	76)	77)
36 + 25 – 42 =	29 + 43 – 46 =	81 – 56 + 42 =
54 – 27 + 39 =	73 + 27 – 86 =	42 – 28 + 37 =
25 + 39 – 47 =	62 – 37 + 27 =	85 – 26 – 17 =
92 – 57 + 36 =	85 + 15 – 78 =	79 + 15 – 69 =

78)	79)
81 – 63 + 54 – 47 =	39 + 45 – 26 – 29 =
65 – 32 + 29 – 36 =	42 + 48 – 37 – 18 =
72 – 15 + 26 – 49 =	98 – 49 + 42 + 39 =
54 + 26 – 52 + 17 =	97 – 59 – 25 + 48 =

КӨБЕЙТУ

80)
$3 \times 7 = 21$
$3 \times 8 = 24$
$3 \times 9 = 27$

81)
$8 \times 3 =$
$7 \times 3 =$
$9 \times 3 =$

82)
$4 \times 6 = 24$
$4 \times 7 = 28$
$4 \times 8 = 32$
$4 \times 9 = 36$

83)
$7 \times 4 =$
$9 \times 4 =$
$8 \times 4 =$
$6 \times 4 =$

85)
$5 \times 5 = 25$
$5 \times 6 = 30$
$5 \times 7 = 35$
$5 \times 8 = 40$
$5 \times 9 = 45$

85)
$7 \times 5 =$
$6 \times 5 =$
$5 \times 5 =$
$9 \times 5 =$
$8 \times 5 =$

55) Бір жұмада — 7 күн. 3 жұмада; 4 жұмада; 5 жұмада неше күн?

56) Бір саржында — 3 кез. 8 саржында; 9 саржында; 7 саржында неше кез?

57) Лаушы бір сағатта 9 шақырым жүрді. Ол 4 сағатта; 3 сағатта; 5 сағатта неше шақырым жүрді?

57) Күбінің шүмегінен бір минутта 4 шелек су құйылады. 7 минутта неше шелек су құйылады? 9 минутта ше? 6 минутта ше?

Екі белгілі санды 2-ге һәм 3-ке көбейту

24×3 24×2

24-ті екіге көбейту үшін әуелі ондықтарды 2-ге көбейту керек ($20 \times 2 = 40$), одан кейін бірліктерді екіге көбейту керек ($4 \times 2 = 8$), ең соңында ондықтарға бірліктерді қосу керек ($40 + 8 = 48$).

24-ті үшке көбейту үшін, әуелі ондықтарды 3-ке көбейту керек ($20 \times 3 = 60$), одан кейін бірліктерді 3-ке көбейту керек ($4 \times 3 = 12$). Ең соңынан бірліктерді ондықтарға қосу керек. Бірақ 12-нің өзі ондық һәм бірліктерден құралғандықтан, әуелі ондықтарға осы ондықтың өзін қосу керек ($60 + 10 = 70$), сонан кейін бұған 2 бірлік қосылуы тиіс ($70 + 2 = 72$).

(*Әуелі ондықтарды, одан кейін бірліктерді көбейтіңдер.*)

86)

$10 \times 2 =$
$12 \times 2 =$
$14 \times 2 =$
$13 \times 2 =$
$11 \times 2 =$
$15 \times 2 =$

87)

$10 \times 3 =$
$12 \times 3 =$
$13 \times 3 =$
$11 \times 3 =$
$14 \times 3 =$
$15 \times 3 =$

88)

$16 \times 2 =$
$17 \times 2 =$
$18 \times 2 =$
$19 \times 2 =$
$20 \times 2 =$

89)

$16 \times 3 =$
$17 \times 3 =$
$18 \times 3 =$
$19 \times 3 =$
$20 \times 3 =$

90)

$21 \times 2 =$
$23 \times 2 =$
$22 \times 2 =$
$24 \times 2 =$
$25 \times 2 =$

91)

$21 \times 3 =$
$23 \times 3 =$
$22 \times 3 =$
$24 \times 3 =$
$25 \times 3 =$

92)

$26 \times 2 =$
$28 \times 2 =$
$27 \times 2 =$
$29 \times 2 =$
$30 \times 2 =$

93)

$26 \times 3 =$
$28 \times 3 =$
$27 \times 3 =$
$29 \times 3 =$
$30 \times 3 =$

59) Бір жылда — 12 ай. 2 жылда неше ай? 3 жылда ше?

60) Үш есе көбейтіндер: 15, 18, 23, 25, 27, 29-ды.

61) Екі есе көбейтіндер: 18, 24, 26, 28, 29.

62) Бір кезде — 14 бөршек, 4 кезде неше бөршек? 3 кезде нешеу?

63) Бір сөткеде — 24 сағат. 2 сөткеде; 3 сөткеде неше сағат?

64) Бөкі 27 тиын тұрады. Осындай 2 бөкіге; 3 бөкіге қанша ақша төлеу керек?

65) Қарындаш 3 тиын тұрады. Екі дюжина қарындаш (бір дюжинада 12) қанша тұрады?

66) Дүкенші 3 кез бумазиды 26 тиыннан сатты. Барлығы ол қанша ақша алды?

67) 5 ұрада қанша астық бар, егер біреуінде 14 қаптан болса?

68) Менің ағам 19-да, әкем онан үш есе үлкен. Әкем нешеде?

69) Үш 15 тиындықта; үш 20 тиындықта; үш 25 тиындықта неше тиын бар?

94)

$6 \times 6 = 36$
$6 \times 7 = 42$
$6 \times 8 = 48$
$6 \times 9 = 54$

95)

$7 \times 6 =$
$6 \times 6 =$
$6 \times 8 =$
$6 \times 9 =$

96)

$7 \times 8 = 56$
$7 \times 7 = 49$
$7 \times 9 = 63$

97)

$8 \times 7 =$
$7 \times 7 =$
$9 \times 7 =$

70) Егінші 8 қап бидай шашып еді, жеті есе қылып орып алды. Ол қанша бидай алды?

71) 7 жұмада; 6 жұмада; 8 жұмада неше күн бар?

72) Бір ағаш жіп 8 тиын тұрады. 6 ағаш жіп қанша тұрады? 5 жіп ше? 7 жіп ше?

73) Саудагер 6 ағаш ақ жіпті 7 тиыннан сатты. 7 ағаш сары жіпті 8 тиыннан сатты. Саудагер ақ жіптен қанша, сары жіптен қанша ақша алды?

74) Бір қапта 7 пұт бидай бар. 8 қапта неше пұт? 4 қапта ше? 6 қапта ше?

98)	99)	100)	101)	102)
$31 \times 2 =$	$36 \times 2 =$	$31 \times 3 =$	$41 \times 2 =$	$46 \times 2 =$
$33 \times 2 =$	$37 \times 2 =$	$32 \times 3 =$	$42 \times 2 =$	$47 \times 2 =$
$32 \times 2 =$	$38 \times 2 =$	$33 \times 3 =$	$44 \times 2 =$	$48 \times 2 =$
$34 \times 2 =$	$39 \times 2 =$	$28 \times 3 =$	$43 \times 2 =$	$49 \times 2 =$
$35 \times 2 =$	$40 \times 2 =$	$29 \times 3 =$	$45 \times 2 =$	$50 \times 2 =$

75) Сарымсақ базарда 38 сомнан 2 дөнен, 28 сомнан 2 құнан сатты. Сарымсақ дөнендері үшін қанша ақша алды һәм құнандары үшін қанша алды?

76) 24, 28, 26, 29, 22 саржында неше кез бар?

77) Артықбай 32 сомнан үш сиыр сатты. Артықбай қанша ақша алды?

78) Отарба бір сағатта 39 шақырым жүрді. Отарба 2 сағатта қанша шақырым жүрді?

103)	104)
$8 \times 8 = 64$	$9 \times 8 =$
$8 \times 9 = 72$	$8 \times 8 =$
$9 \times 9 = 81$	$9 \times 9 =$

4-ке һәм 5-ке көбейтіңдер

105)	106)	107)	108)	109)
$11 \times 4 =$	$11 \times 5 =$	$12 \times 4 =$	$16 \times 5 =$	$21 \times 4 =$
$14 \times 4 =$	$13 \times 5 =$	$18 \times 4 =$	$17 \times 5 =$	$23 \times 4 =$
$12 \times 4 =$	$12 \times 5 =$	$17 \times 4 =$	$18 \times 5 =$	$22 \times 4 =$
$13 \times 4 =$	$14 \times 5 =$	$19 \times 4 =$	$19 \times 5 =$	$24 \times 4 =$
$15 \times 4 =$	$15 \times 5 =$	$20 \times 4 =$	$20 \times 5 =$	$25 \times 4 =$

79) Мұғалім әрқайсысы 8 табақтан 9 дәптер тікті. Дәптерлерге неше табақ қағаз кетті?

80) Саудагер 19 тиыннан 5 кез сиса сатты. Саудагер қанша ақша алды?

81) 13, 14,18,16,19-ды 5-ке көбейтіңдер.

82) 4 он бес тиындықта неше тиын бар? 4 жиырма тиындықта ше? 4 жиырма бес тиындықта ше? 5 жиырма тиындықта ше? 5 он бес тиындықта ше?

83) Баласы 14-те, әкесі онан 4 есе үлкен. Әкесі нешеде?

Көбейту кестесі

$2 \times 2 =$	$3 \times 2 =$	$4 \times 2 =$	$5 \times 2 =$
$2 \times 3 =$	$3 \times 3 =$	$4 \times 3 =$	$5 \times 3 =$
$2 \times 4 =$	$3 \times 4 =$	$4 \times 4 =$	$5 \times 4 =$
$2 \times 5 =$	$3 \times 5 =$	$4 \times 5 =$	$5 \times 5 =$
$2 \times 6 =$	$3 \times 6 =$	$4 \times 6 =$	$5 \times 6 =$
$2 \times 7 =$	$3 \times 7 =$	$4 \times 7 =$	$5 \times 7 =$
$2 \times 8 =$	$3 \times 8 =$	$4 \times 8 =$	$5 \times 8 =$
$2 \times 9 =$	$3 \times 9 =$	$4 \times 9 =$	$5 \times 9 =$

$6 \times 2 =$	$7 \times 2 =$	$8 \times 2 =$	$9 \times 2 =$
$6 \times 3 =$	$7 \times 3 =$	$8 \times 3 =$	$9 \times 3 =$
$6 \times 4 =$	$7 \times 4 =$	$8 \times 4 =$	$9 \times 4 =$
$6 \times 5 =$	$7 \times 5 =$	$8 \times 5 =$	$9 \times 5 =$
$6 \times 6 =$	$7 \times 6 =$	$8 \times 6 =$	$9 \times 6 =$
$6 \times 7 =$	$7 \times 7 =$	$8 \times 7 =$	$9 \times 7 =$
$6 \times 8 =$	$7 \times 8 =$	$8 \times 8 =$	$9 \times 8 =$
$6 \times 9 =$	$7 \times 9 =$	$8 \times 9 =$	$9 \times 9 =$

6-ға, 7-ге, 8-ге, 9-ға көбейту:

110)	111)	112)
$12 \times 6 =$	$12 \times 7 =$	$15 \times 6 =$
$13 \times 6 =$	$13 \times 7 =$	$16 \times 6 =$
$14 \times 6 =$	$11 \times 7 =$	$12 \times 8 =$
$11 \times 6 =$	$14 \times 7 =$	$11 \times 8 =$
		$11 \times 9 =$

84) Жеміс сатушы бір кісіге 6 қадақ өрікті 14 тиыннан сатты, екінші кісіге 7 қадақ өрікті 13 тиыннан сатты. Жемісші екі кісінің әрбіреуінен қанша ақша алды?

85) Бір жылда 12 ай бар. 8 жылда неше ай бар? 11 жылда ше?

86) 13 жұмада неше күн бар? 12 жұмада ше? 14 жұмада ше?

БӨЛУ

113)

21 : 3 = 7
24 : 3 = 8
27 : 3 = 9

114)

24 : 4 = 6
28 : 4 = 7
32 : 4 = 8
36 : 4 = 9

115)

25 : 5 = 5
30 : 5 = 6
35 : 7 = 7
40 : 5 = 8
45 : 5 = 9

116)

24 : 8 =
28 : 7 =
30 : 6 =

117)

21 : 7 =
36 : 9 =
24 : 6 =

118)

35 : 7 =
27 : 9 =
40 : 8 =

119)

25 : 5 =
32 : 8 =
45 : 9 =

87) 7 бала 28 табақ қағазды бөліп алды. Бала басы неше табақтан тиді?

88) 5 жұмыскер кірпіш құйған ақыларына 45 сом алды. Кісі басы неше сомнан ақша алды?

89) Шәкірт 9 дәптерге 36 тиын төледі. Бір дәптер қанша тұрады?

90) 4 қадақ мейіз 32 тиын тұрады. Бір қадақ мейіз қанша тұрады?

91) 24-те неше 8; 35-те неше 7; 27-де неше 9; 30-да неше 6; 21-де неше 3 бар?

92) Үш есе азайтыңдар: 27-ні, 24-ті, 21-ді.

93) Төрт есе азайтыңдар: 32-ні, 28-ді.

94) 27 кезден; 24 кезден неше саржын шығады?

95) 28 күнде; 35 күнде неше жұма бар?

(*Әуелі ондықтарды бөліңдер, сонансоң бірліктерді*)

120)

22 : 2 =
26 : 2 =
24 : 2 =
28 : 2 =
30 : 2 =

121)

33 : 3 =
39 : 3 =
27 : 3 =
30 : 3 =
24 : 3 =

122)

32 : 2 =
36 : 4 =
38 : 2 =
24 : 2 =
30 : 2 =

123)

45 : 3 =
51 : 3 =
48 : 3 =
54 : 3 =
57 : 3 =

124)

42 : 2 =
46 : 2 =
44 : 2 =
48 : 2 =
50 : 2 =

125)

60 : 3 =
63 : 3 =
69 : 3 =
66 : 3 =
72 : 3 =

126)

52 : 2 =
56 : 2 =
54 : 2 =
58 : 2 =
40 : 2 =

127)

75 : 3 =
78 : 3 =
84 : 3 =
81 : 3 =
87 : 3 =

Екі белгілі санды бір белгілі санға бөлерде, әуелі ондықтар, содан кейін бірліктер бөлінеді (84 : 2 = 80 : 2 + 4 : 2 = 40 + 2 = 42). Егер ондықтар тең бөлінбесе, бөлінбей қалған ондықтарды бірліктерге айналдырып бөлу керек.

96) Бір лақ 2 сом тұрады. 56 сомға неше лақ алуға болады? 38 сомға ше? 52 сомға ше?

97) Шешесі 48-де, қызы одан үш есе кіші. Қыз нешеде?

98) Ағасының 38 табақ қағазы бар. Інісінің қағазы екі есе аз. Інісінің қағазы қанша?

99) Сырлыбай 51 тиынға 3 қадақ кант сатып алды. Канттың қадағы неше тиын?

100) Мектепте 54 бала бар, олардың үштен бірі — қыз бала. Еркек балалар нешеу?

101) Шегіреннің кезі 42 тиын, сисаның кезі онан үш есе арзан. Сисаның кезі неше тиын?

102) 75 тиынға; 81 тиынға; 57 тиынға неше үш тиындық марка сатып алуға болады?

128)

36 : 6 = 6
42 : 6 = 7
48 : 6 = 8
54 : 6 = 9

129)

49 : 7 =
56 : 7 =
63 : 7 =
42 : 7 =

130)

54 : 9 =
63 : 9 =
48 : 8 =
56 : 8 =

103) 63 күнде; 49 күнде; 56 күнде неше жұма бар?

104) Балықшы 54 балық ұстады. Бар балығының алтыдан бірі — алабұға, қалғаны — табан. Ұстаған табаны қанша?

105) Әкесі баласына 56 тиын ақша беріп: "Бұл ақшаның жетіден бірін әниіңе бер, қалған ақшаның сегізден бірін қарындасыңа бер", — деді. Үлкен баланың өзіне қанша тиді?

106) Тоқсанбайдың 54 жылқысы бар. Бадырақтың жылқысы Тоқсанбайдікінен 9 есе аз. Бадырақтың жылқысы нешеу?

107) Жанбатырдың қойы — 63, сиыры онан 7 есе кем. Жанбатырдың сиыры қанша?

108) 35 тиынға, 56 тиынға, 42 тиынға, 63 тиынға неше 7 тиындық марка сатып алуға болады?

131)	132)	133)	134)
62 : 2 =	78 : 2 =	63 : 3 =	96 : 3 =
68 : 2 =	74 : 2 =	69 : 3 =	90 : 3 =
84 : 2 =	80 : 2 =	66 : 3 =	92 : 2 =
66 : 2 =	72 : 2 =	72 : 3 =	96 : 2 =
70 : 2 =	76 : 2 =	75 : 3 =	98 : 2 =
72 : 2 =		87 : 3 =	94 : 2 =
76 : 2 =			100 : 2 =

109) Бір қадақта 96 мысқал бар. Жарты қадақта неше мысқал? Үш қадақта ше?

110) 72 кезде неше саржын бар? 84 кезде ше? 96 кезде ше?

111) Біреудің екі түлік малының саны — 96. Жылқысы қанша болса, сиыры да сонша. Ол кісінің жылқысы қанша? Сиыры қанша?

112) Үш көгенде саны бірдей 87 қозы бар. Бір көгенде неше қозы бар?

113) 75 тиында неше 3 тиындық бар? 84 тиында ше? 99 тиында ше?

135)	136)	137)
64 : 8 = 8	81 : 9 =	72 : 9 =
72 : 8 = 9	90 : 9 =	81 : 9 =
80 : 8 =10	63 : 9 =	64 : 8 =

4-ке һәм 5-ке бөлу

138)	139)	140)	141)	142)
44 : 4 =	55 : 5 =	64 : 4 =	80 : 5 =	84 : 4 =
56 : 4 =	65 : 5 =	72 : 4 =	90 : 5 =	92 : 4 =
48 : 4 =	60 : 5 =	68 : 4 =	85 : 5 =	88 : 4 =
52 : 4 =	70 : 5 =	76 : 4 =	100 : 5 =	96 : 4 =
60 : 4 =	75 : 5 =	64 : 4 =		100 : 4 =

114) Бір құнан қой 8 сомға сатылды. 72 сомға неше құнан қой сатылады? 64 сомға ше?

115) Атасы 81-де, немересі онан 9 есе кіші. Немересі нешеде?

116) Мұғалім үш балаға 57 табақ қағаз берді. Бала басына неше табақ қағаздан келді?

117) 65 тиында, 60 тиында; 85 тиында; 75 тиында; 95 тиында неше 5 тиындық бар?

118) Егінші 84 қап астық алды. Шашқан тұқымы 4 есе аз еді. Егінші неше қап тұқым шашты?

119) 4 есе азайтыңдар 64-ті, 72-ні, 68-ді, 92-ні.

120) Ширек сағатта неше минут бар? Үш ширек сағатта ше?

121) Көлде 75 үйрек, 5 қаз отыр. Қаздан үйрек неше есе артық?

6-ға, 7-ге, 8-ге һәм 9-ға бөлу

122) 84 тиынға неше 7 тиындық марка сатып алуға болады? 98 тиынға ше? 91 тиынға ше?

123) Бір қатарда 8 пұт бидай бар. 96 пұт бидайға неше қатар керек? 72 пұтқа?

124) 98 күнде неше жұма бар?

125) Бекқожаның ешкісі мен қойы — 81. Мұның 9-дан бірі — ешкі. Бекқожаның ешкісі қанша?

143)	144)	145)	146)	147)
72 : 6 =	84 : 7 =	90 : 6 =	96 : 8 =	90 : 9 =
84 : 6 =	91 : 7 =	96 : 6 =	88 : 8 =	99 : 9 =
78 : 6 =	77 : 7 =			
66 : 6 =	98 : 7 =			

КӨБЕЙТУ ЬӘМ БӨЛУ

126) 80 бөршекте; 64 бөршекте; 96 бөршекте неше кез бар?

127) 48 сағатта неше сөтке бар? 96 сағатта ше?

128) Бір жылда 52 жұма бар. Жылдың төрттен бірінде неше жұма?

129) 7 кез бөзге 84 тиын төленді. Бөздің кезі неше тиын? 5 кезі ше? 8 кезі ше?

130) 2 дюжина қарындаш 72 тиын тұрады. 5 қарындаш қанша тұрады?

131) 13 қадақ ақ нан 78 тиын тұрады. 15 қадақ нан қанша тұрады?

132) 65 болу үшін 13-ті; 78 болу үшін 26-ны; 95 болу үшін 19-ды неше есе көбейту керек?

133) 12 қандай санның үштен бірі? 5-тен, 8-ден, төрттен, жетіден бірі?

134) Жұмыскер жылына 72 сомға жалданып еді, 15 ай жұмыс қылды. Жұмыскер ақысына қанша ақша алды?

148)

$(70 : 5) \times 4 =$
$(48 : 3) \times 6 =$
$(78 : 6) \times 5 =$
$(96 : 8) \times 7 =$
$(64 : 4) \times 6 =$

149)

$18 \times 5 : 3 =$
$28 \times 3 : 7 =$
$48 \times 2 : 6 =$
$12 \times 7 : 3 =$
$18 \times 4 : 8 =$
$27 \times 2 : 3 =$

150)

$(32 : 16) \times 25$
$(65 : 13) \times 18$
$(84 : 14) \times 13$
$(84 : 12) \times 14$
$(64 : 16) \times 23$
$(87 : 29) \times 17$

151)

$(36 : 4) \times (54 : 6) =$
$(42 : 6) \times (63 : 7) =$
$(72 : 9) \times (51 : 3) =$
$(54 : 9) \times (56 : 7) =$
$(64 : 8) \times (63 : 9) =$

152)

$(75 : 15) \times (72 : 18) =$
$(64 : 16) \times (84 : 12) =$
$(48 : 12) \times (91 : 13) =$
$(52 : 13) \times (96 : 12) =$
$(98 : 14) \times (96 : 12) =$

135) Дүкенші 19 тиыннан 3 қадақ жаңғақты 14 тиыннан 2 қадақ жаңғақпен араластырды. Бұл қоспа жаңғақтардың қадағын қаншадан сатты?

136) Қаламқас бәйбіше саудагерден 12 тиыннан 8 кез сиса алып, ақша орнына 3 қадақ жал берді. Саудагер жалдың қадағын қаншадан есептеп алды?

137) Мұғалім 8 дюжина қарындаш сатып алып, үштен бірін шәкірттеріне үлестірді. Қалғанын балалардың 4 ай жазуына мөлшерлеп сақтап қойды. Мұғалім сақтаған қарындаштарды балаларға ай сайын қаншадан бермекші болды?

138) Саудагер 42 тері сатып алды. Терінің алтыдан бірі 4 сомнан алынды. Қалғаны 2 сомнан. Саудагер бар теріге қанша ақша төледі?

Төрт амал

139) Егінші бір саудагерге 38 қап тары сатты, екіншісіне 26 қап кем сатты. Барлық сатқан тарысы үшін 100 сом алды. Егінші тарының қабын қаншадан сатты?

140) Әкесі екі ұлына екі 20 тиындық һәм үш он бес тиындық ақша беріп: «Осы ақшаның бестен бірін қарындасыңа беріңдер, қалғанын екеуің қақ бөліп алыңдар», — деді. Екі баланың әрқайсысына қаншадан ақша тиді?

141) Мұғалім төрт десте (бір дестеде 12 табақ) қағаздан шәкірттеріне 17 дәптер тікті. Әрқайсысы 5 табақтан. Өзінде қанша қағаз қалды?

142) Шәкірттің 5 тиындықтан 8 бақыр ақшасы бар. Ол осы ақшаның бір бөлігіне 6 тиыннан дәптер алды. Егер оның дәптер алғаннан кейін қалған ақшасы 16 тиын болса, шәкірт неше дәптер алды?

143) Бір қатын ширек пұт ұн сатып алды. Қадағы 7 тиыннан. Қатын бір сомнан қанша қайырып алды?

144) Аспазшы қатын 14 тиыннан үш қадақ ет, 6 тиыннан 4 қадақ ұн, 1 тиыннан 5 қадақ тұз сатып алды. Ол қанша ақша ұстады?

145) Балықшы 16 алабұға ұстады. Алабұғадан 7 табан кем ұстады. Ұстаған шортаны алабұғамен табанды қосқанда екеуінен 5 есе кем. Балықшы барлығы қанша балық ұстады?

146) Апасы көрпенің 30 жолын қабыды. Сіңлісі одан 6 есе кем қабыды. Шешесі екі қызынан екі есе артық қабыды. Шешесі көрпенің неше жолын қабыды?

147) Қайсысы һәм қаншалық қымбат: 17 тиыннан 5 қадақ қант па, яки 45 тиыннан 2 қадақ көмпит пе?

148) Үш десте қағаз бөліп берілді. Бар қағаздың төрттен бірі жоғары бөлімдегі шәкірттерге, қалған қағаз ортаншы һәм төменгі бөлім шәкірттеріне бірдей. Әр бөлімдегі шәкірттерге қаншадан қағаз тиді?

149) 3 жәшікте 25 қадақтан қант бар еді. Сонан саудагер төрт кісіге 15 қадақтан, үш кісіге он қадақтан сатты. Саудагердің өзінде қанша қант қалды?

150) Бір ауылдың тұсында 5 желі бар. Үшеуінде құлын 9-дан байланған. Екеуінде құлын 18-ден байланған. 5 желідегі барлық құлын нешеу?

151) Егінші 7 қап сұлы шашып орғанда, 8 есе қап алды. Бар сұлысының төрттен бірінің әр қабын 5 сомнан сатты. Екінші сатқан сұлысы үшін қанша ақша алды?

152) Бір қатын 25 тиыннан 3 қадақ түйе жүнін сатты. Онан алған ақшасына 9 тиыннан 6 кез сиса һәм 20 тиынға бір орамал алды. Қатынның қанша ақшасы қалды?

153) Жұмыскер жылдың әуелгі жартысында ай сайын 6 сомнан алып тұрды. Екінші жартысында 2 сомнан артық алды. Жұмыскер бір жылда қанша ақы алды?

154) Екі бала кітапшыдан кітап алды. Біреуі 10 тиыннан 3 кітап, екіншісі 20 тиыннан екі кітап. Бала басы қанша ақшалары бар еді, егер кітап алғаннан кейін біреуінің 5 тиыны қалса, екіншісінің онан үш есе артық ақшасы қалса?

155) Байбатырдың бар малы 100 еді. Оннан бірі — сиыр, жылқысы сиырынан 3 есе артық. Байбатырдың қойы қанша?

156) Жаяу кісі 12 сағатта 43 шақырым жүрді. Ол бастапқы 7 сағатта 4 шақырымнан жүрді. Қалған жерді сағатына неше шақырымнан жүрді?

157) Малдыбай 8 тоқты сатты. Барлық тоқтысының алтыдан біріне 5 сомнан, қалғанына 4 сомнан ақша алды. Малдыбай қанша ақша алды?

158) Жандәулет бір жұмада 83 шөмеле пішен тасыды. Әуелгі екі күнде 13 шөмеледен, онан кейінгі төрт күнде 12-ден. Жандәулет ең соңғы күні неше шөмеле тасыды?

159) Бай егін жинауға 6 еркек, 14 әйел жалдады. Әр әйел жұмасына 4 сомнан алды. Бір жұмада әр еркек қанша ақша алды, егер әр еркек-әйел, бәрі бірге 98 сом алса?

160) Тігінші 9 кез шұға һәм 8 кез барқыт сатып алды. Бәріне ол 84 сом төледі. Шұғаның кезі неше сом, егер барқыттың кезі 6 сомнан болса?

161) Жоламан базарға 6 сомнан 14 қой сатты. Бұрын өзінде қойдан алған ақшаның 7-ден бір бөлігіндей ақшасы бар еді. Енді Жоламанның бар ақшасы қанша болды?

162) Бір қыстауда 48 үй бар. Екіншісінде онан үш есе кем. Үшінші қыстаудағы үйдің екіншіден 17-сі артық. Үш қыстауда неше үй бар?

163) Мектептегі балаларға 96 табақ қағаз үлестірді. 9 балаға 6 табақтан. Қалғанына 7 табақтан. Неше бала 7 табақтап қағаз алды?

153)

$48 : 4 + 72 =$

$78 : 6 + 29 =$

$(91 : 7) + (72 : 8) =$

$(54 : 9) + (25 \times 3) =$

$(69 : 4) + (2 \times 36) =$

$(8 \times 3 \times 3) - (3 \times 6 \times 3) =$

$(4 \times 4 \times 4) - (5 \times 5 \times 2) =$

154)

$(56 : 14) + 38 - (85 : 5) =$

$(65 : 13) + (19 \times 5) - 24 =$

$(68 : 17) + 27 - (75 : 5) =$

$(84 : 2) + (13 \times 5) - 47 =$

$(96 : 8) + (5 \times 17) - 56 =$

$(69 : 23) - (12 : 3) + 99 =$

$(74 : 37) + (95 : 5) - 12 =$

$82 - (3 \times 18) + (64 : 8) =$

155)

$(2 \times 48) - (3 \times 3) - (3 \times 9) =$
$(7 \times 12) - (8 \times 9) - (4 \times 5) =$
$(57 : 19) + (58 : 2) - (18 : 3) =$
$(75 : 15 \times 12) + (48 : 12 \times 10) =$
$(32 : 16 \times 24) - (91 : 7 \times 2) =$
$(63 : 3) - (64 : 4) + (75 : 5) =$
$(68 : 17) + (57 : 19) - (95 : 19) =$
$(96 : 4) + (81 : 3) + (2 \times 19) =$

156)

$(49 : 7 \times 2) - (97 : 2 : 7) =$
$(56 : 4 : 2) \times (81 : 9 : 3) =$
$59 - (91 : 13 \times 7) + 19 =$
$35 + (96 : 32 \times 15) - 57 =$
$(81 : 3) + (72 : 9) - (7 \times 4) =$
$(62 : 2) + (3 \times 12) - (72 : 3) =$
$(17 - 14) \times (51 - 23) - 56 =$
$(86 + 12) : (18 : 18) - 90 =$
$(91 : 13) \times (96 : 4 : 3) =$

II

МЫҢНЫҢ ШШНДЕГІ САНДАР

Жүздіктер һәм олардың жазылуы

1 жүздік яки жүз	— 100
2 жүздік яки екі жүз	— 200
3 жүздік яки үш жүз	— 300
4 жүздік яки төрт жүз	— 400
5 жүздік яки бес жүз	— 500
6 жүздік яки алты жүз	— 600
7 жүздік яки жеті жеті жүз	— 700
8 жүздік яки сегіз жүз	— 800
9 жүздік яки тоғыз жүз	— 900
10 жүздік яки мың	— 1000

ҚОСУ

157)	158)	159)	160)
103 + 205 =	35 + 80 =	75 + 84 =	26 + 84 =
106 + 303 =	50 + 73 =	88 + 71 =	37 + 83 =
202 + 407 =	80 + 56 =	65 + 73 =	5 + 75 =
304 + 305 =	64 + 85 =	94 + 65 =	58 + 62 =
405 + 403 =	74 + 85 =	85 + 75 =	64 + 76 =
507 + 402 =	82 + 64 =	66 + 52 =	76 + 84 =
608 + 301 =	88 + 61 =	73 + 82 =	38 + 93 =
703 + 204 =	91 + 78 =	93 + 44 =	45 + 89 =
802 + 108 =	77 + 52 =	98 + 51 =	76 + 78 =

161)	162)	163)	164)
54 + 88 =	306 + 10 =	156 + 3 =	259 + 230 =
75 + 39 =	406 + 20 =	267 + 22 =	346 + 240 =
65 + 67 =	808 + 70 =	444 + 54 =	437 + 360 =
81 + 49 =	618 + 50 =	514 + 45 =	454 + 430 =
65 + 79 =	344 + 40 =	652 + 46 =	583 + 210 =
72 + 59 =	363 + 30 =	764 + 33 =	567 + 320 =
46 + 78 =	528 + 70 =	826 + 72 =	624 + 240 =
73 + 98 =	736 + 20 =	934 + 65 =	668 + 320 =
97 + 97 =	978 + 20 =	927 + 72 =	718 + 170 =

164) Астық саудагері 307 сомға бидай, 302 сомға сұлы сатып алды. Саудагер барлығы қанша ақша ұстады?

165) Менің 202 сом ақшам бар. Ағамның ақшасы менікінен 220 сом артық. Екеуміздің бар ақшамыз қанша?

166) Бір медреседе 93 шәкірт бар. Екіншісінде — 86 шәкірт. Екі медреседе қанша шәкірт бар?

167) Бір қатын 63 тиынға сиса, 75 тиынға тек алды. Ол барлығы қанша ақша жұмсады?

168) Егіншінің 47 пұт бидайы, 88 пұт тарысы бар. Егіншінің бар астығы неше пұт?

169) Бір үйдің ірі қарасы — 69. Қойының одан 76-сы артық. Ол үйдің қойы қанша?

170) Біздің ауыл мектеп салуға ортасынан 358 сом шығарып еді, мектеп салынып біткенде, бұл ақшадан 30 сом қымбатқа түсті. Біздің ауылға мектеп қаншаға түсті?

171) Кітапханада 237 қатырмалы кітап һәм 50 қатырмасыз кітап бар. Кітапханада барлығы қанша кітап бар?

172) Астық сарайында 836 пұт бидай, 63 пұт ұн бар. Астық сарайында барлығы қанша астық бар?

173) Бір шабындықтан 574 шөмеле шөп шабылды, екінші шабындыдан 320. Екі шабындықтан қанша шөп шабылды?

174) Мал жиятын саудагер бір күні 366 қой алды. Келер күні онан 210 қой артық алды. Екі күнде саудагер қанша қой алды?

165)

127 + 28 =
140 + 35 =
235 + 47 =
347 + 53 =
428 + 46 =
544 + 38 =
637 + 47 =
744 + 37 =
856 + 39 =

166)

137 + 62 =
244 + 76 =
355 + 77 =
483 + 48 =
536 + 86 =
647 + 58 =
768 + 44 =
874 + 58 =
923 + 77 =

167)

234 + 253 =
345 + 244 =
453 + 326 =
528 + 342 =
564 + 423 =
647 + 232 =
763 + 226 =
846 + 152 =
547 + 453 =

168)

146 + 257 =
238 + 266 =
347 + 358 =
455 + 376 =
566 + 368 =
678 + 286 =
576 + 398 =
487 + 466 =

169)

232 + 549 =
346 + 578 =
377 + 468 =
464 + 488 =
447 + 369 =
585 + 347 =
564 + 377 =
638 + 284 =

170)

633 + 25 + 2 =
524 + 86 + 8 =
396 + 89 + 7 =
427 + 69 + 5 =
711 + 87 + 7 =
517 + 6 + 76 =
384 + 8 + 67 =
524 + 7 + 58 =

171)

213 + 286 + 74 =
318 + 259 + 86 =
483 + 247 + 76 =
556 + 374 + 37 =
618 + 188 + 96 =
726 + 186 + 53 =
377 + 288 + 92 =
44 + 258 + 68 =

172)

136 + 228 + 284 =
254 + 176 + 487 =
263 + 327 + 358 =
336 + 163 + 286 =
473 + 268 + 147 =
456 + 174 + 248 =
534 + 287 + 153 =
588 + 166 + 246 =

175) Егінші 247 пұт бидай һәм 38 пұт сұлы басып алды. Егінші қанша астық басып алды?

176) Ағаш саудагері бір кісіге 248 сырғауыл сатты. Екінші кісіге онан 87 сырғауыл артық сатты. Саудагер барлығы қанша сырғауыл сатты?

177) Бір қорада 474 қой бар. Екінші қорада — 347. Екі қорада барлығы қанша қой?

178) Отарба жолын салғанда, 3 қос жұмыскер жұмыс қылды. Бір қоста — 186 кісі, екіншісінде — 328 кісі һәм үшіншісінде — 297 кісі. Отарба жолы салынғанда барлығы қанша кісі жұмыс қылған?

179) Алыпсатар қолындағы бар жылқы терісін 387 сомға, сиыр терісін 428 сомға сатты. Осы саудадан алыпсатар 76 сом зиян көрді. Алыпсатардың өзіне бұл терілер қаншадан түскен?

180) Бір кісі үй салды. Шеберге ол 167 сом берді. Ағаш-тасына 288 сом, үй ішін зейнеттеу үшін ағаш-тасқа жұмсалғаннан 66 сом артық төледі. Үй қаншаға түсті?

181) Үш жігіт қалаға кәсіпке барып, біреуі 88 сом табыспен қайтты. Екіншісі 135 сом артық, үшіншісі алғашқы екеуінің табысын қосқандағыдан 78 сом артық табыспен қайтты. Үш жігіт барлығы қанша тапты?

182) Диірменші алғашқы жылы 164 сом пайда тапты. Келер жылы 288 сом, үшінші жылы алғашқы екі жылдағыдан 79 сом артық пайда тапты. Диірменші үш жылда қанша пайда тапты?

183) Саудагер тауарын 687 сомға сатып, 176 сом зиян қылды. Тауар саудагердің өзіне қанша тұрған?

184) Үш қораға қой қамалды. Бір қораға 276 қой, қалған екі қораның әрқайсысына алғашқы қорадағы қойдан 58 қой артық қамалды. Үш қораға қанша қой қамалды?

185) 428 шығу үшін қандай саннан 386-ны алу керек?

186) 344 шығу үшін қандай санның 467-сін кеміту керек?

АЛУ

175)	174)	175)	176)
200 – 7 =	210 – 8 =	247 – 203 =	236 – 114 =
300 – 8 =	320 – 7 =	336 – 105 =	347 – 226 =
400 – 6 =	430 – 9 =	457 – 204 =	356 – 232 =
500 – 4 =	540 – 6 =	568 – 303 =	267 – 343 =
600 – 8 =	650 – 4 =	679 – 406 =	674 – 252 =
700 – 7 =	760 – 7 =	788 – 507 =	788 – 437 =
800 – 9 =	870 – 9 =	896 – 604 =	996 – 524 =
900 – 6 =	980 – 6 =	987 – 705 =	977 – 463 =
1000 – 9 =	990 – 8 =	998 – 406 =	595 – 344 =

187) Арғымақ 200 сом тұрады. Үш жабағы арғымақтан 8 сом арзан. Үш жабағы қанша тұрады?

188) Петроград пен Мәскеудің арасы — 600 шақырым, ал Петроград пен Ярославль деген қаланың арасы онан 9 шақырым кем? Петроград пен Ярославль арасы қанша шақырым?

189) Бір қотанда 330 қой бар. Екінші қотанда одан 5 қой кем. Екінші қотанда неше қой бар?

190) Дүкеншi 206 сомға алған тауарын 458 сомға өткізді. Ол қанша пайда қылды?

191) Ержанның бар шапқан пішені 967 шөмеле еді, ол 305 шөмелесін тасып алды. Қанша пішен тасусыз қалды?

192) Екі саудагер тауар айырбастасты. Біреуі екіншісіне 548 сомдық кездеме берді. Екіншісі біріншісіне 323 сомдық былғары берді. Екінші саудагер бірінші саудагерге енді қаншалық тауар төлеуі керек?

193) Бір дүкенде 474 қадақ шай бар еді. Бір айдың ішінде 132 қадағы сатылды. Қанша шай қалды?

194) Төре жылына 875 сом қызмет ақы алады. Бұл ақшаның ол 664 сомын жұмсайды. Төре жылына қанша ақша жанына қалдырып отырады?

195) 786-дан 424-ті, 373-ті, 552-ні кемітіңдер.

196) 877 болу үшін 44-ке қандай сан қосу керек? 669 болу үшін 248-ге қандай сан қосу керек?

177)	178)	179)
200 – 127 =	264 – 170 =	234 – 62 =
300 – 204 =	343 – 160 =	356 – 74 =
400 – 243 =	455 – 280 =	448 – 53 =
500 – 356 =	566 – 290 =	566 – 74 =
600 – 278 =	678 – 380 =	637 – 56 =
700 – 485 =	745 – 360 =	729 – 87 =
800 – 567 =	837 – 480 =	846 – 73 =
900 – 457 =	944 – 570 =	925 – 92 =
1000 – 672 =	962 – 680 =	967 – 84 =

180)	181)	182)
246 – 77 =	336 – 163 =	192 – 178 =
364 – 86 =	347 – 254 =	235 – 167 =
453 – 68 =	456 – 272 =	323 – 176 =
532 – 59 =	567 – 386 =	449 – 258 =
672 – 88 =	629 – 437 =	553 – 276 =

Міржақыптың тұңғыш қызы Гүлнардың алты айлық кездегі суреті. *Орынбор, май, 1916 жыл*

Ғайнижамал, Гүлнар Дулатовалар.
Орынбор, 1922 жыл

Наурызбай – Науан Міржақыпұлы.
Орынбор, 1924 жыл

Әлібек Міржақыпұлы. *Қызылорда, 1925 жыл*

Мұстафа Бұралқиев. *Ташкент, 1927 жыл*

Алдыңғы қатарда отырғандар (*солдан оңға қарай*): Асқар Ерқосайұлы Мұқышев, алдындағы – Серік Ахмедсафаұлы. Зұлқарнай Қонысбайұлы, алдындағы – Әлібек Міржақыпұлы. Екінші қатарда тұрғандар (*солдан оңға қарай*): Гүлнар Міржақыпқызы Дулатова мен Әзен Өміртайқызы Ақбердина. *Қызылорда, қаңтар, 1928 жыл*

Алдыңғы қатардағы (*солдан оңға қарай*): Қасым Өтеуліұлы (*Міржақыптың немере інісі*), Ерлан Әбенұлы Сатыбалдиев, Ботагөз Асқарқызы, Жаннат Әбенқызы, Гүлнар Міржақыпқызы. Екінші қатардағы (*солдан оңға қарай*): Тұрар Тілеужанұлы (*Әбеннің туысы*), Хайдар Асқарұлы Асқаров, Ұлан Әрібжанұлы Сағынбеков, Әбен Сағынбекұлы Сатыбалдиев.
Алматы, 1963 жыл

Гүлнар Міржақыпқызы балалары мен немерелері ортасында – алдыңғы қатарда (*солдан оңға қарай*): Динар, Іңкәр, Гүлнар, Мадияр, Жанна. Екінші қатарда түрегеліп тұрғандар (*солдан оңға қарай*): Ерлан, Жаннат, Нұрлан, Алуа, Шолпан, Ернар, Алтын, Дулат. *Алматы, 1990 жыл*

724 – 47 =	748 – 365 =	655 – 387 =
543 – 96 =	734 – 496 =	763 – 475 =
936 – 58 =	947 – 576 =	876 – 587 =
957 – 89 =	1000 – 729 =	944 – 669 =

183)

283 – 196 =
344 – 256 =
486 – 278 =
678 – 388 =
825 – 337 =

184)

736 – 459 =
843 – 467 =
952 – 584 =
964 – 685 =
982 – 597 =

197) Байсалбайдың 624 қойы бар. Жарылғастың қойы одан 156-сы кем. Жарылғастың қойы қанша?

198) Дүкенші 227 кез сиса һәм 375 кез тек сатты. Егер барлық сисасы 418 кез, барлық тегі 672 кез болса, дүкеншінің қанша сисасы, тегі артық қалды?

199) 872 шығу үшін 586-ға қанша қосу керек?

200) Саудагер барлық қантынан 237 сом пайда қылу үшін оны 823 сомға сатпақшы болды. Бірақ қанттың біразына су тиіп қалғандықтан, 382 сом-ақ шығарып алды. Саудагер қанша зиян көрді?

201) Қалада ағаш үй, 726, тас үй онан 287 кем. Қалада тас үй қанша?

202) Бір кісінің 802 сом борышы бар еді. Әуелгі жылы ол борыштың 418 сомын төледі, келер жылы 179 сом кем төледі. Оның енді қанша борышы қалды?

203) Байбосынның 837 қойы бар. Жанбосынның қойы одан 158-і кем. Байбосын 379 қойын қырықты. Жанбосын 234 қойын қырықты. Қайсысының қырқылмаған қойы кем қалды һәм қанша?

204) Кірпіш үй 987 сомға бітті. Жер үй онан 697 сом кемге түсті. Жер үй қаншаға бітті?

205) Самалықтың 419 қара малы бар еді, екі үлкен баласына еншіге 276 қара берді. Сарманның 374 қарасы бар еді, ол үлкен баласына 187 қара ешкі берді. Самалық пен Сарманның қайсысының малы көп қалды һәм қаншалық?

206) Мен екі сан ойладым. Бірінен бірінің 457-сі артық. Осы екі санды қосқанымда 803 шықты. Мен қандай сандар ойладым?

ҚОСУ ЬӘМ АЛУ

185)

97 + 37 =
176 + 194 =
267 + 325 =
230 + 57 =
268 + 214 =
783 + 295 =

186)

85 + 47 – 18 =
180 + 165 – 117 =
275 + 187 – 238 =
360 + 137 – 324 =
544 + 286 – 394 =
257 + 397 – 488 =
424 + 286 – 347 =
856 – 267 – 179 =

187)

926 – 584 + 368 =
493 + 344 – 466 =
732 + 268 – 737 =
628 – 373 + 272 =
854 + 127 – 663 =
812 – 564 + 429 =

188)

794 + 185 – 696 =
811 – 632 – 348 =
468 + 384 – 531 =
617 + 288 – 467 =
513 + 266 – 573 =
894 – 456 – 328 =
936 – 568 + 419 =

189)

813 – 636 + 546 – 477 =
687 – 329 + 297 – 368 =
824 – 158 + 265 – 493 =
546 + 267 – 527 + 176 =
636 – 327 + 486 – 194 =

190)

394 + 456 – 363 – 297 =
468 + 487 – 376 – 184 =
986 – 497 – 246 + 397 =
974 – 595 – 257 + 488 =
427 + 486 – 347– 283 =

207) Дүкенде 487 қадақ қант бар еді, бір айда 246 қадағы сатылды. Екінші айда одан 97 қадақ кем сатылды. Неше қадақ қант қалды?

208) Зергердің 276 сомдық алтыны бар еді, ол бар алтыннан сырға істеп, 854 сомға сатты. Зергер қанша пайда қылды, егер сырғаларды істегендегі қызметін алтын бағасынан 247 сом артық бағаласа?

209) Үншының 976 пұт ұны бар еді, ол бір алушыға 217 пұт сатты. Екіншісіне 88 пұт артық сатты. Үшінші алушыға өуелгі екеуіне сатқанын бірге қосқандағыдан 178 пұт кем сатты. Үншының өзінде қанша ұн қалды?

210) Саудагердің 877 сом борышы бар еді, бір айда ол 347 сом төледі. Келер айда 59 сом артық төледі. Саудагердің қанша борышы қалды?

211) Бірінші ауылнайдың қол астында 573 адам бар, екінші ауылда 178 адам кем. Екі ауылда неше жан бар?

212) Бір қотанда 286 қара қой һәм 337 ақ қой бар. Бұл қойлардың қарасынан 179-ы қырқылды. Ағынан 47 қой артық қырқылды. Қотанда қырқулы қой қанша, қырқусыз қой қанша?

213) Менің ағам қалада жылына 920 сом қызмет ақы алып тұрады. Бұл ақшаның 457 сомын ол өз керегіне жұмсайды, 185 сомын баласының оқуына жұмсайды. Жылына ол қанша ақша жанына қалдырып тұрады?

214) Көпес екі топ қымбат шұға сатып алды. Бір тобына ол 478 сом, екіншісіне 348 сом төледі. Ол қанша зиян көреді, егер екі тобын 675 сомға сатса? Һәм қанша пайда көреді, егер екі тобын 918 сомға сатса?

215) Үш шабындықтан пішен шабылды. Біреуінен 457 шөмеле, екіншісінен 288 шөмеле кем, үшіншісінен әуелгі екеуін бірге қосқандағыдан 323 шөмеле кем шықты. Үш шабындықтан қанша пішен шабылды?

216) Мен отарбамен бір күні 548 шақырым жүрдім. Екі күнде неше шақырым жүрдім?

КӨБЕЙТУ

Қандай сандарды болса да көбейте білу үшін бір белгілі сандарды көбейту кестесін білу керек.

Көбейту кестесі

2)	3)	4)	5)
2 × 2 = 4	3 × 2 = 6	4 × 2 = 8	5 × 2 = 10
2 × 3 = 6	3 × 3 = 9	4 × 3 = 12	5 × 3 = 15
2 × 4 = 8	3 × 4 = 12	4 × 4 = 16	5 × 4 = 20
2 × 5 = 10	3 × 5 = 15	4 × 5 = 20	5 × 5 = 25
2 × 6 = 12	3 × 6 = 18	4 × 6 = 24	5 × 6 = 30
2 × 7 = 14	3 × 7 = 21	4 × 7 = 28	5 × 7 = 35
2 × 8 = 16	3 × 8 = 24	4 × 8 = 32	5 × 8 = 40
2 × 9 = 18	3 × 9 = 27	4 × 9 = 36	5 × 9 = 45
2 × 10 = 20	3 × 10 = 30	4 × 10 = 40	5 × 10 = 50

6)	7)	8)	9)
6 × 2 = 12	7 × 2= 14	8 × 2 = 16	9 × 2 = 18
6 × 3 = 18	7 × 3 = 21	8 × 3 = 24	9 × 3 = 27
6 × 4 = 24	7 × 4 = 28	8 × 4 = 32	9 × 4 = 36
6 × 5 = 30	7 × 5 = 35	8 × 5 = 40	9 × 5 = 45
6 × 6 = 36	7 × 6 = 42	8 × 6 = 48	9 × 6 = 54
6 × 7 = 42	7 × 7 = 49	8 × 7 = 56	9 × 7 = 63
6 × 8 = 48	7 × 8 = 56	8 × 8 = 64	9 × 8 = 72
6 × 9 = 54	7 × 9 = 63	8 × 9 = 72	9 × 9 = 81
6 × 10 = 60	7 × 10 = 70	8 × 10 = 80	9 × 10 = 90

191)	192)	193)	194)
100 × 3 =	30 × 3 =	4 × 30 =	30 × 15 =
100 × 7 =	30 × 6 =	5 × 90 =	30 × 20 =
100 × 9 =	40 × 4 =	6 × 40 =	30 × 25 =
200 × 3 =	40 × 7 =	7 × 50 =	30 × 30 =
200 × 4 =	50 × 5 =	7 × 60 =	40 × 15 =
200 × 5 =	50 × 8 =	7 × 70 =	40 × 20 =
300 × 2 =	60 × 6 =	8 × 60 =	40 × 25 =
300 × 3 =	60 × 9 =	8 × 80 =	50 × 15 =
400 × 2 =	70 × 8 =	9 × 70 =	50 × 20 =
500 × 2 =	80 × 9 =	9 × 90 =	60 × 15 =

195)	196)	197)	198)
20 × 12 =	130 × 4 =	109 × 3 =	13 × 7 =
20 × 13 =	160 × 3 =	203 × 3 =	16 × 8 =
30 × 14 =	190 × 4 =	208 × 4 =	18 × 2 =
30 × 17 =	220 × 3 =	107 × 8 =	19 × 9 =
40 × 13 =	280 × 3 =	104 × 9 =	17 × 8 =
40 × 16 =	330 × 3 =	206 × 4 =	6 × 14 =
50 × 11 =	180 × 5 =	109 × 7 =	8 × 19 =
50 × 18 =	240 × 4 =	307 × 3 =	6 × 17 =
60 × 12 =	470 × 2 =	406 × 2 =	9 × 17 =
60 × 16 =	170 × 4 =	409 × 2 =	

217) Бір шақырымда 500 саржын бар. 2 шақырымда қанша саржын бар?

218) Бір саржында 3 кез. 300 саржында; 70 саржында; 180 саржында; 304 саржында; 260 саржында неше кез бар?

219) Бір саржында 7 фут бар. 80 саржында; 90 саржында; 108 саржында; 120 саржында; 19 саржында неше фут?

220) Бір футта 12 дүйім бар. 20 футта; 40 футта; 70 футта; 60 футта; 90 футта неше дүйім бар?

221) Бір кезде 16 бөршек бар. 30 кезде; 60 кезде; 50 кезде; 7 кезде; 9 кезде неше бөршек бар?

222) Бір пұтта 40 қадақ бар. 8 пұтта; 9 пұтта; 15 пұтта; 13 пұтта; 16 пұтта; 18 пұтта неше қадақ?

223) Бір стопада 20 десте қағаз болады. 8 стопада; 15 стопада; 12 стопада; 20 стопада; 30 стопада; 16 стопада; 18 стопада неше десте бар?

224) Бір сағатта — 60 минут. 7 сағатта; 9 сағатта; 12 сағатта; 15 сағатта неше минут?

225) Бір минутта — 60 секунд. 8 минутта; 11 минутта; 14 минутта неше секунд?

226) Бір кубта — 40 шелек. 7 кубта; 11 кубта; 13 кубта; 17 кубта неше шелек?

199)	200)	201)	202)
$22 \times 5 =$	$2 \times 79 =$	$114 \times 4 =$	$115 \times 7 =$
$34 \times 6 =$	$3 \times 88 =$	$122 \times 6 =$	$146 \times 6 =$
$46 \times 7 =$	$4 \times 67 =$	$138 \times 7 =$	$152 \times 4 =$
$53 \times 8 =$	$5 \times 47 =$	$313 \times 3 =$	$163 \times 5 =$
$66 \times 9 =$	$6 \times 58 =$	$223 \times 4 =$	$178 \times 4 =$
$77 \times 8 =$	$7 \times 66 =$	$234 \times 3 =$	$193 \times 4 =$
$38 \times 7 =$	$8 \times 47 =$	$148 \times 6 =$	$238 \times 3 =$
$47 \times 6 =$	$9 \times 83 =$	$124 \times 8 =$	$276 \times 3 =$
$59 \times 5 =$	$9 \times 96 =$	$157 \times 6 =$	$317 \times 3 =$
$67 \times 7 =$	$9 \times 99 =$	$328 \times 3 =$	$329 \times 3 =$

203)	204)	205)	206)
$11 \times 11 =$	$12 \times 13 =$	$12 \times 13 =$	$43 \times 18 =$
$12 \times 12 =$	$14 \times 15 =$	$14 \times 27 =$	$24 \times 36 =$
$13 \times 13 =$	$15 \times 16 =$	$16 \times 28 =$	$44 \times 22 =$
$14 \times 14 =$	$16 \times 17 =$	$18 \times 26 =$	$32 \times 27 =$
$15 \times 15 =$	$17 \times 18 =$	$19 \times 32 =$	$53 \times 18 =$
$16 \times 16 =$	$18 \times 19 =$	$24 \times 17 =$	$19 \times 48 =$
$17 \times 17 =$	$13 \times 12 =$	$33 \times 18 =$	$64 \times 12 =$
$18 \times 18 =$	$14 \times 17 =$	$36 \times 16 =$	$26 \times 28 =$
$19 \times 19 =$	$16 \times 18 =$	$38 \times 22 =$	$74 \times 12 =$
$20 \times 19 =$	$17 \times 19 =$	$43 \times 17 =$	$23 \times 36 =$

227) Мылтықтың оғы бір секундта 332 саржын ұшады. Оқ 2 секундта қанша саржын ұшады?

228) Қанттың қадағы 15 тиын. 30 қадақ қант қанша тұрады? Бір пұт қант қанша тұрады?

229) Саудагер үш атты 67 сомнан һәм сиырды 32 сомнан сатты. Ол сатқан аттарынан қанша ақша алды? Һәм сиырларынан қанша ақша алды?

230) Егінші 47 қап бидай шашып орғанда, 8 есе қылып алды. Егінші неше қап бидай орып алды?

231) 73-ті 12 рет, 49-ды 14 рет көбейтіңдер.

232) 16-ны 9-ға көбейткенде шыққан санды 6 есе көбейтіңдер.

233) Жолаушы бір байдың әмияны мен ақшасын тауып алды. Жолаушы байға ақшасын түгел алып барып берген соң, бай оған риза болып, ақшаның төрттен бірін берді. Жолаушының тауып алған ақшасы қанша болған, егер оған байдың бергені 247 сом болса?

234) 29 шығару үшін қандай санды 24-ке бөлу керек? 34 шығару үшін қандай санды 26-ға бөлу керек?

235) Ақшалы кісілер ақшасын патшалық банкке сақтауға берсе, ақша иесі әрбір жүз сомнан жылына 4 сом өсім алады. Жылына 27 жүз сом, 89 жүз сом, 168 жүз сом қанша өсім береді?

236) 56 шығару үшін қандай санды 17 рет кеміту керек? 37 шығару үшін қандай санды 27 рет кеміту керек?

237) Мен бір сан ойладым. Оның сегізден бірі — 68. Мен қандай сан ойладым?

238) 34 жұмыскер бір үйді 18 күнде салып бітірді. Бір үйді жалғыз жұмыскер неше күнде салып бітірер еді?

239) Қаладағы ауруханада 28 лампа жанады. Бұларға бір күбі жермай 29 күнге жетеді. Егер жалғыз-ақ лампа жағылатын болса, бір күбі жермай қанша уақытқа жетер еді?

240) 34 қадақ ұннан пісіргенде, бір пұт нан шығады. 26 пұт нан шығару үшін қанша ұн керек?

241) Жаңбыршының қойының сегізден бірі — 97. Жаңбыршының барлық қойы қанша?

242) Тері жинаушы бар елтірісін 9 көлікке тиегенде, көлік сайын 89 елтірі келді. Жинаушының қанша елтірісі болған?

243) Саудагер елден жинаған жабағыны қалаға жеткізуге 29 көлікке тиеді. Көлік сайын 28 пұттан келді. Саудагер қалаға барлығы қанша жабағы жөнелтті?

244) Бір қой 6 сом тұрады. 136 қой қанша тұрады?

БӨЛУ

207)	208)	209)	210)
200 : 2 =	500 : 5 =	880 : 4 =	400 : 20 =
400 : 2 =	1000 : 5 =	880 : 8 =	800 : 20 =
600 : 2 =	600 : 6 =	909 : 3 =	800 : 40 =
800 : 2 =	700 : 7 =	990 : 9 =	800 : 80 =
1000 : 2 =	800 : 8 =	200 : 4 =	300 : 10 =
300 : 3 =	900 : 9 =	300 : 5 =	300 : 30 =
600 : 3 =	204 : 2 =	400 : 5 =	400 : 10 =
900 : 3 =	408 : 4 =	400 : 8 =	400 : 40 =
400 : 4 =	606 : 3 =	200 : 10 =	500 : 10 =
800 : 4 =	808 : 4 =	200 : 20 =	500 : 50 =

211)	212)	213)	214)
600 : 10 =	120 : 3 =	26 : 2 =	120 : 30 =
600 : 20 =	120 : 4 =	126 : 3 =	130 : 10 =
600 : 60 =	120 : 6 =	128 : 4 =	160 : 80 =
700 : 10 =	140 : 7 =	147 : 7 =	160 : 40 =
700 : 70 =	150 : 3 =	159 : 3 =	150 : 30 =
800 : 10 =	150 : 5 =	155 : 5 =	150 : 50 =
900 : 10 =	160 : 4 =	186 : 6 =	170 : 10 =
900 : 30 =	160 : 8 =	164 : 4 =	180 : 20 =
900 : 90 =	180 : 3 =	189 : 9 =	180 : 30 =
	180 : 6 =	168 : 8 =	180 : 60 =

245) Саудагер 9 топ мәліскенді 369 сомға сатып алды. Мәліскеннің тобы оған қаншадан келді?

246) Сандыбайдың қойы — 609, ірі қарасы онан 3 есе кем. Сандыбайдың барлық малының басы қанша?

247) Әлімқұл 280 шөмеле пішен шауып еді, оның 10-нан бір бөлігі шіріп кетіпті. Әлімқұлдың қанша пішені шіріген?

248) Мал жиюшы 900 сомға сиыр алды, бір тұяғы 30 сомнан. Ол қанша сиыр алды?

249) 217-нің 7-ден бір бөлігін табыңдар. 186-ның алтыдан бір бөлігін табыңдар.

250) 880-нен 8 неше есе кем? 808-ден ше? 168-ден ше?

251) Қандай сан 408-ден төрт есе кем? 160-тан ше? 164-тен ше?

252) 147-де, 700-де, 770-те неше жетілік бар?

253) 600-ді, 170-ті, 180-ді, 820-ны 10 есе азайтыңдар.

254) Бір қос жұмыскер 3 күнде 159 қадақ нан жейді. Бір қос жұмыскер бір күнде неше қадақ нан жейді?

215)

232 : 2 =
344 : 2 =
436 : 2 =
568 : 2 =
624 : 2 =
736 : 2 =
848 : 2 =
952 : 2 =
396 : 3 =
336 : 3 =

216)

636 : 3 =
693 : 3 =
933 : 3 =
996 : 3 =
448 : 4 =
484 : 4 =
848 : 4 =
884 : 4 =
500 : 4 =
300 : 4 =

217)

700 : 2 =
900 : 2 =
216 : 2 =
418 : 2 =
614 : 2 =
318 : 2 =
321 : 3 =
612 : 3 =
618 : 3 =
624 : 3 =

218)

915 : 3 =
924 : 3 =
428 : 4 =
515 : 5 =
618 : 6 =
721 : 7 =
864 : 8 =
972 : 9 =
440 : 22 =
660 : 33 =

219)

880 : 44 =
990 : 33 =
240 : 4 =
240 : 8 =
350 : 5 =
350 : 7 =
360 : 4 =
360 : 9 =
480 : 8 =

220)

490 : 7 =
540 : 6 =
560 : 7 =
630 : 9 =
640 : 8 =
720 : 9 =
219 : 3 =
456 : 3 =
783 : 3 =

221)

248 : 4 =
324 : 4 =
568 : 4 =
365 : 5 =
785 : 5 =
366 : 6 =
846 : 6 =
217 : 7 =
248 : 8 =

222)

230 : 23 =
260 : 13 =
360 : 36 =
380 : 19 =
420 : 21 =
550 : 11 =
360 : 12 =
880 : 22 =
520 : 26 =
990 : 33 =

255) Шебер бір жылда 807 сом тапты. Ол табысының үштен бірін сақтады. Ол қанша ақша сақтады?

256) Бір топ шұға 426 сом тұрады. Егер шұғаның 18 кезі 54 сом тұрса, осы тобы неше кез?

257) Егінші 31 пұт сұлы егіп орғанда, 310 пұт қылып алды. Егіншінің сұлысы тұқымынан неше есе артық болып шыққан?

258) Хатшы бір күнде 6 табақ қағаз көшіреді. Хатшы 786 табақ қағазды неше күнде көшіріп бітіреді?

259) Арбаның алдыңғы дөңгелегінің шеңбері 3 кез, артқысынікі 4 кез. Егер арба 456 кез жер жүрсе, арбаның алдыңғы дөңгелегі һәм артқы дөңгелегі неше рет айналады?

260) Жолаушы орта жүріспен сағатына 7 шақырым жүрді. Ол неше сағатта 567 шақырым жер жүреді?

261) Дүкенге 702 пұт тауар келді. Бұл тауардың тоғыздан бір бөлігі бүлінген. Неше пұт тауар бүлінген?

262) Шалдыбай Малдыбайға айтты: «Сенің қойың — 770, менің қойым сенікінен 11 есе кем». Шалдыбайдың қойы қанша болғаны?

263) Астық дүкенінде 780 пұт ұн бар. Күріш онан 26 есе кем. Дүкенде неше пұт күріш бар?

264) 480 шығару үшін 12-ні қандай санға көбейту керек?

223)	224)	225)	226)
280 : 40 =	960 : 32 =	112 : 7 =	567 : 7 =
280 : 70 =	960 : 24 =	140 : 4 =	648 : 8 =
340 : 20 =	960 : 16 =	135 : 9 =	639 : 9 =
340 : 17 =	354 : 3 =	162 : 6 =	828 : 6 =
350 : 70 =	456 : 4 =	231 : 7 =	320 : 20 =
390 : 30 =	575 : 5 =	343 : 7 =	360 : 30 =
390 : 15 =	666 : 6 =	584 : 8 =	420 : 60 =
640 : 40 =	728 : 7 =	402 : 3 =	540 : 60 =
720 : 18 =	856 : 8 =	568 : 4 =	630 : 70 =
720 : 36 =	972 : 9 =	624 : 6 =	810 : 90 =

227)	228)	229)	230)
540 : 27 =	980 : 14 =	238 : 17 =	804 : 134 =
480 : 16 =	850 : 17 =	378 : 27 =	812 : 203 =
720 : 24 =	810 : 27 =	252 : 18 =	861 : 123 =
560 : 14 =	980 : 49 =	348 : 29 =	856 : 107 =
570 : 19 =	390 : 78 =	832 : 52 =	732 : 122 =
760 : 19 =	207 : 23 =	392 : 28 =	945 : 135 =
720 : 36 =	469 : 67 =	432 : 54 =	512 : 128 =
680 : 17 =	784 : 98 =	896 : 64 =	852 : 142 =
910 : 13 =	224 : 16 =	432 : 27 =	868 : 124 =
960 : 48 =	336 : 28 =	576 : 36 =	968 : 121 =

265) Қырманда 888 пұт бидай бар. Арпа бидайдан 6 есе кем, сұлы 4 есе кем. Қырманда неше пұт арпа, неше пұт сұлы бар?

266) Дүкенде 832 сомдық тауар бар. Ол соманың он алтыдан бір бөлігі — шай-қанттың бағасы. Дүкенде неше сомдық шай-қант бар?

267) Көлдің ені — 994 саржын. Өзеннің ені онан 71 есе тар, өзеннің ені қандай?

268) Жұрқабайдың қойы — 992, түйесі оның 62-ден бір бөлімінде. Жұрқабайдың түйесі қанша?

269) Облыстық қала мен үйездік қаланың арасы — 665 шақырым, біздің ауыл мен үйездік қаланың арасы 19 есе жақынырақ. Біздің ауыл мен үйездік қаланың арасы неше шақырым?

270) Бір қадақ яки 96 мысқал алтын 576 сом тұрады. Бір мысқал алтын қанша тұрады?

271) Бір қорапта 144 қалам болады. Мұғалім неше қорап сатып алғаны, егер санағанда 864 қалам шықса?

272) Төре пәтерге әр 3 айына 228 сом береді. 912 сом оның неше айына жетеді?

273) Мұғалім жылына 252 сом қызмет ақы алады. Ол бұл ақшаның 18-ден бір бөлігін кітапқа жұмсайды. Мұғалім кітапқа қанша ақша жұмсайды?

274) 18 шығару үшін 648-ді қандай санға бөлу керек?

КӨБЕЙТУ ҺӘМ БӨЛУ

231)

$200 \times 4 : 8 =$
$300 \times 3 : 9 =$
$400 \times 2 : 4 =$
$500 \times 2 : 10 =$
$110 \times 4 : 2 =$
$220 \times 4 : 8 =$
$170 \times 3 : 5 =$
$180 \times 4 : 9 =$
$230 \times 4 : 2 =$
$250 \times 4 : 5 =$

232)

$96 \times 5 : 6 =$
$72 \times 6 : 3 =$
$63 \times 8 : 4 =$
$58 \times 9 : 3 =$
$85 \times 8 : 4 =$
$93 \times 7 : 3 =$
$81 \times 9 : 3 =$
$87 \times 6 : 9 =$
$96 \times 7 : 6 =$
$98 \times 4 : 7 =$

233)

$4 \times 129 : 12 =$
$6 \times 147 : 42 =$
$7 \times 135 : 15 =$
$8 \times 132 : 16 =$
$9 \times 106 : 18 =$
$3 \times 244 : 12 =$
$4 \times 216 : 16 =$
$5 \times 174 : 15 =$
$4 \times 192 : 32 =$
$3 \times 272 : 24 =$

234)

$480 : 3 \times 6 =$
$540 : 6 \times 8 =$
$560 : 7 \times 9 =$
$360 : 4 \times 7 =$
$490 : 7 \times 6 =$
$630 : 9 \times 8 =$
$450 : 9 \times 8 =$
$640 : 8 \times 4 =$
$720 : 8 \times 6 =$
$810 : 9 \times 7 =$

235)

$546 : 6 \times 9 =$
$368 : 4 \times 8 =$
$489 : 3 \times 5 =$
$567 : 7 \times 8 =$
$279 : 9 \times 7 =$
$248 : 8 \times 6 =$
$497 : 7 \times 9 =$
$459 : 9 \times 7 =$
$828 : 9 \times 6 =$
$736 : 8 \times 4 =$

236)

$480 : 3 \times 6 =$
$786 : 6 \times 5 =$
$248 : 4 \times 3 =$
$924 : 4 \times 3 =$
$968 : 8 \times 7 =$
$146 \times 6 : 4 =$
$124 \times 8 : 32 =$
$244 \times 3 : 6 =$
$106 \times 9 : 18 =$
$272 \times 3 : 12 =$

275) Екі кісінің 360 сом ақшасы бар. Бұлардың әрқайсысында қанша ақша бар, егер біреуінікі екіншісінікінен үш есе артық болса?

276) Бір қос жұмыскер жарты жылға 540 сомға жалданды. Бірақ олар 4 ай жұмыс қылғаннан кейін есебін алды. Төрт ай үшін жұмыскерлер қанша ақша алды?

277) Альпсатар 81 сомнан 8 өгіз сатты. Өгізден алған ақшасына 108 сомнан ат алды. Альпсатар неше ат сатып алды?

278) Тігінші өрқайсысы 60 кездік 13 топ трикеден 130 бешпент тікті. Әр бешпентке неше кезден трике кетті?

279) Кеңаралдан Қостөбеге шейін 707 шақырым. Қостөбеден Қызбелге шейін 7 есе кем. Ал Қызбел мен Алқакөлдің арасы Қостөбе мен Қызбел арасынан 8 есе артық. Қызбелден Алқакөлге дейін неше шақырым?

280) Меңдібайдың 489 қойы бар. Байқадамның қойы 3 есе кем. Байсалбайдың қойы Байқадамдікінен 5 есе артық. Байсалбайдың қойы қанша?

281) Тілеубайдың жылқысы — 426. Жаманшалдікі онан 6 есе кем. Шоқмұрынның жылқысы Жаманшалдікінен 3 есе артық. Шоқмұрынның жылқысы қанша?

282) Саудагер 272 кез шұғаны 3 сомнан сатып, онан өндірген ақшаға 24 кілем алды. Кілемді неше сомнан алды?

283) Дүкенші 18 тиындықтан 38 қадақ жаңғақты 15 тиындықтан 19 қадақ жаңғақпен араластырды. Бұл қоспа жаңғақты ол пайдасыз һәм зиянсыз сатты. Қадағын қаншадан сатты?

284) Саудагердің 75 дюжина қарындашы бар еді. Ол бұлардың 3-тен бір бөлігін өзінде қалдырып, басқаларын 3 мектепке тең бөліп сатты. Мектеп сайын неше қарындаштан сатты?

285) Саудагер 858 сомға былғары сатты. Әр 30 былғарыны 390 сомнан. Ол қанша былғары сатты?

ТӨРТ АМАЛ

237)

$2 \times 325 + 210 =$

$29 \times 5 + 155 =$

$25 \times 4 + 25 \times 7 =$

$(90 \times 7) : (30 \times 7) =$

$(60 \times 7) : (12 \times 7) =$

$150 \times 6 - 450 \times 2 =$

$(5 \times 36) : (5 \times 3) =$

238)

$(1000 - 498) + 387 =$

$(600 + 250) - (550 - 225) =$

$(148 \times 6) - 785 + (876 : 6) =$

$565 - (847 - 729) - (464 : 8) =$

$746 + (971 - 823) - (376 \times 2) =$

$(800 - 350) + (800 - 320) =$

$900 - (36 \times 8) - (883 : 4) =$

200 : 40 + 800 : 40 = (167 × 5) – 396 – (729 : 9) =
270 : 9 + 270 : 3 = (712 : 4) + (215 : 5) + 73 =
256 : 4 + 720 : 8 = (684 : 4) + (96 × 7) – 376 =

239)

(612 – 390) + (100 – 52) =
(300 – 180) + (320 – 170) =
(200 – 160) + (200 – 155) =
300 + (369 – 120) – (612 : 9) =
(198 × 5) – (317 + 284 + 49) =
(609 : 3) + 378 – (586 – 189) =
(35 ×28) –(47 ×19) + 465 =
(984 : 79) + (33 ×17) – 169 =
147 + (798 : 7) – (560 : 8)=

240)

509 – (897 : 23) – 712 =
(37 × 24) – (742 –14) + 796 =
(979 : 43) – (912 : 48) + 416 =
402 – (924 : 12) – (798 : 38) =
(963 : 9) – 78 + (316 – 178) =
(38 × 25) – (464 : 29) – 716 =
(517+ 463) : (912 – 884) × 27 =
(842 – 405) : 23 + (27 × 27) =
(806 – 787) × (846 : 18) – 315 =

286) Үш шабындықтан 964 шошақ пішен шабылды. Бірінен 522 шошақ шабылды, екіншісінен үш есе кем. Үшінші шабындықтан неше шошақ пішен шабылды?

287) 708 сомға екі түрлі шұға алынды, қара һәм қызыл. Қара шұғаның кезі үш сомнан, қызыл шұғаның кезі 5 сомнан. Екі түрлі шұғаның әрқайсысынан қанша алынды, егер қара шұғаға қызыл шұғадан 167 сом артық төленсе?

288) Егінші 648 пұт астық алды. Ол астығының үштен бірін өзіне азыққа қалдырды. Қалған астығының 18-ден бір бөлігін қарызға берді. Қалған астығының барлығын үш кісіге тең бөліп сатты. Егінші төрт алушының әрқайсысына неше пұттан сатты?

289) Тілеубайдың 980 жылқысы бар еді. Ол 440 жылқысын өзіне қалдырып, қалған жылқысын 3 баласына тең бөліп, еншіге берді. Әр баласына неше жылқыдан тиді?

290) Машина-қанттың қадағында 33 шағым бар. 5 қадақ қант неше күнге жетеді, егер күн сайын 12 шағымнан тістелсе?

291) Үйші 9 тақтайды 85 тиыннан алды. Үйші он сомнан қанша қайырып алды?

292) Көпес алғашқы күні 134 сомдық тауар сатты. Келер күні үш есе артық сатты. Үшінші күні алғашқы екі күннен (бірге қосқанда) екі есе кем сатты. Көпес үш күнгі саудасынан қанша ақша алды?

293) Бір қорада 486 саулық бар. Тоқты оның үштен біріндей. Бойдақ қойдың тоқтыдан 187-сі артық. Қорада барлығы қанша қой бар?

294) Беркімбай 614 шөмеле пішен шапты. Ол пішеннің 6-дан бір бөлігін сатты. Қалған пішеннің 5-тен бір бөлігін көршісіне қарызға берді. Қалғанын өзі тасып алды. Беркімбай өзі қанша пішен тасып алды?

295) Егінші 5 десятина жерден 48 қап тары алды. Бар тарысының 6-дан бір бөлігін ол өзіне қалдырды. Қалғанын қабы үш сомнан сатты. Егінші қанша ақша шығарып алды?

296) Дүкенші 20 дюжина қарындашты өзі 35 тиыннан алып, жарты дюжинасын 22 тиыннан сатты. Дүкенші барлық қарындаштан қанша пайда алды?

297) Үш қырманда 822 пұттан астық бар еді, осы астықты тасып алуға әуелі 18 лау жіберілді. Әр лауға 34 пұттан астық салынды. Екінші рет 10 лау жіберілді. Соңғы жолы барлық қалған астық тасылып алынды. Соңғы 10 лаудың әрбіріне неше пұттан астық салынды?

298) Екі әмиянда 986 сом ақша бар. Егер бір әмияннан екіншісіне 188 сом ауыстырып салынса, екі әмияндағы ақша бірдей болады. Әр әмиянда қанша ақша бар?

399) Альпсатар 73 сомға алған атты 90 сомға сатты. Осы ретпен ол 25 аттан қанша пайда қылар еді?

300) Мен байдан 360 сом қарыз алдым. Ай сайын бірдей сома төлеп отырғанымда, 6 айдан соң 240 сом борышым қалыпты. Мен ай сайын неше сомнан төледім?

301) Қайсысы қымбат һәм қаншалық: 17 тиыннан 47 қадақ қант па, яки 45 тиыннан 23 қадақ сарымай ма?

302) Қашқынбайдың жылқысы — 168. Наурызбектікі онан үш есе кем. Нұрмұхамедтікі Қашқынбай мен Наурызбектің жылқысын бірге санағандағыдан 7 есе кем. Жарасбайдікі Нұрмұхамедтің жылқысынан 16-сы артық. Төртеуінің барлық жылқысы қанша?

303) Бектас 7 сомнан 126 қой сатты. Бұдан алған ақшасына ол 48 сомнан 12 кілем һәм 95 сомға бір ішік сатып алды. Бектастың қанша ақшасы қалды?

304) Хатшы жылдың өуелгі жартысында айына 35 сомнан алып тұрды. Екінші жартысында 3 сомнан артық алды. Хатшы жылына қанша ақша алды?

305) Екі көпес шай алды. Бірінші көпес 36 сомнан 12 жәшік, екінші көпес өлгі бағамен 9 жәшік шай алды. Екі көпестің әрқайсысында қанша ақша қалды, егер өуелгі көпестің шайға төлегеннен кейін жұмсаған ақшасынан екі есе кем, екінші көпестің жұмсаған ақшасынан төрт есе кем ақшасы қалса?

306) Мал жиюшы 44 сомнан 18 ат сатып алды. Базарға айдап келе жатқанда, екі аты жоғалды. Қалған аттарды мал жиюшы қаншадан сатуы керек, барлық аттардан 136 сом пайда қылу үшін?

307) Малдыбай базарға 144 қой айдап барды. Ол қойының 6-дан бір бөлігін 7 сомнан сатты, қалғанын 6 сомнан. Малдыбай қанша ақша алды?

308) Медреседе 132 шәкірт бар. Жылына бұлардың әрқайсысына 7 қарындаштан берілді. Барлық берілген қарындаш қанша тұрады, егер әр 14 қарындаш алғанда 15 тиыннан тұрса?

309) Екі қаладан шыққан екі отарба ұшырасты. Біреуі екіншісіне ұшырағанша, сағат сайын 24 шақырымнан 14 сағат жүрген. Екіншісі сағат сайын 26 шақырымнан 18 сағат жүрген. Екі қаланың арасы неше шақырым?

310) Бір кісі 18 сиыр һәм 18 тоқтыны 558 сомға сатты. Әр сиырға ол тоқтыдан 25 сом артық алды. Барлық тоқтысына ол қанша ақша алды?

311) Төрт ауыл мектеп керегіне жылына 623 сом жұмсайды. Бір ауылда 23 үй, екінші ауылда — 17, үшінші ауылда —

34 һәм төртінші ауылда 15 үй. Жылына әр ауыл қанша жұмсайды, егер ақша төрт ауылдың үйлеріне тең бөлінсе?

312) Мектепте үш бөлім шәкірт бар. Төменгі бөлімде 40 шәкірт, ортаншыда — 28, жоғарыда — 14. Мұғалім барлық шәкіртке әрқайсысына бірдей қылып 738 табақ қағаз бөліп берді. Әр бөлім неше табақ қағаз алды?

313) Ауылнай 6 күнде 843 сом алым жинады. Әуелгі үш күнде 148 сомнан жинады. Қалған ақшаны соңғы күндері тең жинады. Ауылнай соңғы күндерде неше сом жинады?

314) Мал жиюшы 720 сомға бірнеше ат һәм өгіз алды. Барлық атқа ол барлық алған өгізінен 3 есе артық төледі. Ол әр атқа 60 сом, әр өгізге 45 сомнан төледі. Мал жиюшы қанша ат, қанша өгіз алды?

315) Егінші 129 пұт бидай шашып орғанда, 6 есе қылып алды. Бар алған бидайының ол 9-дан бірін өзінде қалдырды. Қалған әр 5 пұтын 9 сомнан сатты. Егінші қанша ақша алды?

316) Екі кісі дүкеннен бір бағадан 76 кез сиса алды. Біреуі өз сисасына 3 сом 25 тиын, екіншісі 6 сом 63 тиын төледі. Әрқайсысы қанша кез сиса алды?

317) Екі қорада 756 қой бар. Егер бір қорадан екіншісіне 73 қой бөліп қосса, екінші қорадағы қой әуелгіден екі есе артады. Әр қорада қанша қой бар?

318) 688 сомға әрқайсысы 57 сомнан 8 ат алынды һәм 29 сомнан бірнеше сиыр алынды. Қанша сиыр алынды?

319) Алыпсатар 34 сомнан алған өгізді 51 сомға сатады. Ол 26 өгіз сатса, қанша пайда қылады?

320) Кітапшы 17 хикая кітабын 15 тиыннан һәм 14 есеп кітабын сатты. Егер кітапшы барлық сатқан кітаптары үшін 6 сом 33 тиын алса, есеп кітабын қаншадан сатты?

321) Үш кісінің 838 сом ақшасы бар. Біреуінің ақшасы 462 сом. Екіншісінікі онан үш есе кем. Үшінші кісінің ақшасы қанша?

322) Жолаушы отарбамен 3 күнде 588 шақырым жүрді. Алғашқы күні ол бар жолының төрттен бірін, екінші күні қалған жолының үштен бірін жүрді. Жолаушы үшінші күні неше шақырым жүрді?

323) 25 қадақ қантқа 3 сом 75 тиын төленді. 64 қадақ қантқа қанша төлеу керек?

324) 16 кісі бір үйді 15 күнде салып бітіреді. Сол үйді 12 кісі неше күнде салып бітіреді?

325) Дүкенде бір айда 475 қадақ шай сатылды. Бұл шайдың әрбір 5 қадағы үшін 8 сом алынды. Барлық шай қаншаға сатылды?

326) Етікші әрбір 12 күнде 17 сом табады. Ол неше күнде 289 сом табар еді?

327) Жұмыскер әрбір үш күнде 2 сом 25 тиын табады. Ал әрбір 7 күнде 2 сом 80 тиын жұмсайды. Жұмыскер 21 күнде қанша ақша жанында қалдырады?

328) Жемісші екі кісіге 87-ден алма сатты. Үш кісіге 82-ден, бұларға сатқаннан кейін өзінде сатқан алмасының дәл жартысындайы қалды. Жемісшінің сатпай тұрғанда қанша алмасы бар еді?

329) Екі ағайынды жігіт бір байда приказшік болып тұрды. Қызмет ақысы екеуінікі бірдей. 3 айда ағайынды екеуі 320 сом алды. Әрқайсысы бір жылда қанша ақша алады?

330) Сұлтаннын он тиындық 12 һәм 15 тиындық 12 күмісі бар еді. Бар ақшасына ол 12 кітап алды. Әр кітап неше тиын?

331) Бектеміс дүкеннен 72 тиыннан 6 кез сәтен алды һәм 68 тиыннан 8 кез мәліскен алды, бұл алған тауарына төлеуге он сомдық қағаз ақша берді. Дүкенші Бектеміске қанша ақша қайырып беруі керек?

332) Қасымбек кезі 38 тиыннан 60 кез бумази һәм 28 тиыннан 14 кез материя сатып алды. Бұл алғанының бәріне ол 5 һәм 3 сомдық қағаз ақша беріп, артығын өңкей 15 тиындық қылып алды. Ол қанша 15 тиындық күміс алды?

333) Егінші 8 сом 82 тиынға тары сатты. Ол қаншпа тары сатты, егер әрбір 3 пұтын 98 тиынға сатқан болса?

334) Әрбіреуі 35 шелектік 24 күбіде жермай бар. Егер осы жермайды алты шелектік күбілерге ауыстырып құйса, неше күбі жермай болар еді?

335) Саудагер 89 қойды 8 сомнан жинады, осы қойларды базарға апарып сатқанда, саудагер пайдасымен 788 сом ақша шығарып алды. Ол қанша пайда қылды?

336) Әйтеннің қойы — 533, Байтендікі онан 13 есе кем. Екеуінің қойы қанша?

337) Екі жорға 347 сомға сатылды. Сатқанда, біреуі екіншісінен 29 сом қымбат бағаланды. Екі жорғаның әрбіреуі қаншаға сатылды?

338) Жолаушыға 574 шақырым жүру керек еді. Ол 196 шақырымын жүрді, баратын жеріне 7 күнде жету үшін оған енді күнінде неше шақырым жүру керек?

339) Тігінші 58 кез барқыт һәм 37 кез шұға сатып алды. Бәріне 554 сом төледі. Шұғаның кезі қанша тұрады, егер барқыттың кезіне 7 сомнан төлесе?

340) Көпестің қалтасында 730 сом ақшасы бар еді. Ол оннан бірін өзінде қалдырып, қалған ақшасына әрқайсысы 37 кезден 9 топ трике алды. Көпес трикенің кезіне қаншадан төледі?

341) Біреу 45 шақырым жүргеннен кейін шамаласа, жүрген жолы барлық жолының жетіден біріндей екен. Ол енді неше шақырым жүруі керек?

342) Көпестің 25 сомдық 39 қағаз ақшасы бар еді, бұл ақшасына ол екі топ шұға алды. Бір тобы 48 кездік, кезі 3 сомнан. Екінші тобы 29 кездік, 6 сомнан. Көпестің қанша ақшасы қалды?

343) 4 орақшы 3 күнде 8 сом 40 тиын ақы алады. 7 орақшы 2 күнде қанша алады, егер әрқайсысы күніне бірдей ақы алса?

344) Өгіз жиюшы 69 сомнан бір топ өгіз алып, әрқайсысын 91 сомнан сатты. Ол қанша өгіз алды, егер барлық өгізінен 990 сом пайда қылса?

345) Жылына 780 сом қызмет ақы алатын төре 8 айда жанына 280 сом ақша қалдырыпты. Төре айына қанша ақша ұстағаны?

346) Таразының бір табағында 156 қадақ, екінші табағында 172 қадақ бар. Таразының екі жағы тең болуы үшін әр табаққа неше қадақтан үстеу керек?

347) Кітапшы әрбір алты дәптерді 14 тиынға алып, әр дәптерді 3 тиыннан сатады. Дүкенші 318 дәптер сатқанда қанша пайда қылады?

348) Саудагер 6 айға 972 сом қарыз алды. Ол бастапқы айда 175 сом төледі. Келер айда 185 сом, қалған борышын тең бөліп, 4 айда төлеп бітірді. Саудагер соңғы 4 айда неше сомнан төледі?

349) Бір кісінің үш түлік малы — 952. Қой, жылқы һәм сиыр. Бұл кісінің жылқысы қанша, егер сиыры бар малының 17-ден бір бөлігіндей болса, ал қойы сиырынан есе артық болса?

ЖАУАПТАР

286—268 шошақ
287—136, 54
288—102 пұт
289—180 жылқы
290—22 күнге
291—2 сом 69 тиын
292—504 сом
293—330 қой
294—408 шөмеле
295—7 сом
296—30 тиын
297—30 пұттан
298—681; 305
299—425 сом
300—20 сом
301—23 кадақ
302—486 жылқы
303—211 сом
304—438 сом
305—648; 5. 4.
306—58 сом
307—888 сом
308—9 сом 9 тиын
309—778 шақырым
310— 84 сом
311—161; 119, 238, 5.1.
312—360; 252; 126
313—130 сомнан
314—9; 4
315—774 сом
316—25; 51
317—325, 431
318—7 сиыр
319—442 сом
320—27 тиын
321—222 сом
322—194 шақырым
323—9 сом
324—20 күнде
325—760 сом
326—204 сом
327—9 сом
328—780 алма
329—480 сом
330—35 тиын
331—14 тиын
332—12
333—27 пұт
334—140 күн
335—105 сом
336—574 қой
337—188; 159
338—54 шақырым
339—4 сом
340—2 сом
341—270 шақырым
342—309 сом
343—9 сом. 8.
344—45 өгіз
345—30 сом
346—біріне 17, біріне 2.
347—2 сом, 12 тиын
348—153 сомнан
349—392 жылқы

Есеп құралы

(Екінші жылдық)

Қызылорда — 1927 жыл

Міржақып Дулатұлының бастауыш мектепте 2 жыл оқылатын «Есеп құралының» Қазақстан мемлекет баспасөз бөлімінен түзетіліп, толықтырылып, 1927 жылы басылған нұсқасы. Араб үлгісіндегі жәдит жазуынан қазақ әрпіне алғаш рет түсіріліп отыр.

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЖҮЗГЕ ШЕЙІН САН

ҚОСУ

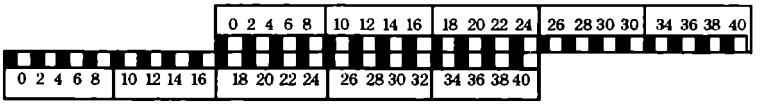
1)	2)	3)	4)
20 + 8	32 + 4	30 + 25	32 + 23
30 + 6	25 + 3	40 + 34	44 + 42
80 + 4	47 + 2	60 + 13	56 + 12
90 + 6	56 + 1	44 + 50	52 + 34
70 + 3	92 + 5	12 + 80	63 + 25
40 + 1	73 + 6	70 + 27	76 + 11
60 + 2	84 + 4	56 + 20	14 + 82
50 + 5	61 + 8	38 + 30	27 + 52

5)	6)	7)	8)
5 + 60	48 + 2	37 + 13	26 + 5
7 + 32	56 + 4	28 + 22	48 + 4
8 + 40	3 + 77	64 + 36	6 + 37
6 + 53	25 + 5	52 + 18	4 + 88
15 + 80	83 + 7	36 + 44	75 + 8
24 + 60	8 + 92	76 + 14	3 + 69
12 + 37	41 + 9	45 + 35	49 + 5
42 + 56	59 + 1	71 + 19	62 + 9

9)	10)	11)	12)
46 + 25	3 + 37	20 + 7+ 3	26 + 4 +15
68 + 24	48 + 22	40 + 25 + 5	45 + 25+ 18
35 + 56	52 + 82	33 + 24 + 3	38 + 4 + 9
17 + 38	3 + 47	7 + 52 + 1	17 + 5 +24
24 + 57	35 + 8	5 + 25 +16	36 + 25+ 9
57 + 16	5 + 77	4 + 60 + 6	48 + 28+ 17

64 + 29	12 + 49	25 + 35 + 25	29 + 38 + 14
76 + 15	66 + 26	3 + 17 + 64	24 + 27 + 26

13) Есеп сызғышы жәрдемімен қосу

20+16

Қатты қағаздан есеп сызғышын жасаңдар.

14) Есеп сызғышы жәрдемімен мына сандарды қосыңдар:

9 бен 15	11 мен 20	36 мен 24
12 мен 13	17 мен 23	27 мен 18
15 пен 17	32 мен 16	32 мен 35
16 мен 8	25 пен 14	29 бен 31

Есеп сатысы

15) I баған сандарына II баған сандарын қосыңдар.

16) II баған сандарына III баған сандарын қосыңдар.

17) III баған сандарына IV баған сандарын қосыңдар.

18) I баған сандарына IV баған сандарын қосыңдар.

19) IV баған сандарына V баған сандарын қосыңдар.

20) Есепті өзге бағандармен шығара беріңдер.

21) Қатты қағаздан үлкен есеп сатысын жасаңдар.

22) Шотқа салып санаңдар.

3	20	42	18	23	64	29	92
7	40	36	24	34	58	38	76
2	70	24	56	41	56	18	69
8	30	57	13	15	77	46	36
5	90	10	45	44	55	57	87
6	60	21	39	25	38	26	57
1	10	72	18	32	66	39	64
4	50	35	55	43	57	45	78
9	80	11	29	35	60	37	91
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII

Есеп сатысы

Шаппаң санау және шәкірттерге өздігінен шығару үшін мысалдар

Бірінші жүздік

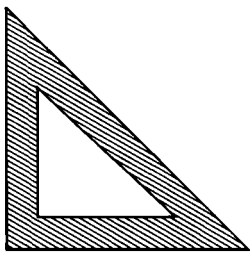
1)	2)	3)	4)
40 + 5	45 + 4	65 + 5	3 + 24
30 + 7	72 + 3	74 + 6	4 + 36
80 + 2	64 + 5	83 + 7	8 + 51
90 + 6	92 + 7	48 + 2	6 + 82
50 + 4	88 + 1	32 + 8	5 + 75
70 + 5	51 + 6	21 + 9	3 + 27
20 + 1	23 + 2	56 + 4	1 + 69
60 + 9	91 + 4	99 + 1	4 + 56

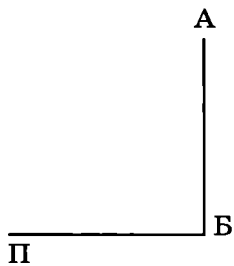
6)	7)	8)
22 + 16	29 + 11	64 + 8
81 + 14	56 + 34	35 + 7
37 + 41	81 + 19	83 + 9
52 + 26	17 + 33	37 + 5
33 + 45	34 + 16	4 + 49
27 + 61	15 + 25	7 + 56
47 + 22	74 + 26	6 + 85
65 + 33	81 + 19	9 + 72

9)	10)	12)
52 + 29	50+ 8 + 11	23+ 8 + 14
36 + 15	30+ 2 + 25	6+ 34 + 25
18 + 17	4 + 15 + 40	27 + 13 + 32
74 + 18	11 + 13 + 30	48 + 15 + 12
36 + 38	20 + 30 + 46	36 + 25 + 11
54 + 27	23 + 20 + 54	15 + 24 + 48
23 + 59	8 + 7 + 32	32 + 25 + 17
44 + 28	45+ 6 + 13	33 + 55 + 9

Мектепте және ашық далада жаттығу үшін мысалдар

1) Қатты қағаздан тік бұрышты үшкіл жасаңдар.

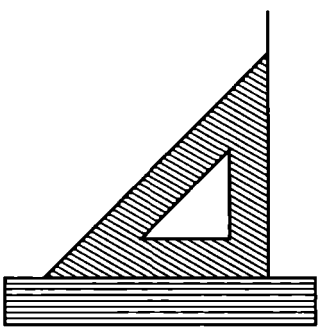

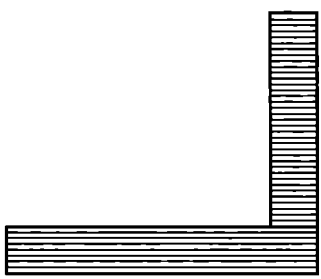

Осы үшкілмен салыстырып, мынау сызылған бұрыштың дұрыстығын санаңдар.

Бұл бұрышты АБП-деп оқимыз.

АБП — тік бұрыш.
АБ сызығы БП сызығына кесе келеді.
БП сызығы АБ сызығына кесе келеді.
АБ мен БП кесе сызықтар.

Бұл — тік бұрыштарды жүргізу және дұрыстығын байқау үшін бұрыштық.

Сызғыштың және үшкілдің жәрдемімен тік бұрыштар жүргізіңдер.

2) Тоғайда тұрқы 30 метрлік, ені 20 метрлік бақша үшін тік бұрышты жер өлшеңдер. Бұл бақшаның айналасына албар соғылса, оның ұзындығы қандай болады?

3) Осы бақшаның жартысын айнала орлап тастау керек. Ордың ұзындығы қандай болады?

4) Торлап сызған қағазға бақшаның жоспарын салыңдар, оның үстіне орды белгілеңдер.

5) Бақшаның жоспарын бірімен-бірі тең екі тік төрткілге кесіңдер. Мұны өзгеше бүктеңдер. Бірақ тағы да төрткіл шығатын болсын.

Байқаңдар, енді бақшаның айналасындағы албар бұрынғысынан қысқа бола ма, ұзын бола ма?

6) Түзу сызық сызыңдар.

Бұған екі кесе сызық тартыңдар.

АБ мен ПТ қатар сызықтар деп аталады. Сызғыштың және үшкілдің жәрдемімен қатар сызықтар жүргізіңдер.

Деректі сандарды қосу*

1) 3 м 25 см + 16 м 15 см

2) 15 м 48 см + 27 м 17 см

3) 32 м 52 см + 45 м 35 см

4) 60 м 64 см + 29 м 36 см

5) 11 м 23 см + 38 м 77 см

6) 94 м 5 см + 5 м 95 см

7) 21 м 50 см + 13 м 65 см

8) 11 м 75 см + 32 м 55 см

9) 74 м 16 см + 12 м 95 см

---

* ***Қысқарған сөздер:*** м — *метр*; см — *сантиметр*; тқ — *таяқ*; к — *кез*; п — *пұт*; б — *бөршек*; ф — *фут*; к — *қадақ*; сағ — *сағат*; мин — *минут*; с — *сом*; тн — *тиын*.

10) + 26 м 92 см / 73 м 88 см

11) + 13 тқ 1 к / 15 тқ 1 к

12) + 25 т 4 п / 40 т 2 п

13) + 1 к 12 ф / 1 к 4 ф

14) + 25 тқ 2 к / 14 тқ 1 к

15) + 45 т 4 п / 50 т 3 п

16) + 91 тқ 2 к / 5 тқ 2 к

17) + 2 к 9 ф / 1 к 14 ф

18) + 5 фн 30 к / 2 фн 17 к

19) + 12 фн 15 к / 10 фн 24 к

20) + 4 фн 32 к / 14 фн 8 к

21) + 21 фн 15 к / 52 фн 25 к

22) + 48 фн 29 к / 13 фн 30 к

23) + 17 фн 35 к / 28 фн 35 к

24) + 2 сағ 10 мин / 5 сағ 25 мин

25) + 6 сағ 30 мин / 4 сағ 15 мин

26) + 3 сағ 40 мин / 1 сағ 20 мин

27) + 12 сағ 15 мин / 3 сағ 45 мин

28) + 9 сағ 50 мин / 3 сағ 20 мин

29) + 16 сағ 5 мин / 4 сағ 58 мин

30) + 5 с 20 тн / 12 с 15 тн

31) + 36 с 50 тн / 13 с 25 тн

32) + 3 с 75 тн / 6 с 25 тн

33) + 24 с 95 тн / 5 с 5 тн

34) + 75 с 80 тн / 12 с 25 тн

35) + 45 с 30 тн / 15 с 95 тн

36) + 11 с 25 тн / 30 с 90 тн

37) Деректі сандарды метр жүйесімен және ақша сомаларын шотқа салыңдар.

Мына мысалдарды шығарыңдар:

38)

20 м 40 см + 5 м 8 см
12 м 75 см + 8 м 4 см
13 м 25 см + 24 м 56 см
48 м 17 см + 21 м 75 см
1 к 12 б + 5 к 3 ф
7 к 5 ф + 8 к 14 ф
15 тқ 2 к + 8 тқ 1 к
20 тқ 3 к + 5 тқ 2 к

39)

15 с 36 тн + 25 с 12 тн
6 с 48 тн + 13 с 22 тн
42 с 25 тн + 22 с 27 тн
35 с 48 тн + 25 с 45 тн
15 фн 8 к + 7 фн 25 к
5 фн 15 к + 10 фн 25 к
8 фн 36 к + 4 фн 15 к
10 фн 27 к + 22 фн 25 к

40)

48 фн 23 қ + 15 фн 28 қ
32 фн 32 қ + 29 фн 17 қ
54 тқ 2 к + 37 тқ 2 к
55 м 75 см + 36 м 18 см
36 м 48 см + 35 м 27 см
12 сағ 5 мин + 8 сағ 3 мин
8 сағ 4 мин + 15 сағ 4 мин

41)

36 сағ 6 мин + 25 сағ 5 мин
25 сағ 3 мин + 15 сағ 7 мин
15 фн 36 қ + 72 фн 38 қ
56 фн 27 қ + 35 фн 35 қ
48 м 15 см + 33 м 56 см
57 м 45 см + 15 м 75 см
37 с 48 тн + 25 с 56 тн
64 с 36 тн + 35 с 55 тн

Жаттығу

1) Өз бойларыңды өлшеңдер (метрмен); сөйтіп дәптерлеріңе жазып қойыңдар.

2) Бөлімдес жолдастарыңның бойларын дәптерлеріңе бағаң сықылдандырып сызып салыңдар. Бағаншықтарды үлкен-кішілігіне қарай қатарландар.

3) Өздеріңнің салмақтарыңды біліңдер. Мұны дәптерлеріңе жазып қойыңдар.

4) Дәптерлеріңе жолдастарыңның салмағын бағаншық қылып салыңдар.

5) Бір кезде бүтін сантиметр нешеу екенін біліңдер.

6) Бір футта бүтін сантиметр нешеу екенін біліңдер.

Ескі өлшеулерді жаңа өлшеулерге аудару

Кез = 71 сантиметр
Бөршек = 41,2 сантиметр
Фут = 30 сантиметр
Дүйім = 2 сантиметр
Километр = шақырымнан азғана қысқа
5 фунт = 2 килограмм
Мысқал = 4 грамм
Пұт = 16 килограмм
Шелек = 12 литр
Шертберг = 26 литр
Жаңа ауырлық өлшемі – тонна = 61 пұт

Есеп шығару үшін керекті мағлұматтар (*шамамен*)

1) Бір шелек судың ауырлығы = 12 килограмм
2) Бір шелек кендір майы = 11 килограмм
3) Бір шелек сүт = 12,5 килограмм

4) Бір шелек = 50 стақан
5) Бір стақан = 17 тамақ қасық
6) Бір тамақ қасық = 4 шай қасық
7) Бір шай қасықта = 45 тамшы
8) Телеграф бағанының биіктігі = 8,5 метр
9) Екі бағанның арасы 65 яки 85 метр
10) Теміржолдың ені = 1,5 метр

ЕСЕПТЕР

Мал шаруасы

7) Орта сүтті сиыр жылына 60 шелек сүт, ешкі 25 шелек сүт береді. Сиыр мен ешкі жылына қанша сүт береді?

8) Асырауы келіскенде, ешкі бір жылда 15 шелек сүт арттыруы мүмкін. Асырауы келіскенде сиыр қанша сүт береді?

9) Қыс ортасына шейін бір сиырға 45 пұт, бір ешкіге 7 пұт пішен керек. Сиыр мен ешкіге қанша пішен керек? Екі сиыр, бір ешкіге қанша пішен керек? Екі ешкі, бір сиырға қанша пішен керек?

10) Екі көлік пішен алынды: бірінде — 25 пұт, екіншісінде 22 пұт бар. Осы пішен қыс ортасына дейін бір сиырға жете ме?

Еңбекті тұрмыс

11) Бегімбетұлы Тоқар астығының 15 пұтын тұқымға, 12 пұтын салыққа төлеуге, 48 пұтын ішуге, 23 пұтын сатуға қалдырды. Тоқар барлығы қанша астық алған?

12) Қалабайұлы Мұжықбай өзінің астығын шетберкпен өлшейді. Ол барлығы 98 шетберк алды. Тоқар мен Мұжықбайдың қайсысының астығы шығымды болды?

13) Бөкейұлы Базылқан малына 70 көлік салам, одан екі есе артық жоңышқа, 28 көлік пішен даярлады. Барлығы неше көлік азық даярланды?

14) Әлиұлы Оқтай жоңышқа еккен жоқ, бірақ Базылқанға қарағанда пішенді 11 көлік артық алды. Ол неше көлік азық даярлады, егер екеуінің саламы бірдей болса?

15) Жоңышқаның екі көлігі жақсы пішеннің 3 көлігінен де жұғымдырақ. 14 көлік жоңышқа мен 36 пұт пішенді бірыңғай пішенге айналдырыңдар.

16) Абылайұлы Арғынғазы есептеп қараса, бір жылдың ішінде сиырлары далада 23 жеті жайылған, қорада одан 6 жеті артық тұрған. Бір жылда неше жеті бар?

17) Былтыр көктемде біздің егіндікте көп сұрғылт көбелектер ұшып жүрген еді. Осылар арамшөпке жұмыртқа салған. Жұмыртқаларынан сарғылт, жасыл жүнді құрттар өрбіп, егіннің жұмсақ жапырақтарын жей бастады. 2 күндей біз мектеп балаларымен соларды жинай бастадық. Біз алғашқы күні 27 тақтаны жүнді құрттан тазарттық, келер күні 14 тақта. Біз жүнді құрттан барлығы неше тақтаны тазарттық?

18) Жүнді құрттан егіндікті аман алып қалу үшін үлкендер екі жағынан ор қазды. Біз сол орларды өлшеп, оның бір жағының ұзындығы 34 метр 50 сантиметр екенін, екінші жағы одан 15 метр 50 сантиметр артық екенін білдік. Үлкендер ұзындығы қандай ор қазған?

19) Мен Түркістандағы нағашыма бардым. Ол жеміс ағаштарын егеді екен. Нағашымның қыстығүні 6 алма ағашы бұзылыпты. Қалған алма ағашы одан үш есе артық. Бұдан басқа оның бауында 15 шие ағашы, 7 өрік ағашы бар. Нағашымның былтыр жаздығүні барлық жеміс ағашы қанша болғаны?

Ауылдарында неше үй егін салады? Осы туралы есеп ойлап шығарындар.

20) Сұлтан 20 көлік пішен шапты. Қалжан одан үш есе артық алды. Байқадам Қалжаннан 24 көлік артық алды. Байқадам неше көлік пішен шапты?

Әлеумет мекемелері

21) Таймінер елі жиналып қала болған. Бұл ауылда оқу үйі бар. Сәрсенбі күні 18 адам кітап, газет оқып шықты. Бейсенбі күні одан адам екі есе аз болды. Жұма күні 48 адам болды. Оқу үйіне осы үш күнде қанша адам кірді?

22) Оқу үйінде кітап, газеттер бар. Газеттерден «Ауыл», «Еңбекші қазақ» алдырылады. «Еңбекші қазақты» оқушы 27 кісі, «Ауылды» оқушының одан 15-і артық. Бұл қалада газет оқушы адам қанша?

23) Біздің ауылдан ауылдық кеңеске шейін — 7 километр, болыстық исполкомға шейін — 15 километр, ал ауылдық кеңестен исполкомға шейін — 12 километр. Менің әкем жұмысы болып ауылдық кеңеске барып едік, оны болыстық

исполкомға жіберіпті. Содан айналып әкем үйге қайтты. Барлығы ол неше километр жер жүрді? Осы есептің жоспар-суретін салыңдар.

24) Мектеп жанында қала адамдарына арналған кітапхана бар. Кітап оқу үшін мұнда 50 еркек жазылған. Мұнда жазылған әйелдердің саны ерлерден екі есе кем. Кітапхананың барлық оқушысы қанша?

Дәл осындай есепті өз кітапханаларың тақырыпты ойлап жасаңдар.

25) Біздің мектептің бірінші бөлімінде 26 бала оқиды. Екіншісінде біріншіден 8 бала артық. Ал жоғарыдағы екі бөлімдегілерді бірге санағанда төменгі екі бөлімнің балаларынан екі есе аз оқиды. Мектепте барлығы қанша шәкірт бар?

Мектептің әр бөліміндегі шәкірттердің санын біліңдер, бағанасымақ сықылдандырып сурет салыңдар, есеп ойлап шығарыңдар. Былтырғы жылдың шәкірттері санымен салыстырып, есеп ойлап шығарыңдар.

Алым-салық

26) Былтыр біздің ел салықты ақшалай төледі. Жүзбайұлы Қамза 15 сом 40 тиын, Смайылұлы Нұржан одан 6 сом 25 тиын артық төледі. Екеуі қанша төледі?

27) Құлжаұлы Аққошқар шаруа салығына 18 сом 35 тиын, үйін апаттан сақтау үшін 6 сом 15 тиын, мектеп үшін 3 сом 20 тиын төледі. Құлжаұлы Аққошқар барлығы қанша ақша төледі?

28) Көтібарұлы Тоймағамбет салыққа төлеу үшін шаруа қарызының сомдық қағазынан 25-ін сатып алды. Оның інісі одан 6 қағазды артық алды. Екеуі шаруа қарызының қанша қағазын сатып алды?

29) Қасымұлы Әлмағамбет шаруа қарызының 3 сомдықтан 6, 5 сомдықтан 3, бір сомдықтан 12 қағазын алды. Шаруа қарызынан ол неше сомға қағаз алды?

Әке-шешелеріңнен сұрап біліңдер, былтыр салыққа қанша ақша төлеген екен, биыл қанша төлейтін болған екен? Соны дәптерлеріңе жазып алыңдар. Есеп ойлап шығарыңдар.

Өз елдеріңнің тұрмыс есебі

30) Мектепке үш ауылдан бала келеді. Олардың бірінде 20 үй, екіншісінде одан үш есе көп, үшіншісінде 16 үй. Үш ауылдың бәрінде неше үй бар?

Әрбір ауылда неше үй бар екенін жазып алыңдар.

Есеп ойлап шығарыңдар.

31) Сіздің ауылдың адамдары қандай кәсіптермен шұғылданады, неше адам қандай кәсіп істейді? Осы туралы мағлұматтарды жазыңдар. Және суретін-жоспарын салыңдар.

Есеп ойлап шығарыңдар.

32) Мектеп пен аурухана арасының алыстығын, ауылдық кеңеске шейін, уездік қалаға шейін қаншалық жерде тұрасыңдар? Жазып алыңдар. Жоспар-сурет салыңдар.

Есеп ойлап шығарыңдар.

33) Ауылдарыңның мал есебін жазыңдар: сиыр, жылқы, қой, ешкі, бұзау, құлын, түйе қанша?

Есеп ойлап шығарыңдар.

34) Өз ауылдарыңның адам санағын жазып, жас ретіне қарай бөліңдер. Балаларды бір жасқа шейін, 1-ден 3 жасқа, 3-тен 7 жасқа, 8-ден 12 жасқа, 12-ден 18 жасқа, 18-ден 25-ке, 25-тен 35-ке, 35-тен 45-ке, 45-тен 50-ге, 55-тен жоғарыларды 80-ге, 80-нен жоғарыларды 100-ге шейін, 100-ден жоғарыларды бірыңғай.

Жоспар-сурет салыңдар. Есеп ойлап шығарыңдар.

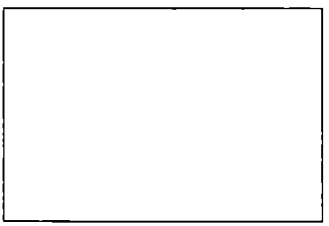
Аудан өлшеулері:

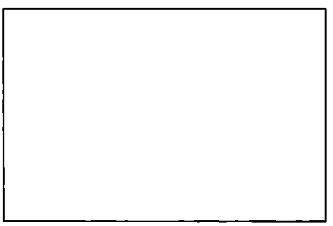
35) Мектепте ең үлкен бөлме қандай, ең кішкенесі?

36) Біздің бөлменің едені үлкен бе, төбесі үлкен бе?

37) Бөлменің едені үлкен бе, үй алдының едені үлкен бе?

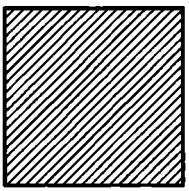
38) Бірдей тік төрткілдер сызыңдар. Әртүрлі тік төрткілдер сызыңдар. Осы тік төрткілдерді салыстырыңдар.

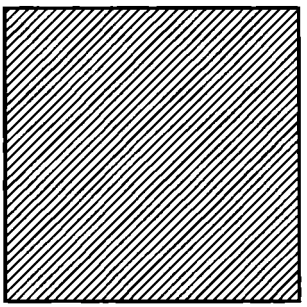

39) Тік төрткілдерді тексере келе олардың қабырғалары, олардың бұрыштары, олардың аудандары туралы сөйлеуге болады.

шаршы см **шаршы дүйім (дүйім)** **шаршы бөршек**

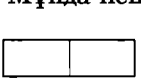
Бұл өлшеулерді қатты қағаздан кесіңдер.

40) Қара тақтайға шаршы метр сызыңдар.

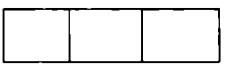
41) Дәптерлеріңе шаршы дециметрді сызыңдар.

42) Екі шаршы дециметр сызыңдар. Оларды қатты қағаздан кесіңдер. Көшеде екі шаршы метр өлшеңдер.

43) Мұнда неше сантиметр бар?

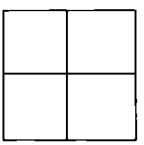

44) Мұнда неше сантиметр бар?

Мұнда неше шаршы сантиметр бар?

45) 3, 4, 5, 8, 10 шаршы дециметрлік тік төрткілдер сызыңдар.

46) 6, 8, 10, 16, 20 шаршы дециметрлік тік төрткілдер сызыңдар.

47) Көшеде 3, 4, 5, 8, 10, 12 шаршы метрлік жерді белгіленңдер.

48) 9 шаршы дециметрлік шаршы сызыңдар.

49) 4 шаршы дециметрлік сызыңдар.

50) 3, 6, 9, 12, 15 шаршы см тік төрткілдер сызыңдар.

51) 4, 8, 12,16 шаршы см тік төрткілдер сызыңдар.

52) Бүтін санды шаршы сантиметр шығарлық қылып бір табақ қағазды кесіңдер.

53) Оны шаршы сантиметрлерге бөліңдер.

АЛУ

1)	2)	3)	4)
15 – 5	18 – 3	12 – 10	18 – 13
36 – 6	47 – 2	53 – 20	96 – 42
48 – 8	56 – 4	96 – 70	75 – 33
92 – 2	99 – 7	84 – 60	59 – 28
27 – 7	85 – 1	38 – 30	36 – 14
53 – 3	48 – 6	46 – 20	83 – 61
64 – 4	64 – 8	77 – 50	44 – 23
81 – 1	27 – 5	29 – 10	68 – 46
79 – 9	73 – 2	65 – 30	27 – 15

5)	6)	7)	8)
39– 9	20 – 5	20 – 12	13 – 5
83– 2	40 – 8	50 – 26	23 – 6
48 – 30	96 – 6	70 – 43	75 – 8
75 – 22	70 – 4	30 – 18	37 – 9
67– 7	50 – 3	60 – 41	92 – 4
38– 5	30 – 1	90 – 72	64 – 7
49 – 20	80 – 7	40 – 14	56 – 8
54 – 33	60 – 2	80 – 54	84 – 5
67 – 24	100 – 9	100 – 75	35 – 8

9)	10)	11)	12)
37 – 18	40– 3	27– 5 –11	40– 4 – 8
54 – 26	70 – 24	49 –23– 4	80 – 25– 7
72 – 55	60– 6	35 – 5 – 13	34– 6 –19
45 – 28	96 – 39	78 –23 – 5	40 – 18– 8
24 – 16	77– 8	94 – 4 – 8	95 – 26– 9
97 – 39	43 – 29	76 –50 – 6	100– 36 – 24
94 – 67	53– 5	83 – 3 – 40	25– 9 –12
53 – 38	80 – 48	52 – 1 – 21	72 – 24 – 35
81 – 17	100 – 25	67 –25– 2	

13)	14)	15)	16)
28 – 8	56 – 50	37 – 4	48 – 23
36 – 6	47 – 40	48 – 5	65 – 32
67 – 7	85 – 80	96 – 2	98 – 27
84 – 4	93 – 90	89 – 7	86 – 34
25 – 5	24 – 20	76 – 3	74 – 63
96 – 9	38 – 30	84 – 1	87 – 56
44 – 4	69 – 60	55 – 2	69 – 45
23 – 2	42 – 40	66 – 4	53 – 11

17)	18)	19)	20)
80 – 4	40 – 23	32 – 7	25 – 17
60 – 5	80 – 35	44 – 5	34 – 25
90 – 2	90 – 48	83 – 8	83 – 45
30 – 3	70 – 36	92 – 6	92 – 56
70 – 8	50 – 25	27 – 9	75 – 27
50 – 1	30 – 17	53 – 4	88 – 59
40 – 6	70 – 52	35 – 6	57 – 28
70 – 9	60 – 39	62 – 3	72 – 39

21)	22)
81 – 22	48 – 8–17
73 – 35	56 – 6–15
94 – 55	32 – 12 – 3
63 – 15	57 – 17 – 6
42 – 17	66 – 26 – 1
25 – 16	39 – 19 – 4
54 – 36	93 – 33 – 4
77 – 49	85 – 5 – 34

Ашық далада жаттығу

54) Егер мүмкін болса, нағыз енді жерінен өзеннің енін өлшеңдер.

Ені тар жерде де соны істеңдер. Айырмасын біліңдер.

55) Егіндіктің ұзынын, көлденеңін көзбен шамалап біліңдер. Айырмасын шамаландар.

56) Егіндіктің ұзынын, көлденеңін адымдап өлшеңдер. Айырмасын біліңдер.

57) Егіндіктің ұзынын, көлденеңін арқанмен өлшеңдер. Айырмасын табыңдар.

58) Өзенге жаңқа тастап жіберіңдер де, сағатқа қарап отырып біліңдер: бір минутта ол қанша ағар екен (метрмен, сантиметрмен өлшеңдер)?

59) Біліңдер: өздерің орта аяңмен бір минутта неше адым жүрер екенсіңдер? Бір минутта қанша жер жүгірер екенсіңдер? Айырмасын табыңдар.

60) Біліңдер: ат бір минутта аяңмен қанша жер жүрер екен? Бір минутта желіспен қанша жер асар екен? Айырмасын табыңдар.

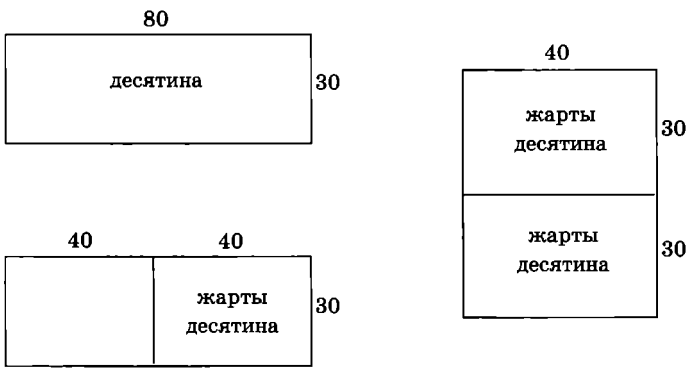
61) Дәптерлеріңе өзен ағысының шапшаңдығын, адамның қаншалық тез жүретінін (аяңдап, жүгіріп), аттың жүрісін (аяңмен, желіспен) сызыңдар.

62) Күнбатыстан күншығысқа қарай сызық тартыңдар. Содан 10 метрлік жерді белгілеңдер. Бұл — үйдің алдыңғы қабырғасы болады. Өзге екі қабырғадан сызық тартып, олардың үстінен 15 метрден дізгілеңдер. Төртінші қабырғаның ұзындығын анықтаңдар. Осы үйдің жоспарын дәптерлеріңе салыңдар. Терезелердің, есіктердің және бөлмелердің ретін белгілеңдер.

63) Ағаш орнату үшін оңтүстіктен солтүстікке қарай ұзындығы 100 метр, көлденеңі 10 метрлік жер өлшеңдер.

64) Ұзындығы — 80 таяқ, көлденеңі 30 таяқ тік төрткіл белгіленеңдер. Бұл — десятина.

65) Бір десятинаны қағазға сызыңдар. Мұны кесіп, өзгеше түрде қосыңдар.

Десятинамен жер өлшенеді

Деректі сандарды алу*

1) 32 м 45 см − 11м 25 см

2) 16 м 75 см − 9 м 25 см

3) 35 м 25 см − 21 м 18 см

4) 95 м 50 см − 75 м 35 см

5) 60 м 25 см − 15 м 50 см

6) 80 м 27 см − 39 м 18 см

7) 50 м − 13 м 24 см

8) 27 т 5 п − 14 т 5 п

9) 15 т 2 к − 3 т 2 к

10) 27 т 5 п − 14 т 5 п

11) 42 тқ 1 к − 26 тқ 2 к

12) 2 к 8 б − 1 к 12 б

13) 25 тқ − 9 тқ 1 к

14) 6 п − 3 п 5 қ

15) 2 к − 1 к 12 ф

16) 17 т − 3 т 2 п

17) 5 фн 35 қ − 2 фн 15 қ

18) 14 фн 12 қ − 8 фн 8 қ

19) 40 фн 20 қ − 19 фн 30 қ

20) 15 фн 27 қ − 5 фн 35 қ

21) 20 фн − 13 фн 5 қ

22) 8 фн − 3 фн 21 қ

23) 20 шт 5 шк − 10 шт 5 шк

24) 17 шт 2 шк − 8 шт 2 шк

25) 42 шт 4 шк − 15 шт 6 шк

26) 25 шт 2 шк − 15 шт 5 шк

27) 50 с 40 тн − 20 с 30 тн

28) 72 с 48 тн − 12 с 24 тн

29) 95 с 25 тн − 14 с 75 тн

30) 25 с 15 тн − 10 с 90 тн

31) 30 с − 22 с 10 тн

32) 38 с − 25 с 95 тн

33) 22 с − 15 с 85 тн

* д — *дүйім.* шт. — *шетберт,* шк. — *шетберк,* өзгесі бұрын көрсетілген.

34) Деректі сандарды метр жүйесімен және ақша бірліктерінің шотқа салып алыңдар (*шегеріңдер*).

35) 56 м 25 см – 3 м 12 см
48 м 12 см – 25 м 10 см
33 м 24 см – 16 м 24 см
75 м 50 см – 28 м 32 см
60 с 15 тн – 8 с 7 тн
19 с 43 тн – 6 с 25 тн
32 с 25 тн – 9 с 30 тн
60 с 54 тн – 15 с 65 тн

36) 38 тқ 2 к – 27 тқ 1 к
72 тқ 1 к – 15 тқ 1 к
90 тқ – 13 тқ 2 к
50 тқ – 25 тқ 1 к
30 фн – 8 фн 12 қ
42 фн –15 фн 25 қ
82 с – 25 с 50 тн
75 с – 56 с 75 тн

Қосу-алуға жаттығу

1) 48 + 25
73 – 25
73 – 48
60 – 34
94 – 60
94 – 34
75 + 5
80 – 5
80 – 75

2) 46 – 11
46 – 35
11 + 35
60 – 45
60 – 15
45 – 15
92 – 18
92 – 74
18 + 74

3) 90 – 15
75 + 15
90 – 75
63 – 24
39 + 24
63 – 39
50 – 26
30 + 26
56 – 30

4) 25 + 15– 4
60– 5 +23
43– 3 +56
93 – 12 + 14
75+ 5 –36
80 – 24 + 21
48 – 15 + 27
24 + 44 – 18
100 – 28 + 15

5) 85 – 27 + 14
23 + 48 – 16
57 + 24 – 48
96 – 30 + 27
24 + 38 – 15
51 – 25 + 35
75 – 32 + 48
12 + 29 – 15
85 – 24 + 24

6) 20 + ? = 45
31 + ? = 38
? + 56 = 70
? + 19 = 89
43 + ? = 95
? + 33 = 77
? + 45 = 72
48 + ?= 100

7) 45 – ? = 2
56 – ? = 36
83 – ? = 74
96 – ? = 65
89 – ? = 19
73 – ? = 55

8) 45+ 5 +24
45 + (5 +24)
88 – 30 – 28
88 – (30+ 28)
23 + 16 + 8
23 + (16+ 8)

9) 67 – 14 + 33
67 – (14 + 33)
67 – 14 + 33
50 – 22 – 19
50 – (22 + 19)
50 – 22 + 19

48 – ? = 24
65 – ? = 46
100 – ? = 48

55 – 24 – 11
55 – (24 + 11)
55 – 24 + 11
48 – 30 + 12

48 – 30 – 12
48 – (30 + 12)
48 – (30 – 12)

10) 98 – 23 – 15
87 – 34 – 22
66 – 15 – 23
73 – 24 – 32
72 – 6 – 28
63 – 5 – 37
94 – 8 – 19
62 – 56 – 5

11) 23 + 8 – 5
84 – 5 + 17
32 + 56 – 29
46 – 28 + 33
100 – 32 – 8
90 – 56 – 15
85 – 27 + 34
72 – 35 + 24

12) 31 + 9 – 46
28 – 9 + 56
42 + 27 – 38
64 – 5 + 23
75 – 26 + 42
81 – 32 + 24
55 + 37 – 68
42 – 27 + 55

13) 5 + 27 – 18
9 + 64 – 45
88 – 59 + 26
32 + 38 – 35

15 + 55 – 48
46 + 44 – 27
9 + 19 – 18
78 – 32 + 39

АЛУ ЕСЕПТЕРІ

Мал шаруасы

66) Орыс сиырларының жақсысы «Ярослав», «Калмагор» тұқымдары. «Ярослав» сиырлары, асырауы келіскенде, айына 40 шелек сүт береді. «Калмагор» тұқымы одан 12 шелек кем береді. «Калмагор» сиыры неше шелек сүт береді?

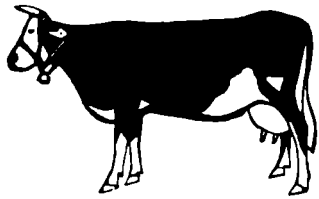
67) Тірі сиырды пұттасақ, тірідей салмағын білеміз. «Ярослав» сиырының орташа тірідей салмағы — 22 пұт. Сойғаннан кейінгі нағыз еті 9 пұт болады. Керексіз нәрселері қанша?

68) Тірідей «Калмагор» сиырының орташа салмағы «Ярослав» сиырынан 4 пұты артық. Далада қалатыны (етінен басқа) 14 пұт. «Калмагор» сиырының нағыз еті қанша?

69) «Ярослав» сиырының сүті майлырақ келеді. «Ярослав» сиырының айлық сүтінен 1,5 пұт май алуға болады. «Ярослав» сиырынан бір айда қанша май артық алынады?

70) Етті көп беретін «Украина» сиыры. «Украина» сиырының нағыз еті «Ярослав» сиырының тірідей салмағынан 3 пұт шамасы кем болады. «Украина» сиыры қанша ет береді?

71) «Украина» сиырын сойғанда, далада қалатын керексізі 28 пұт болады. «Украина» сиырының тірідей салмағы қанша?

«Ярослав» сиыры

72) Семіз тұғыр базарда 55 сомға сатылды. Арығы одан 22 сом кемге сатылды. Арық тұғыр қаншаға сатылған?

73) Бір сиырды жарты қыс асырау үшін 85 пұт салам жарайды. Егер сиырды жақсы пішенмен асырау керек болса, пішен саламнан 30 пұт кем кетер еді. Бір сиырды жарты қыс асырау үшін қанша пішен керек?

74) Қазақтың құнан өгізі орта бағамен 25 сом тұрады. Тайыншаның онан 12 сомы кем. Тайынша неше сом тұрады?

Еңбекті тұрмыс

75) Былтыр біздің ауыл бір десятинадан 45 пұттан бидай алды. Бізбен сыбайлас қаладағы қасқа бас Иван жерін жақсы жыртып, өңдеп, тұқымын да жақсыдан сеуіп, арамшөбін тазартып, жақсы қарап еді, ол десятинадан 100 пұт алды. Қасқа бас Иван бізден неше пұт артық алды?

76) Жерді өңдеушілер малдың тезегін араластырады. Егінді жақсы алу үшін бір шетберк тұқым шашатын жерге 10 көлік малдың тезегін араластыру керек. Қасқа бас Иван 8 шетберк қара бидай шашты. Осы жерге ол 45 көлік тезек төкті. Ол неше көлік тезек кем төкті?

77) Біздің елдің пішені нашар еді. Бір десятинадан ел 48 пұттай пішен алды. Келбет жоңышқа егіп, 1/4 десятина жерден 75 пұт алды. Келбет жоңышқаны қанша артық алды?

78) Келбет шаруа мамандарынан егетін шөптермен танысып, солардың өр тұқымдарын тауып алған еді. Ол былтыр бір десятина жерге түрлі шөптен 38 килограмм тұқым шашты. Бұлардың өзге түрлері 24 килограмм болып, қалғаны жоңышқа еді. Келбет неше килограмм жоңышқа шашты?

79) Бекболаттың үйінде май алатын машина бар. Ол өткен айда 26 килограмм май сатып еді, соңғы айда одан 19 килограмм кем сатты. Бекболат үйі соңғы айда қанша май сатты?

80) Бақшаны (қауын, қарбыз егетін) өңдеу үшін ең жақсы нәрсе — күл. Бұдан бір шаршы метр жерге 1/2 килограмм шамасы төгу керек. Біздің мектептің жанында 90 шаршы метрлік бақша бар. Біз 3 килограмдықтан 5 шелек күл төктік. Енді қанша күл керек?

81) Бақшаның шаршы метрлік жеріне 30 килограмм тезек төгу керек. Күздігүні біз 3 шаршы метрлік жерге 20 килограмнан екі рет тезек төктік. Тағы қанша тезек қосу керек?

82) Келбет бір тақта жерге 33 шетберктіктен 4 қап бәренгі (картоп) егіп, 96 шетберк алды. Ол неше шетберк пайда қылды?

83) Келбет жеріне малдың тезегін күздігүні төгіп, араластырып тастаған еді. Оның көршісі сондай жерге көктемде төккен, содан кейін 55 шетберк алды. Бірақ бәренгісі нашар болды. Келбет өз жерінен неше шетберк артық алды?

84) Қасқа бас Иванның бақшасынан 2 үлкен асқабақ алынды. Біреуінің ауырлығы — 33 килограмм, екіншісі одан 14 килограмм жеңіл. Екі асқабақтың ауырлығы қанша?

Әлеумет мекемелері

85) ЖЕПО-ға (*тұтыну қауымы*) ауырлығы 95 килограмм 75 грамдық бір кеспек балық келді. Ыдысының ауырлығы — 7 килограмм 50 грамм. Балықтың таза салмағы қанша?

86) Біздің ЖЕПО-ға 96 килограмм табан темір келді. Мұның 75 килограмын шаруа ұйымы алды. Қанша темір қалды?

87) Біздің көрші қалада уақытша пайдалануға арзан бағамен егін саймандарын беретін орын бар. Біздің ауылдың егіншілері, әсіресе астық ұшыратын машинасына қызықты. Келбет өзінің баласымен екеуі осындай машинамен түске шейін 6 шетберт астық ұшырады. Ал желмен ұшырғанда, сол жарты күнде 1 шетберт 4 шетберк қана ұшыратын еді. 1/2 күннің ішінде машинамен қанша артық астық ұшыруға болады?

88) Егін сайманын үлестіретін орында бір аттық, қос аттық 9 сабан бар. Осылардың бәрін қосқанда, мұның ішінде 29-ы жай сабандар, қалғаны — «Сақтық сабаны» дейтін жақсы сабан. Сайман үлестіретін орында сақтық сабаны қанша?

89) Мектепте 95 шәкірт бар. Олардың 17-сі жас пионерлер ұйымына жазылған. 32-сі — комсомол. Шәкірттердің нешеуі ұйымда жоқ?

90) «Сергек» атты дене тәрбиелейтін ұйымға 48 мүше жазылды. Мұнда жазылған қыздардан еркек балалардың 8-і артық. «Сергекке» неше еркек бала, неше қыз бала жазылды?

91) Жазғытұрым мектеп «Орман мейрамын» өткізді. Сонда 85 қайың мен терек отырғызылды. Санағанда, қайыңнан 15 терек артық отырғызылған. Неше терек, неше қайың отырғызылды?

92) Соңғы айда (жетіде) мектеп кітапханасынан оқуға қанша кітап берілгендігін есептендер. Өткен айда (жетіде) берілген кітаптармен салыстырыңдар.

Нәтижесі қандай? Жоспарын салыңдар.

93) Соңғы айдың ішінде мектепте ауырғандардың санын біліңдер. Өткен айдағымен салыстырыңдар.

Жоспарын салыңдар.

94) Өткен айдың бірінде ауруханада қанша адам болды, осы айдың бірінде қанша? Соны біліңдер. Екеуін салыстырыңдар.

Жоспарын салыңдар.

95) Соңғы айдың ішінде ауруханаға қанша ауру түскенін, нешеуі жазылып шықты, нешеуі өлгенін біліңдер. Оларды салыстырыңдар.

Жоспарын салыңдар.

Өз елдеріңнің тұрмыс есебі

96) Өз ауылдарында яки қалаларында қанша?

1) Барлық үй саны.
2) Аты жоқ үйлердің саны.
3) Сиыры жоқ үйлердің саны.
4) Егіндігі жоқ үйлердің саны.
5) Пішендігі жоқ үйлердің саны.
6) Қызмет қылатын азаматы жоқ үйлердің саны.

Жоспарын салыңдар. Есеп ойлап шығарыңдар.

97) Сұрастырып біліңдер:

1) Ауылдарында егіндік жер неше десятина?
2) Пішендік неше десятина?

Жоспарын салыңдар, есеп ойлап табыңдар.

98) Сұрастырып біліңдер:

1) Бақша болса, ауданы қандай?

2) Ағаш егетін болса, оның ауданы қандай?

Бұларды адымдап өлшеңдер, жоспарын салыңдар, есеп ойлап шығарыңдар.

99) Сыбағалы жерлеріңнің ауданы қандай, соны біліңдер. Есеп шығарыңдар.

100) Өз елдеріңнің әлеумет, мемлекет мекемелерімен танысыңдар. Әр мекеме не істейтінін біліңдер.

Есеп ойлап шығарыңдар.

101) Ата-аналарыңнан, туысқандарыңнан сұрастырып біліңдер, олардың қайсылары қандай көсіподаққа мүше екен? Мұны жазып алыңдар.

Біліңдер:

1) Көсіподаққа мүше болған туған-туысқандарыңның барлық саны қанша екен?
2) Одаққа мүше еместер қанша екен?
3) Қандай одаққа қанша адам мүше екен?

Жоспарын салыңдар, есеп ойлап шығарыңдар.

КӨБЕЙТУ, БӨЛУ

Көбейту сатысы — 4

1) Көбейту сатысының екіншісін жазыңдар.

2) Шотқа төрттен салып, санандар.

3) 4×2
4×3
4×4
4×5
$20 + 4$
4×6

4) $24 + 4$
4×7
7 атқа неше таға керек?

5) $28 + 4$
4×8

8 қатардан сандықша сызыңдар. Әр қатарында 4 шаршы см болсын. Барлығы неше шаршы см?

6) $32 + 4$
4×9

Терезенің көзі — 4. 9 терезенің көзі нешеу? Суретін салыңдар.

7) Дәптерлеріңе 9 қатардан шаршы сызыңдар. Әр қатарында 9 тордан болсын. Соның ішіне көбейту сатысының 2-мен 4-ін жазыңдар.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	4	6	8	10	12	14	16	18
3								
4	8	12	16	20	24	28	32	36
5								
6								
7								
8								
9								

8) Оқыту бөлмесі үшін қатты қағаздан үлкен саты жасаңдар.

9) Көбейту сатысының 2.4-ін баған қылып жазыңдар.

10) 4×5
4×2
4×7

11) 4×5
4×3
4×8

12) 4×5
4×4
4×9

4-ке бөлу

1) 2-ге бөлу сатысын жазыңдар.

2) 10×4

3) 40-тан төрттеп шегеріңдер.
$4 : 4$ $8 : 4$ $12 : 4$ $16 : 4$ $20 : 4$

4) 24-тен төрттеп шегеріңдер.
$24 : 4$

5) 28-ден төрттеп шегеріңдер.
$28 : 4$

6) 32-ден төрттеп шегеріңдер.
$32 : 4$

7) 36-дан төрттеп шегеріңдер.
36 : 4

8)

4 × 5	28 : 4
20 : 4	4 × 8
4 × 6	32 : 4
24 : 4	4 × 9
4 × 7	36 : 4

9) Көбейту сатысы бойынша төртке бөліңдер.
10) 4-ке бөлу сатысын жазыңдар.
11) 15-тен төрттеп шегеріңдер. Неше рет шегеруге болды? Қанша қалады?
12) 17 : 4 22 : 4 25 : 4 29 : 4 31 : 4 35 : 4

ЕСЕПТЕР

102) 6 арбаға неше дөңгелек керек?
103) 9 қапта неше пұт бар? Егер әрбірінде 4 пұттан болса?
104) 9 шетберкте неше төрттік бар?
105) 3 тройка атқа неше таға керек?
106) Далада 35 шөмеле пішен тұр. Бір күнде осыдан әрқайсысы 4 шөмелелік 7 арба пішен тасылды. Далада қанша шөмеле қалды?
107) 5 еркек бала, 3 қыз бала көлден жұмыртқа іздеуге шықты. Бала басы 4 жұмыртқадан тапты. Балалар қанша жұмыртқа әкелді?
108) Вагонда 9 сөкі бар. Әрқайсысына төрт кісі отыруға болады. Егер вагонда барлық адам 45 болса, түрегеп тұрғандар нешеу?
109) Біздің үй 32 шетберк бидай алды. Егер әр қапқа 4 шетберктен салынған болса, бұл неше қап болады?
110) Қаламен екі ара — 24 шақырым. Сағатына 4 шақырымнан жүргенде қалаға неше сағатта жетуге болады?
Есепті жоспарлап салыңдар.
111) Бақшаның ортасындағы жолдың ұзындығы — 36 метр. Бұл жолдың екі жағындағы ағаштардың арасы 4 метрлік қылып отырғызылған. Екі жағында барлығы неше ағаш өсіп тұр? Есепті жоспарлап салыңдар.

112) 28 табақ қағаздан 4 табақтық неше дәптер шығады?

113) Бөлмеде 32 шәкірт бар. Әрбір төрт балаға бір қарындаш беріледі. Бір дюжинада неше қарындаш қалады?

114) 36 сантиметрлік құр-жіп 4-ке тең бөлініп кесілді. Әр бөлімнің ұзындығы қанша болды?

115) 0,5 (1/2) килограмға 4 алма кетеді. Табақта 24 алма бар. Бұл неше килограмм болады?

Көбейту сатысы — 5

1) 5×2 5×3 5×4

2) Шотқа бестеп салып көріңдер.

3) $20 + 5$ 4 бес тиындық жиырма тиын болады.
$5 + 5$ тағы бес тиын. Барлығы қанша?

4) Үш он тиындық. Бұл неше тиын?
3×10
Он тиындықта неше бес тиын?
Үш 10 тиындықта неше 5 тиын?
6×5

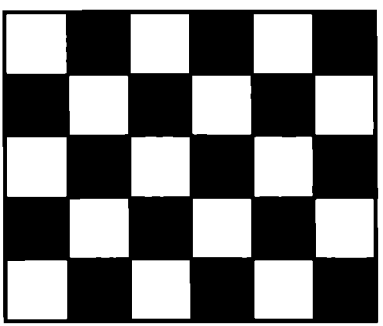
5) $30 + 5$ үш он тиындық пен бес тиын.
Бұл 5×7 неше тиын болады?

6) 10×4 шоттың төрт сымында неше дөңгелек бар?
5×8 Мұнда неше бестік?

7) $40 + 5$
5×9

8) 5×4
5×2
5×6

9) 5×4
5×3
5×7

Мұнда неше қатар бар? Бір қатарда неше тор бар? Барлық тор қанша?

5×7-ні сандықша сықылдандырып салыңдар.

10) 5×4
5×6 5×8-ді сандықша сықылдандырып салыңдар.
5×8

11) 5×5
5×4 5×9-ды сандықша сықылдандырып салыңдар.
5×9

12) Көбейту сатысының торларына көбейту 5-ті кіргізіп жазыңдар.

13) Көбейту сатысы 5-ті баған қылып жазыңдар.

5-ке бөлу

1) 5 : 5 10 : 5 15 : 5 20 : 5

2) 50-ден бестеп шегеріңдер.

3) 25-тен бестеп шегеріңдер. 25 : 5

4) Ондықты 5-ке бөліңдер.
3 ондықты 5-ке бөліңдер. 30 : 5

5) 20 : 5 15 : 5 35 : 5

6) 4 ондықты 5-ке бөліңдер. 40 : 5

7) 25 : 5 20 : 5 45 : 5

8) Көбейту сатысы бойынша беске бөліңдер.

9) 5×5	5×6	5×7	5×8	5×9
25 : 5	30 : 5	35 : 5	40 : 5	45 : 5

10) 5-ке бөлу сатысын баған қылып жазыңдар.

11) 22-ден бестеп шегеріңдер. Неше рет шегеруге болады? Қанша қалады?

12) 18 : 5 22 : 5 24 : 5 29 : 5 33 : 5 47 : 5
41 : 5 49 : 5 54 : 5

ЕСЕПТЕР

116) Ойында балалар 5-тен 6 қатар тұрды. Ойынға неше бала қатысты?

117) Өзеннен өткенде 45 кісі 5 қайыққа тең бөлініп отырды. Бір қайыққа неше кісіден отырды?

118) 5 ауылдан асарға 5 кісіден шықты. Өз шаруаларын басқаруға үйлерінде 12 азамат қалды. Бұл ауылдардың жұмыс қылатын барлық азаматы нешеу болғаны?

119) Бақшадан 17 Алматы алмасы, 8 Қырым алмасы алынды. 5 алма бір қадақ тартады. Барлық алма неше қадақ?

120) Бақшашы 8 қатар ағаш екті, әр қатарында 5 данадан. 28 ағаш семіп қалды. Қалғаны неше ағаш?

121) 25 стақан 5-тен бөлініп тұрылды. Мұның бәрі неше бөлек?

122) Диірменнен 9 бес пұттық қап және 2 пұттық бір қап ұн әкелінді. Мұның бәрі неше пұт?

123) 30 шетберк баренгіні әрқайсысы 5 шетберктік жәшікке бөліп салу керек. Бұған неше жәшік керек?

124) 100 сомнан 7 бес сомдық және 10 сомдық бір қағаз қалды. Неше сом жұмсалған?

125) 63 метрлік бір топ сиса сатылып алынды. 33 метрі көрпеге қалдырылып, өзгесінен көйлек тігілді, бір көйлекке 5 метрден кетті. Неше көйлек шықты?

Көбейту сатысы — 8

1) Шотқа сегізден салып санаңдар.

2) 8×2
$16 + 8$
8×3
Сандықшада неше тор бар?

3) 8×2 Төрт қатардан тік төрткіл сызыңдар. Әр қатарында 9 тордан болсын.

8×2
8×4 $\quad 24 + 8$
4×8 $\quad 5 \times 4$

4) 8×3 жоспарландар: 8×5 пен 5×8
8×2
8×5
5×8

5) 8×3 жоспарландар: 8×6
8×6
8×3

6) 8×4 жоспарландар: 8×7
8×7

7) 8×4
8×4 Дойбының тақтайын сызыңдар.
8×8

8) 8×5 жоспарландар: 8×9
8×4
8×9

9) 8-ді көбейтуді сатының торларына жазыңдар.

10) Көбейту сатысы 8-ді баған қылып жазыңдар.

8-ге бөлу

1) 80-нен сегіздеп шегеріңдер.

2) 16 : 8
24-тен сегіздеп шегеріңдер.
24 : 8
16 : 8

3) 16 : 8 32-ден сегіздеп шегеріңдер.
32 : 8

4) 40-тан сегіздеп шегеріңдер.

5) 40 : 8 48-ден сегіздеп шегеріңдер.
24 : 8
48 : 8

6) 40 : 8 — 56-дан сегіздеп шегеріңдер.
16 : 8
56 : 8

7) 32 : 8 — 64-тен сегіздеп шегеріңдер.
64 : 8

8) 40 : 8 — 72-ден сегіздеп шегеріңдер.
32 : 8
72 : 8

9)	**10)**	**11)**
8×3	8×6	50 : 8
24 : 8	48 : 8	25 : 8
8×4	8×7	75 : 8
32 : 8	56 : 8	60 : 8
8×5	64 : 8	30 : 8
24 : 8	8×9	70 : 8
72 : 8	65 : 8	

12) 8-ге бөлу сатысын бағана қылып жазыңдар.

13) Көбейту сатысынша 8-ге бөліңдер.

ЕСЕПТЕР

126) Шахмат тақтайында 8 қатар бар. Әрқайсысында 8 тордан. Ойын басталарда 48 торды тас басып тұрады. Қанша бос тор қалады?

127) 5 қатар кірпіштен баған қылып үйіңдер. Әр қатарында 7 кірпіштен болсын.

Осындай үш баған жасалды. Сонда 100 кірпіштен нешеу қалады?

128) 4 шетбертте неше шетберк бар? 4 шетберт 5 шетберкте неше шетберк бар?

129) Шетберкке айналдырыңдар: 3 шт; 5 шт; 1 шт; 2 шк; 2 шт; 6 шт; 2 шк; 8 шт; 1 шк; 7 шт; 4 шк.

130) 1 килограмда сегіздің бірі нешеу? 3 килограмда, 5 килограмда, 4 килограмда, 9 килограмда?

131) 16 шетберк неше шт болады?

132) Шетбертке айналдырыңдар: 48 шк; 24 шк; 56 шк; 72 шк; 24 шк; 32 шк; 30 шк; 42 шк; 51 шк; 60 шк.

Шетберкке айналдырыңдар: 64 ғ*; 16 ғ; 56 ғ; 20 ғ; 30 ғ; 50 ғ; 70 ғ.

133) Тырманың 39 жақсы тісі, 17 бұзылған тісі бар. Тістер 8-ден қатарланып жасалған. Қатары нешеу?

134) 100 сырғауылды өзенмен ағызу керек. Бұдан 8 ағаштан 9 сал байланды. Қанша ағаш қалды?

135) Батпақты көлді құрғату үшін 8 кісі 2 күн жұмыс қылды. Алғашқы күні бұлар ұзындығы 52 метрлік ор қазды. Келер күні 15 метр қазды. Бір кісі неше метр ор қазды?

136) Ертеңгі сағат 5-тен түскі сағат 1-ге шейін диірмен 27 пұт бидай тартып шығарды. Бір сағатта қанша бидай тартылды?

Көбейту — 3

1) Үштеп сандар.

2) 3×2 3×3 3×4 3×5 3×6

3)

3×4	3×5	3×6
3×3	3×2	18×3
3×7	3×7	3×7

4)

3×4	3×5	3×6	8×3 жоспарландар: 8×3
3×4	3×3	3×2	3×8 бен 3×8
3×8	3×8	3×8	

5)

3×5	3×6	3×5
3×4	3×3	3×5
3×9	3×9	$30 - 3$
		3×9

6) Көбейту сатысы 3-ті торларға жазыңдар.

7) Көбейту сатысы 3-ті баған қылып жазыңдар.

3-ке бөлу

1) 30-дан үштеп алыңдар.

2) $6 : 3$ $9 : 3$ $12 : 3$ $15 : 3$ $18 : 3$

*Ғ – Ғарыс

3) 21-ден үштеп алыңдар. Неше рет шегеруге болады?
15 : 3 6 : 3 21 : 3

4) 24-тен үштеп шегеріңдер. Неше рет шегеруге болады?
12 : 3 24 : 3

5) 27-ден үштеп шегеріңдер. Неше рет шегеруге болады?
15 : 3 12 : 3 27 : 3

6)
3×7
$21 : 3$
3×8
$24 : 3$
3×9
$27 : 3$

7)
$10 : 3$
$20 : 3$
$25 : 3$
$22 : 3$
$28 : 3$
$26 : 3$

8) Көбейту сатысынша үшке бөліңдер.

9) Үшке бөлу сатысын бағана қылып жазыңдар.

Көбейту — 6

1) Алтылап санаңдар.

2)
2×6
3×6

3)
2×6
4×6

6×4
4×6

4)
6×3
6×2
6×5

5×6 жоспарландар: 6×5 пен 5×6
6×5

5)
6×3
6×6

36 түрлі шаршы сызыңдар.

6)
6×3
6×4
6×7

жоспарландар: 6×7

7) 6×4 8×6 жоспарландар: 6×8
6×8 6×8

8) 6×4
6×5 жоспарландар: 6×9
6×9

9) Көбейту сатысы 6-ны торларға жазыңдар.

10) Көбейту сатысы 6-ны баған қылып жазыңдар.

6-ға бөлу

1) 60-тан 6-лап шегеріңдер.

2) $12 : 6$
$18 : 6$

3) $12 : 6$ | 6×4 | $24 : 3$
$24 : 6$ | $24 : 6$ | $8 : 2$

4) $12 : 6$ | 6×5 | $30 : 3$
$18 : 6$ | $30 : 6$ | $10 : 2$
$30 : 6$ | |

5) $18 : 6$ | 6×6
$36 : 6$ | $36 : 6$

6) $24 : 6$ | 6×8
$48 : 6$ | $48 : 6$

7) $30 : 6$ | | **8)** $30 : 6$ |
$12 : 6$ | 6×7 | $24 : 6$ | 6×9
$42 : 6$ | $12 : 6$ | $54 : 6$ | $54 : 6$

9) $15 : 6$ $20 : 6$ $25 : 6$ $40 : 6$ $35 : 6$ $50 : 6$

10) Көбейту сатысынша 6-ға бөліңдер.

11) 6-ға бөлу сатысын баған қылып жазыңдар.

Көбейту — 9

1) Тоғыздап сананда.

2) 9×2

3) $9 + 9 + 9$
$3 + 9$

3×9
9×3

4) 9×2
9×4

4×9 жоспарланда: 9×4 пен 4×9
9×4

5) 9×3
9×2
9×5
9×5

5×9 жоспарланда: 9×5 пен 5×9

6) 9×3
9×6
9×6

6×9 жоспарланда: 9×6 пен 6×9

7) 9×5
9×2
9×7
9×3
9×7

9×4 жоспарланда: 9×7

8) 9×5
9×3
9×8
9×8

8×9 жоспарланда: 9×8 бен 8×9

9) 9×5
9×4
9×9
9×3
9×2
9×9

9×4 81 түрлі шаршы сызыңдар.

10) Көбейту сатысы 9-ды торларға жазыңдар.

11) Көбейту сатысы 9-ды баған қылып жазыңдар.

9-ға бөлу

1) 90-нан тоғыздап шегеріңдер.

2) 18 : 9

3) 27-ден тоғыздап шегеріңдер.
Неше рет шегеруге болады?

27 : 9	9 × 3	27 : 9

4) 18 : 9	9 × 4	**5)** 27 : 9	9 × 5
36 : 9	36 : 9	18 : 9	45 : 9
		45 : 9	

6) 27 : 9	9 × 6
54 : 9	54 : 9

7) 63-тен тоғыздап шегеріңдер. Неше рет шегеруге болады?

63 : 9
9 × 7
63 : 9

8) 36 : 9	9 × 8	**9)** 27 : 9	9 × 9
72 : 9	72 : 9	54 : 9	81 : 9
		81 : 9	

10) Көбейту сатысынша 9-ға бөліңдер.

11) 9-ға бөлу сатысын баған қылып жазыңдар.

12) 20 : 9	**13)** 55 : 9
25 : 9	60 : 9
30 : 9	62 : 9
32 : 9	65 : 9
39 : 9	70 : 9
44 : 9	75 : 9
47 : 9	78 : 9
50 : 9	80 : 9
52 : 9	85 : 9

ЕСЕПТЕР

137) Нұралының 8 десятина егіндігі бар. Салыққа ол десятина басы 3 сомнан төлейді. Оның 30 сом ақшасынан салығын төлегеннен кейін қанша қалады?

138) Ералы 8 десятина жер үшін 4 сомнан салық төлейді. Жазғытұрым ол шаруа қарызының үш сомдықтан 9 қағазын сатып алған. Енді ол ақшалай қанша төлеу тиіс?

139) Шаншарбай 5 десятина үшін 45 сом 25 тиын төлемек. Бір рет ол қалаға 2 десятина үшін салық ақша апарып берді. Енді қанша төлейді?

140) Біздің ел қала болған. Қаламызда ауданы бірдей 3 учаске бар. 9 үйге әр учаскеден 27 десятина тиеді. Орта шамамен учаске біткеннің бәрінен үй басына неше десятина егіндік тиеді?

141) 1 десятинаға 9 пұт бидай шашылады. 3 десятинаға шашу үшін неше пұт тұқым керек?

142) Тұқым бес есе болып шыққанда, десятинадан қанша астық алынады?

143) Шаруа ұйымы 72 пұт бидай шашқан. Неше десятина егілген?

144) Бекет 6 десятина жерден 48 көлік пішен алды. Есеттің пішені сондай — 4 десятиналық. Есет неше көлік пішен алды?

145) Ірі сиырдың біреуіне 9 көлік пішен керек. Бекеттің 4 сиыры бар. Оның шапқан пішені — 48 көлік. Уақ малына оның қанша пішені қалады?

146) 26 шетберлік бөренгі үшін 9 қап даярланды. Бір қапқа қанша кетеді?

147) Төле 45 пұт бидай алып еді, соны ол 8 қапшыққа үш пұттан салды. Қалған бидайына қанша қапшық керек?

148) Кооператив қалаға 54 қап бидай жеткізуді міндетіне алды. Егер бір лауға 6 қаптан салатын болса, қанша лау керек?

149) Диірмен бір сағатта 9 пұт бидай тартады. 8 сағатта неше пұт бидай тартылады?

150) 4 диірмен бір сағатта неше пұт бидай тартады?

151) Қалқаман 30 пұт бидай әкелді. Осы бидайды тартып бітіру үшін қанша уақыт керек?

152) Бір пұт бидайды тарту ақысы — 5 тиын. Бекет диірменге 9 пұт әкелді. Бір сомнан ол қанша ақша қайырып алды?

153) Бір үйге күніне 4 килограмм нан кетеді. Әрбір үш килограмдық 8 нан неше күнге жетеді?

154) Сиыр күніне 6 шөлмек сүт береді. Бір жетіде сиыр қанша сүт береді?

155) Екі шөлмектен бір шелек сүт шығады. Сиырдың бір жетіде беретін сүті неше шелек болады?

156) Бір адамға жарты жылға 9 пұт ұн керек. 5 адамы бар үйге бір жыл бойына қанша ұн керек?

157) Базарда бойдақ қойдың басы — 9 сом. Есет сатқан қойлары үшін 81 сом алды. Есет неше қой сатты?

Көбейту — 7

1) Жетілеп санаңдар.

2) 7×2

3) $7 + 7 + 7$ | 3×7
7×3 | 7×3

4) 7×2 | 4×7 жоспарландар: 7×4 пен 4×7
7×4 | 7×4

5) 7×3 | 5×7 жоспарландар: 7×5 пен 5×7
7×2 | 7×5
7×4 |

6) 7×3 | 6×7 жоспарландар: 7×6 мен 6×7
7×6 | 7×6

7) 7×5 | 7×4
7×2 | 7×3
7×7 | 7×7
49 түрлі шаршы сызыңдар.

8) 7×5 | 8×7 жоспарландар: 7×8 бен 8×7
7×3 | 7×8
7×8 |

9) 7×5 | 7×9
7×4 | 9×7 жоспарландар: 7×9 бен 9×7
9×7 |

10) Көбейту 7-ні саты торларына жазыңдар.

11) Көбейту сатысы 7-ні бағана қылып жазыңдар.

7-ге бөлу

1) 70-тен жетілеп шегеріңдер.

2) 14 : 7

3) 21-ден жетілеп шегеріңдер. Неше рет шегеруге болады?

21 : 7 | 3 × 7
21 : 7

4) 14 : 7 | 7 × 4
28 : 7 | 28 : 7
35 : 7

5) 21 : 7 | 7 × 5
14 : 7 | 35 : 7

6) 21 : 7 | 7 × 6
42 : 7 | 42 : 7
49 : 7

7) 35 : 7 | 7 × 7
4 : 7 | 49 : 7

8) 28 : 7 | 7 × 8
56 : 7 | 56 : 7
63 : 7

9) 35 : 7 | 7 × 9
28 : 7 | 63 : 7

10) Көбейту сатысынша 7-ге бөліңдер.

11) 7-ге бөлу сатысын баған қылып жазыңдар.

12) Жетіге айналдырыңдар: 28 күнді, 56 күнді, 15 күнді, 20 күнді.

13) 16 : 7 36 : 7 52 : 7
22 : 7 43 : 7 58 : 7
32 : 7 48 : 7 65 : 7

ЕСЕПТЕР

158) Мектеп ашылғаннан бері біз 9 жеті 2 күн оқыдық. Мектеп ашылғаннан бері неше күн өткені?

159) Қысқы демалысқа шейін 56 күн қалды. Демалысқа шейін сабақ оқитын неше күн қалғаны, егер жеті сайын бір күн оқылмайтын болса?

160) Арбаға жегілген ат орта жүріспен сағатына 7 километр жүреді. Отарба бұдан 6 есе шапшаң жүреді. Отарба бір сағатта неше шақырым алады?

161) Бақшаның ұзындығы — 56 метр, көлденеңі — 49 метр. екі ұзын, бір қысқа жағына бірінен-бірінің арасы 1 метрден жеміс ағашы егілген. Неше ағаш егілген?

162) Біздің жолдың ені — 7 метр. Бақшаның тұрқы жолдың енінен 8 есе артық. Бақшаның тұрқын біліңдер.

163) Гүлнар кітапшаның 7 бетін оқып шықты. Оқылмай қалғаны одан 5 есе көп. Кітапшаның беті қанша?

164) Ноян 48 табақ қағаз сатып алды.13 табағын ол жай жазуға қалдырып, қалған қағаздан бірдей қылып 9 дәптер тікті. Әр дәптердің қағазы қанша?

165) Қаланың бір көшесінде 56 үй бар. Барлық үйлердің жетіден бірі ағаштан, өзгелері тастан салынған. Көшеде тас үй қанша?

Толық ондықтарды көбейту, бөлу

1)	**2)**	**3)**	**4)**
10×2	20×2	1×10	2×20
10×3	20×3	2×10	3×20
10×4	20×4	3×10	4×20
10×5	20×5	4×10	5×20
10×6	30×2	5×10	2×30
10×7	30×3	6×10	3×30
10×8	40×2	7×10	2×40
10×9	50×2	8×10	2×50
10×10		9×10	

5)	**6)**	**7)**	**8)**
20 : 10	20 : 2	40 : 2	40 : 20
30 : 10	30 : 3	60 : 3	60 : 20
40 : 10	40 : 4	80 : 4	80 : 20
50 : 10	50 : 5	100 : 50	100 : 20
60 : 10	60 : 6	60 : 2	60 : 30
70 : 10	70 : 7	90 : 3	90 : 30
80 : 10	80 : 8	80 : 2	80 : 40
90 : 10	90 : 9	100 : 2	100 : 50
100 : 10			

9) 100 түрлі шаршы сызыңдар.

10) Ұзындықтың метрлік өлшеу сатысы

10 миллиметр (мм) = 1 сантиметр (см)

10 сантиметр = 1 дециметр (дм)
10 дециметр = 1 метр (м)

Метрлік жүйелі деректі сандарды ұсақтау және ірілендіру

166) Дециметрге уатыңдар: 5 м; 3 м; 5 дм; 8 м; 3 дм; 7 м; 5 дм.

Сантиметрге уатыңдар: 2 дм; 4 дм; 2 см; 6 дм; 8 м; 3 дм, 7 м; 4 см-ді.

Миллиметрге уатыңдар: 3 см; 4 см; 8 мм; 5 см; 5 мм; 7 см; 2 мм; 8 мм-ді.

167) Ірі өлшеулерге айналдырыңдар:

30 дм; 90 дм; 24 дм; 36 дм; 87 дм; 72 дм; 91 дм; 50 см; 80 см; 15 см; 45 см; 27 см; 38 см; 62 см; 84 см; 70 мм; 90 мм; 28 мм; 33 мм; 49 мм; 56 мм; 65 мм; 89 мм-ді.

168) Табақ қағаздың дәл тұрқын, енін өлшеңдер. Шырпының ұзындығын, белдің құшағын, өзіңнің бойыңды, кітаптың енін, қалыңдығын анық өлшеңдер. Осылардан шыққан сандарды уақтаңдар, ірілендіріңдер.

Екі цифрлы сандарды екі цифрлы сандарға көбейту, бөлу

1)	2)	3)	4)	5)
20×5	10×5	10×6	$20 : 2$	$40 : 2$
4×4	2×5	2×6	$4 : 2$	$10 : 2$
24×2	12×5	12×6	$24 : 2$	$50 : 2$
3×32	15×2	13×4	$36 : 3$	$30 : 2$
22×4	14×5	24×3	$48 : 4$	$70 : 2$
24×4	16×5	18×4	$66 : 2$	$90 : 2$
43×2	18×5	36×2	$84 : 4$	
21×3	20×5	48×2	$99 : 3$	
33×3	25×4	17×5	$88 : 2$	

6)	7)	8)	9)
$20 : 2$	$85 : 5$	44×2	$13 \times 4 - 25$
$16 : 2$	$96 : 6$	$88 : 2$	$48 : 3 + 56$
$36 : 2$	$84 : 7$	15×4	$25 \times 4 - 63$
$56 : 2$	$91 : 7$	$60 : 4$	$85 + 5 - 46$
$56 : 4$	$96 : 8$	25×3	$36 \times 2 - 15$
$45 : 3$	$68 : 4$	$75 : 3$	$96 : 4 - 17$
$52 : 4$	$76 : 4$	23×4	$80 : 2 + 57$
$65 : 5$	$87 : 3$	$92 : 4$	$18 \times 4 - 39$
$75 : 5$	$98 : 7$		

10) 3×10
3×2
3×12
4×22
5×11
3×23
4×21
6×11
3×32
2×25

11) 4×10
4×5
4×15
5×12
5×16
5×18
5×14
4×25
5×20

12) 3×10
6×3
16×3
2×26
3×24
4×23
5×17
6×14
7×13
8×12

13) $48 : 4$
$12 : 3$
$48 : 12$
$96 : 8$
$12 : 4$
$96 : 32$
$75 : 5$
$15 : 3$
$75 : 15$

14) 69-дан 23-теп шегеріңдер. Неше рет шегеруге болады?

$69 : 23$ $66 : 22$ $55 : 11$ $99 : 33$
$46 : 23$ $84 : 21$ $96 : 32$ $36 : 12$

15) 70-дан 14-теп шегеріңдер. Неше рет шегеруге болады?

$70 : 14$ $80 : 16$ $100 : 25$ $30 : 15$
$60 : 12$ $90 : 18$ $100 : 20$ $50 : 25$

16) 54-тен 18-деп шегеріңдер. Неше рет шегеруге болады?

$54 : 18$ $45 : 15$ $56 : 14$ $51 : 17$ $38 : 8$
$65 : 13$ $75 : 25$ $87 : 29$ $95 : 19$

17) $16 - 4$
$64 : 4$
$64 : 16$
$25 - 3$
$75 : 3$
$75 : 25$
18×5
$90 : 5$
$90 : 18$

18) $84 : 21 + 48$
$6 \times 11 - 37$
$80 : 16 + 35$
$5 \times 14 - 56$
$5 \times 15 - 50$
$96 : 24 + 64$
$76 : 4 + 23$
$3 \times 19 - 38$

Өздігінен шығару үшін мысалдар

19) 5×7
8×4
9×3
6×5
3×9
6×8
7×9
9×5

20) 3×8
9×4
7×6
5×8
6×6
8×8
7×7
5×5

21) 5×6
7×5
9×6
8×3
7×8
5×7
6×5
8×5

22) 7×3
3×7
9×8
8×9
6×7
7×6
5×7
7×5

23) 8×8
9×9
9×5

24) $3 \times 2 \times 7$
$2 \times 4 \times 6$
$2 \times 3 \times 5$

25) 20×3
40×2
10×7

26) 22×3
41×2
32×3

7×4	$4 \times 2 \times 4$	30×3	14×2
4×7	$2 \times 3 \times 6$	20×4	31×3
3×8	$3 \times 3 \times 3$	3×30	44×2
8×6	$2 \times 4 \times 8$	2×40	23×3
9×4	$3 \times 2 \times 5$	2×30	12×4

27)	28)	29)	30)
14×5	14×4	$8 \times 6 \times 2$	$25 : 5$
12×5	15×5	$9 \times 3 \times 2$	$56 : 7$
16×5	24×4	$4 \times 6 \times 3$	$32 : 4$
25×4	28×3	$5 \times 3 \times 4$	$63 : 9$
15×4	18×4	$6 \times 4 \times 2$	$48 : 8$
5×18	16×6	$8 \times 2 \times 5$	$36 : 6$
6×15	14×7	$7 \times 3 \times 4$	$27 : 5$
5×16	12×8	$5 \times 7 \times 2$	$65 : 9$

31)	32)	33)	34)
$54 : 6$	$81 : 9$	$33 : 4$	$20 : 10$
$42 : 7$	$64 : 8$	$35 : 8$	$40 : 20$
$28 : 4$	$36 : 6$	$41 : 5$	$60 : 30$
$35 : 5$	$49 : 7$	$47 : 9$	$80 : 40$
$49 : 7$	$56 : 8$	$50 : 7$	$90 : 30$
$64 : 8$	$54 : 9$	$55 : 9$	$80 : 20$
$38 : 5$	$40 : 6$	$58 : 7$	$70 : 10$
$45 : 7$	$50 : 7$	$38 : 6$	$100 : 20$

35)	36)	37)	38)
$80 : 2$	$84 : 4$	$69 : 23$	$64 : 4$
$40 : 4$	$46 : 2$	$42 : 21$	$48 : 3$
$90 : 3$	$38 : 2$	$55 : 11$	$75 : 5$
$60 : 2$	$48 : 4$	$88 : 22$	$32 : 2$
$50 : 2$	$66 : 3$	$96 : 24$	$56 : 4$
$70 : 2$	$88 : 8$	$72 : 18$	$78 : 6$
$60 : 4$	$96 : 3$	$75 : 25$	$65 : 5$
$90 : 5$	$55 : 5$	$96 : 32$	$91 : 7$

39)	40)	41)
$68 : 17$	$65 : 32$	$35 : 12$
$68 : 4$	$57 : 25$	$44 : 21$
$45 : 15$	$78 : 15$	$58 : 14$
$45 : 3$	$93 : 18$	$99 : 13$
$72 : 36$	$64 : 5$	$48 : 23$
$72 : 2$	$75 : 6$	$94 : 15$
$84 : 28$	$88 : 7$	$85 : 16$
$84 : 3$	$95 : 15$	$75 : 18$

Жаңа өлшеулер

1) Қағазды дестемен өлшейді. Десте 24 табақ болады. 20 десте бір стопа болады. Қағазды көптеп сатқанда — таразыға тартады. Жай жазу қағазының стопасы 5-6 килограмм болады.

2) Жұқа қағаздың (№ 7) жарты табағы 4 грамм шамасын тартады. Бір ас қасық тұздың, қарындаштың, қаламның салмағын біліңдер.

Ұсақ тастардан 1, 2, 3, 4, 5, 10, 20, 50, 100 грамдық гіртас үйлестіріп тауып, оларды белгіленңдер (тастарды дорбаға салып тігуге болады).

3) Бір грамға шамасы 50 түйір бидай кетеді. Шай қасық толы судың салмағы 4 грамм шамасы болады.

Граммен астықтың дәнін, құмды, тағы басқаны өлшеңдер. 25, 50, 100, 200 грамдық шыныларды (*су құйылған*) сайлап табыңдар.

ЕСЕПТЕР

Айналамыздағы табиғат

169) Егіннің жауы — біртүрлі көбелек. Ол жұмыртқасын арамшөпке салады. Жұмыртқадан жүнді құрт өрбіп, жаңа шығып келе жатқан егінді жейді. Былтыр осы жүнді құрт біздің ауылдың 2 десятина егінін жоқ қылды. Егіншілер құрт түскен жердің айналасына ор қазып, өзге егіндікті аман алып қалды. Сау қалған егін жай шықпай қалған жерден 15 есе артық екен. Біздің ауылдың егіні неше десятина болғаны?

170) Көбелекті құрту шарасы — тұқымды арамшөптен тазарту. Тұқымды тазартатын машина болады. Бекет егін салар алдында тұқымын тазартуға кірісті. Бір қап бидайдан 12 килограмм жарамсыз тұқым және арамшөп шықты. 8 қап бидайдан тазартқанда қанша керексіз зат шығады?

171) Бидайдың шетбергі — 18 килограмм. Тазартылған бір қап бидай қанша тартады (*қапта 4 шетберк*)?

172) Өткен қыс біздің жерде қарсақ көп болды. Нарбай 40 қарсақ соғып алды, Сұлтан одан 10 қарсақ кем алды. Ал Сағындық Нарбайдікінен 4 есе кем алды. Барлығы неше қарсақ алды?

173) Мұқаш егін жейтін құрт аулауға шықты. Таңертең ол 15 құрт өлтірді, кешке одан бес есе құрт ұстады. Барлығы канша құрт алды?

174) Кішкене сарғылт көбелек арамшөпке жұмыртқасын салады. Жұмыртқадан жасылша жүнді құрт шығып, егін жейді. Бір жаздың ішінде бұлар екінші рет балалауы мүмкін.

Кішкене Мұқаш байқап жүріп көбелектің еменнің жапырағына 18 ұсақ жұмыртқа салғанын көрді. Ал бұлардың жартысы өліп қалады делік. Сонда да қалғандарынан көбелек шығып, олар тағы сонша жұмыртқа салады. Бірақ жұмыртқалардың жартысынан жаңа көбелектер шығады.

Осындай көбелектен жаздың аяғында неше көбелек өрбиді?

175) Малдыбайдың 80 қойы бар еді. Ол алғашқы күні 14 қой қырықты, келесі күні одан 3 есе артық қырықты. Неше қой қырқылмай қалды?

176) Малдыбай айнала қой басы 4 қадақтан жүн алды. Қырқылмай қалған қойларының 4-еуінің жүнін көршісіне берсе, өзге қалған қойларынан қанша жүн алады?

177) Жылы жақта егіннің жауы біртүрлі қоңыздар бар. Бұлар піспей тұрған кезінде егіннің басын жеп қояды.

Мырқымбай, Тайбағар, Бақай үшеуі осы қоңыздарды аулауға шықты. Мырқымбай 29 қоңыз ұстады, Тайбағар Мырқымбайдан 18-ін артық, Бақай екі баланың бірге алғанынан 4 есе аз ұстады. Бақай неше қоңыз ұстады?

178) Неше түрлі зиянды жәндіктерден, олардың құрттарынан егінді суықторғай қорғайды (соларды жейді). Бұлар өздерінің балапандарына ұстаған құрт-құмырсқаларын тасып әкеліп асырап тұрады.

Бақай байқап жүріп 2 торғай балапандарына бір сағаттың ішінде 8 құрт әкелгенін көрді. Бақшада 9 пар суықторғай бар еді. Бұлар бір сағатта шамасы неше құрт алады? Торғайдың әр екеуі 12 сағатта балапандарына қанша азық әкеледі?

179) Мысықтың артқы аяқтарында 4 тырнақтан, алдыңғы аяқтарында 5 тырнақтан бар. 5 мысықтың тырнағы қанша?

180) Боранбай мен Қайдар ойнап жүріп көкектің дауысын тыңдады. Боранбайға көкек 13 рет көкектеген сияқты. «Менің көкегім 5 рет көкектеді», — деп Қайдар айтады.

Екінші көкек неше рет көкектеді? Көкектің әрбір көкектегеніне 2 секунд кетеді. Әр көкек қанша уақыт көкектеді?

181) Көкек жұмыртқасын жат ұяға салады. Оның әдеті — жетісінде бір-ақ жұмыртқа салады. Егер жұмыртқалауы 35 күнге созылса, ол неше жұмыртқа салады?

182) Науан 1 декабрьде ашық жерде қардың қалыңдығын өлшеді. Қардың қалыңдығы 21 см екен. Екі жетіде қар 3 есе қалыңдады. Осы екі жетінің ішінде қар неше сантиметрге жеткені? Орта есеппен қар күн сайын неше сантиметр қалыңдаған?

183) Науан бір жерде қардың қалыңдығы 35 сантиметр болғанын білген. Адай екінші жерде 8 бөршек екенін анықтаған. Қай жерде қар қалыңырақ?

184) Қара бидайдың жақсы тұқымы 3 сөткеде өсе бастайды. Ол неше сағат?

Осы уақыттың ішінде сағат тілі сағаттың цифрларын неше рет айналып шығады?

185) Біздің сабағымыз 4 сағат болады. Осы уақыттың ішінде сағат тілі сағат цифрлары жолының қандай бөлімінен өтеді?

186) Сағат тілі мен минут тілі қай уақытта тік бұрыш болып шығады?

Бұл екі тілдің арасында 2, 10, 4, 8, 9, 6 сағатта қандай бұрыш болады?

Айналамыздағы тұрмыс

187) Біздің көшеде темірші Байқадам тұрады. Ол шелек, тағы сондай нәрселерді қаңылтырдан, темірден істейді. Өткен жетіде ол біздің мектепке шелек істеді. Шелектерге 2 килограмнан 15 табақ, 3 килограмнан 8 табақ қаңылтыр кетті. Барлығы неше килограмм қаңылтыр кетті?

188) Шелектің қабырғасы үшін тұрқы 40 сантиметр, ені 10 сантиметр қаңылтыр керек. Тұрқы 1 метр 40 сантиметр, ені 80 сантиметр табақтан әлгіндей неше қабырға шығады?

189) Қазгелдінің әкесі қайыңнан қасық істейді. Орта есеппен, ол бір қасықты 2 сағатта бітіреді. Егер күніне 10 сағаттан істесе, жетісінде қанша қасық шығарады?

190) Әрбір қасығына кооператив оған 10 тиыннан ақша береді. Жетісінде ол қанша ақша табады?

191) Біздің мектептің жанында шетеншілер бар. Олар қамыстан, талдан шетен тоқиды. Әрбір шетен үшін 60 шыбық даярлайды. Мұның ішінде қамыстан талы 4 есе артық. Бір шетенге қанша тал, қанша қамыс кетеді?

192) Бір жетінің ішінде шетеншілер 36 жол шетені мен киім салатын шетен тоқыды. Киім шетені жолдікінен 8 есе артық тоқылды. Екі түрлі шетеннің әрқайсысынан қанша тоқылды?

193) Ұста есікке 27 темір ілгек жасады. Істелген ілгектің үштен бірі мектеп үшін алынды. Өзінде неше ілгек қалды?

194) Ұста күніне 3 кішкене яки екі үлкен құлып істейді. Ол 18 күн кішкене, 7 күн үлкен құлып істеді.

Барлығы неше құлып істеді?

195) Бір табақ шынының мөлшерін біліңдер. Мектептің әйнектерін өлшеңдер.

196) Табақ темірдің мөлшерін біліңдер. Даяр шелекке салып, қағаздан оның қабырғасын, түбін пішіңдер. Бір табақ темірден неше шелек шығатын шамасын байқаңдар.

197) Бөлменің төбесі қандай? Соның мөлшерін біліңдер. Төбені қағаздау үшін қанша табақ кететінін біліңдер.

198) Тұрқы 80 таяқ, ені 30 таяқ десятинаның жоспарын сызыңдар. Оны бірдей 16 сандықшаға бөліңдер.

199) Бөлме қабырғаларының бірінің тұрқын, биіктігін біліңдер. Осы қабырғаны қағаздауға қанша топ әшекей қағаз керек екенін біліңдер. Қағаз тобының тұрқы — 9 метр, ені — 75 сантиметр.

200) Бөлменің жоспарын сызыңдар. Бір шөкіртке шамасы неше шаршы келетінін біліңдер.

201) Мектептің терезелерін қыстығүні замаскалау қаншаға түседі, соны біліңдер. Бір метрдің замаскасы 6 тиын тұрады.

202) Қиюы 24 қатарлы құдыққа 9 метрлік бөренеден нешеу керек, соны біліңдер. Кесілген бөрененің тұрқы мен ені $1\frac{1}{2}$ метр.

Әлеумет мекемелері

203) Кооперативке қағаз қапшыққа салған 8 тонна тұз келді. Лау басы 4 қағаз қапшыққа салынған. Егер бір тоннада 10 қағаз қапшық болса, тұз неше лаумен түскені?

204) Қағаз қапшықтың салмағы — 5 килограмм. Әр лаудағы қағаз қапшықтың ауырлығын табыңдар.

205) Шайханада 2 кісілік шайға 24 грамм қант қояды. 7 кісілік шайға қанша қант береді?

206) Бір бөлкенің ауырлығын, бағасын және 1 килограмм қара нанның бағасын біліңдер. Есептеп, шамасы, қайсысы сатып алуға пайдалырақ екенін табыңдар.

207) Шыны сауытта 72 килограмм жермай бар. Сауыттың салмағы жермайдың $\frac{1}{4}$-дей. Жермайдың сауытымен қоса салмағы қанша, соны табыңдар.

208) Кеш бойы шамда жарты килограмм жермай жанады. 4 жетіге қанша жермай алу керек?

209) Кооперативтің өзінің нан пісіретін наубайханасы бар. 10 килограмм ұнды пісіргенде, 4 килограмм өсіп шығады. 60 килограмм ұннан неше килограмм нан шығады?

210) 1 килограмм ұнды нан қылып пісіргенде, жарты килограмм өседі. 10 килограмм ұннан қанша килограмм нан шығады?

211) Кооперативте бір сағаттың ішінде 18 кісіге қант сатылды. Бұлардың 6-уы 5 килограмнан, өзгелері 4 килограмнан алды. 18 алушының барлығына қанша қант сатылды?

212) Бір килограмм қант біздің үйге 10 күнге жетеді. Күніне екі рет шай ішеміз. Бір шайға неше шағым қант кетеді, егер бір килограмда 100 шағым болса?

213) 1 килограмм қант 50 тиын. Біздің үй бір жетіде қантқа қанша ақша шығарады?

214) Тұтыну қауымының жұмыстарын басқарма атқарады. Мұны ел өкілдерінің жалпы жиналысы сайлайды. Ел өкілдерінің соңғы жалпы жиылысында 15 әйел болды. Еркектер әйелдерден 5 есе артық. Жиылыста болған барлық мүшелердің саны қанша?

215) Газет қағазының бір табағын алыңдар. Бұдан қалыпты жазу қағазының неше табағы шығады?

216) Поштаға барып біліңдер, — жай жабық хатты жіберу ақысы қанша тұрады екен, хаттың ауырлығы қандай болуы тиіс екен?

Табақ қағаздарды конвертпен бірге өлшеңдер. Содан есеп ойлап шығарыңдар.

217) Телеграмма ақысы не тұратынын біліңдер. Телеграммалар жазыңдар, олардың жіберу ақысы қанша болатынын есептеңдер.

218) Пошта маркасының бағаларын біліңдер. Әртүрлі бағамен марка сатып алу туралы есеп шығарыңдар.

219) Бидай, тары, ұн, қияр, бөренгі, сұлы, арпаны қандай бағамен сатуға болатынын біліңдер.

220) Сатылған тауарға есеп (*шот*) жазыңдар.

Есептерге (*шотқа*) қандай маркалар жапсыру керектігін біліңдер. Марканың бағасын есепке кірістіріңдер.

Есеп шығарыңдар.

221) Кооператив дүкені мен жай саудагерлердің нәрсе бағалары:

	Кооперативте	Саудагерде
Ұнның килограмы	10 тиын	12 тиын
Ет	30 тиын	40 тиын
Сабын	36 тиын	42 тиын
Қант	60 тиын	68 тиын
Балық	30 тиын	37 тиын
Май	80 тиын	92 тиын
Тұз	8 тиын	10 тиын
Шырпының мыңы	12 тиын	15 тиын

222) Сіздің үй бір жетіде азық-түліктің әрқайсысынан қанша жұмсайды, соны біліңдер.

223) Керек-жарағын жай дүкеннен алса, бір жетіде қанша ақша артық төлейді?

224) Бір үй бір жетіде ет пен балықты жай дүкеннен алатын болса, қанша артық төлейді?

225) Сіздің үйге бір күнде қанша ет, сабын, басқа азықтар керек (шамамен есептеледі)?

226) Бір кісіге бір күнде қанша нан, ет, басқа азық керек?

227) Базардағы азық-түлік нарқын біліңдер.

228) Өз кооперативтеріңдегі азық-түлік нарқын біліңдер.

229) Осы нарықтарды сызып (диаграмма түрімен) көрсетіңдер.

Мектебіміздің тұрмысынан

230) Бізде жоғарғы бөлімнің балалары журнал шығарады. Журналдың көлемі — 1/4 табақ. Соңғы санында 48 бет болды. Журналды 3 дана қылып шығару үшін қанша қағаз керек?

231) Мұхтар мен Баташ шапшаң, әдемі жазады. Бұлардың әрқайсысы бір жарым сағатта бір табақ қағаз жазады. Бұлардың әрқайсысы журналдың бір санын қанша уақытта көшіріп бітіре алады?

232) Мұхтар: «Бір қалам журналдың 32 бетін көшіруге ғана жарайды», — дейді. Журналдың екі санын көшіру үшін қанша қалам керек?

233) Журналды шығаруға 42 бала қатысады. Бұлардың 8-і суретші, жазушылары суретшілерден 3 есе артық, өзгелері көшірушілер. Көшірушілер қанша?

234) Қағаздың, қаламның бағасын біліп, журналдың 3-саны қаншаға түсетінін есептеңдер.

235) Біздің жоғары бөлімдерде Ортақшыл Жастар Ұйымы бар. Былтыр бұған 12 кісі жазылған, биыл одан 3 есе көп. Ұйымның осы кезде мүшелері қанша?

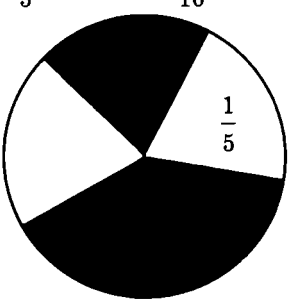
236) Ұйым бір айда 2 рет жалпы жиналыс жасайды. Төралқа мәжілісі жетісіне екі рет болады. Оқу басталғаннан қысқы демалысқа шейін жалпы жиналыс пен төралқа мәжілісі неше рет жасалады?

237) Сіздің мектепте қандай қостар* бар. Әрқайсысының мүшелері қанша? Әр қос неше мәжіліс жасайды, қостар немен шұғылданады, соны біліңдер.

238) Қостардың қызметі тақырыпты есептер ойлап шығарыңдар.

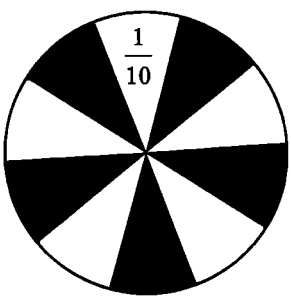
БӨЛШЕКТЕР

$\frac{1}{5}$ дөңгелек, $\frac{2}{10}$ дөңгелек сызыңдар.

бестің бірі

$\frac{1}{5} = \frac{2}{10}$

онның бірі

Қайсысы көп: $\frac{1}{4}$ яки $\frac{1}{5}$?

Қайсысы көп: $\frac{1}{2}$ яки $\frac{5}{10}$?

Дөңгелектің $\frac{1}{2}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{3}{10}$, $\frac{7}{10}$ бөліктерін сызыңдар.

*Қос — кружок.

Жаттығу

1) $\frac{1}{5}+\frac{1}{5}$; $\frac{2}{5}+\frac{1}{5}$; $\frac{3}{5}+\frac{1}{5}$; $\frac{4}{5}+\frac{1}{5}$

2) $\frac{1}{10}+\frac{1}{10}$; $\frac{2}{10}+\frac{1}{10}$; $\frac{3}{10}+\frac{1}{10}$; $\frac{4}{10}+\frac{1}{10}$

3) $\frac{5}{10}+\frac{1}{10}$; $\frac{6}{10}+\frac{1}{10}$; $\frac{7}{10}+\frac{1}{10}$; $\frac{8}{10}+\frac{1}{10}$; $\frac{9}{10}+\frac{1}{10}$

4) $\frac{2}{5}+\frac{2}{5}$; $\frac{1}{5}+\frac{2}{5}$; $\frac{3}{5}+\frac{2}{5}$; $\frac{3}{5}+\frac{3}{5}$

5) $\frac{2}{10}+\frac{2}{10}$; $\frac{1}{10}+\frac{2}{10}$; $\frac{3}{10}+\frac{2}{10}$; $\frac{5}{10}+\frac{2}{10}$; $\frac{4}{10}+\frac{2}{10}$

6) $\frac{7}{10}+\frac{2}{10}$; $\frac{6}{10}+\frac{2}{10}$; $\frac{9}{10}+\frac{2}{10}$; $\frac{8}{10}+\frac{2}{10}$

7) $\frac{3}{10}+\frac{3}{10}$; $\frac{4}{10}+\frac{3}{10}$; $\frac{5}{10}+\frac{3}{10}$; $\frac{6}{10}+\frac{3}{10}$; $\frac{1}{10}+\frac{3}{10}$; $\frac{2}{10}+\frac{3}{10}$; $\frac{7}{10}+\frac{3}{10}$

8) $\frac{1}{10}+\frac{4}{10}$; $\frac{2}{10}+\frac{4}{10}$; $\frac{3}{10}+\frac{4}{10}$; $\frac{4}{10}+\frac{4}{10}$; $\frac{5}{10}+\frac{5}{10}$; $\frac{4}{10}+\frac{5}{10}$; $\frac{2}{10}+\frac{5}{10}$

9) $\frac{1}{10}+\frac{6}{10}$; $\frac{3}{10}+\frac{6}{10}$; $\frac{4}{10}+\frac{6}{10}$

10) $1+\frac{1}{5}$; $1+\frac{2}{5}$; $1+\frac{3}{5}$

11) $1-\frac{1}{5}$; $1-\frac{2}{5}$; $1-\frac{3}{5}$

12) $\frac{2}{5}-\frac{1}{5}$; $\frac{2}{5}-\frac{1}{5}$; $\frac{4}{5}-\frac{1}{5}$

$\frac{2}{10}+\frac{7}{10}$

$\frac{3}{10}+\frac{7}{10}$

$\frac{1}{10}+\frac{8}{10}$

$\frac{2}{10}+\frac{8}{10}$

$\frac{1}{10}+\frac{9}{10}$

$2+\frac{2}{5}$

$2+\frac{4}{5}$

$1+\frac{3}{10}$

$1+\frac{5}{10}$

$2+\frac{4}{10}$

$3+\frac{2}{5}$

$4+\frac{4}{5}$

$5+\frac{1}{5}$

$1-\frac{4}{5}$

$1-\frac{1}{10}$

$1-\frac{3}{10}$

$1-\frac{5}{10}$

$1-\frac{7}{10}$

$1-\frac{9}{10}$

$\frac{3}{5}-\frac{2}{5}$

$\frac{4}{5}-\frac{2}{5}$

$\frac{4}{5}-\frac{3}{5}$

$2-\frac{1}{5}$

$3-\frac{2}{5}$

$4-\frac{3}{5}$

13) $\frac{3}{10}-\frac{1}{10}$

$\frac{5}{10}-\frac{1}{10}$

$\frac{7}{10}-\frac{1}{10}$

$\frac{2}{10}-\frac{1}{10}$

$\frac{4}{10}-\frac{2}{10}$

$\frac{3}{10}-\frac{2}{10}$

$\frac{5}{10}-\frac{2}{10}$

$\frac{7}{10}-\frac{2}{10}$

$\frac{8}{10}-\frac{2}{10}$

14) $\frac{9}{10}-\frac{3}{10}$

$\frac{7}{10}-\frac{3}{10}$

$\frac{5}{10}-\frac{4}{10}$

$8-\frac{4}{10}$

$\frac{6}{10}-\frac{5}{10}$

$\frac{9}{10}-\frac{5}{10}$

$\frac{7}{10}-\frac{6}{10}$

$\frac{9}{10}-\frac{6}{10}$

$\frac{9}{10}-\frac{7}{10}$

15) $\frac{2}{5}+\frac{2}{5}-\frac{1}{5}$

$\frac{3}{5}+\frac{2}{5}-\frac{1}{5}$

$\frac{4}{5}-\frac{1}{5}+\frac{2}{5}$

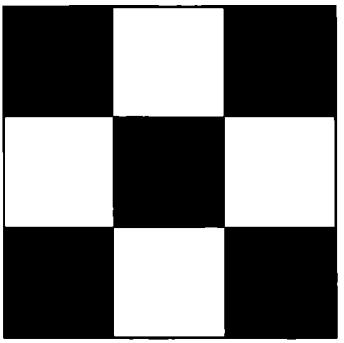
$\frac{7}{10}-\frac{2}{10}+\frac{3}{10}$

$\frac{5}{10}+\frac{5}{10}-\frac{2}{10}$

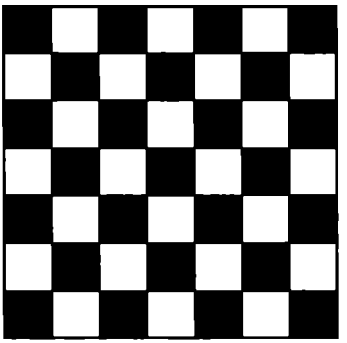
$\frac{3}{10}+\frac{4}{10}-\frac{5}{10}$

$\frac{5}{10}+\frac{3}{10}-\frac{1}{10}$

$\frac{1}{10}+\frac{4}{10}-\frac{3}{10}$

Шаршы таяқта шаршы кез (3×3)

Шаршы таяқта шаршы пұт (7×7)

239) Үйдің қабырғасына шаршы таяқты сызыңдар. Оны шаршы пұттарға бөліңдер.

240) Қағаздан шаршы таяқ желімдеңдер. Оны шаршы кездерге бөліңдер (*кесіңдер*).

241) Оны сандықша сықылдандырып, ұзыны 9 кез, көлденеңі 1 кез қылып бүктеңдер.

242) Шаршы таяқты бұрыштары арқылы қақ бөліп, үшкіл сықылдандырып бүктеңдер.

243) Қума таяқ отынның 9 кездік тұрқын алыңдар. Оның биіктігі қандай болуға тиіс?

244) $4^1/_2$ кездік тұрқын алыңдар. Биіктігі қандай болуға тиіс?

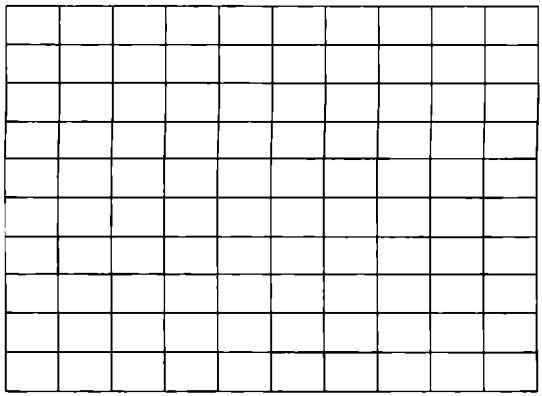
245) Жарты таяқты қалай салу керек?

246) Төрттің бірін қалай салуға болады?

247) Мектептің қорасына бір таяқ отын салыңдар. Мектептің бір пешіне бір таяқ отын қанша уақытқа жетеді және бір айға қанша отын керек, соны біліңдер.

Отын нарқын сұрап біліңдер. Мектептің отынға шығатын шығынын шамалаңдар.

248) Ақ қағаздан шаршы метр желімдеп жасап, оны шаршы дециметрлерге бөліңдер. Оны тең қылып, екі тік төрткілге бөліп, кесіңдер. Әр тік төрткілде неше шаршы дециметр болады?

Шаршы дециметр. Мұнда 100 шаршы сантиметр бар (10 × 10)

249) Қысқа қабырғалы тік төрткілдер бүктеңдер. Бүтін тік төрткілдің тұрқы мен ені қандай болады?

250) Шаршы метрді тең қылып 2 үшкілге кесіңдер. Әрқайсысында неше шаршы дециметр болады?

Бұлардан бір үшкіл жасаңдар.

Мұнда неше дециметр болады?

251) Кесу мен шаршы метрді шаршы кезбен салыстырыңдар. Шаршы метрді шаршы таяқпен салыстырыңдар.

252) Отынның қума метрі қоймада үш сом тұрады. Қума кез базарда 1 сом 80 тиын. Отын қайсысында қымбат?

253) Отынның қума таяғы базарда 18 сом тұрады. Қума метр қоймада 3 сом 50 тиын. Отын қайсысында қымбат?

254) Темірдің табағының тұрқы — 2 кез, ені — 1 кез. Мұнда неше шаршы метр бар?

255) Бөлмедегі терезелердің жарық түсіретін ауданын шамалаңдар.

256) Шәкірт басы жарық түсіретін аудан қанша келеді?

Ескі өлшеулерді жаңа өлшеулерге айналдыру үшін мағлұмат

2 шаршы кез = 1 шаршы метр.

2 шаршы таяқ = 9 шаршы метр.

Шаршы бөршек = 70 шаршы сантиметр.

2 шаршы дүйім = 13 шаршы сантиметр.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

МЫҢҒА ШЕЙІН САНАУ АМАЛДАРЫ

САНАУ

257) Жарты килограмм бұршақты таразыға салып өлшеңдер.

Мұрат, Науан, Зейнеп, Меруерт жеке дәндерді он-оннан топтап санай береді.

Сейілбек пен Құлтай ондықтарды санап, қобдишаға жүздеп салып отырады.

Мейрам жүздіктерді санап, табаққа 10 жүзден салады. Он жүзден мың шығады.

258) Жазалық мыңды — 1000.

259) Шотқа ондықтарды сала беріңдер.

10 жүзді төртінші сымда 1 дөңгелекке ауыстыралық. Бұл — мың болады.

260) Шотқа 2 жүздікті салыңдар. Бұл — екі жүз болады. Шотқа салып, жазып отырыңдар.

2 жүздік — екі жүз — 200
3 жүздік — үш жүз — 300
4 жүздік — төрт жүз — 400
5 жүздік — бес жүз — 500
6 жүздік — алты жүз — 600
7 жүздік — жеті жүз — 700
8 жүздік — сегіз жүз — 800
9 жүздік — тоғыз жүз — 900
10 жүздік — мың — 1000

261) Мыналарды оқыңдар: 170, 740, 350, 460, 570, 630, 780, 890, 970, 435, 483, 193, 596, 648, 739, 841, 963.

262) Осы сандарды шотқа салыңдар.

263) Мыналардың арасында қандай сандар бар: 199 бен 201; 499 бен 501; 399 бен 401; 899 бен 901; 699 бен 701-дің.

264) Жазыңдар: 3 бірлік, 3 ондық, 3 жүздік, 5 бірлік, 5 ондық, 5 жүздік, 8 бірлік, 8 жүздік.

265) Жазыңдар: 8 жүздік, 3 ондық, 5 бірлік, 3 жүздік, 5 ондық, 5 бірлік, 9 жүздік, 2 ондық, 8 бірлік, 5 жүздік, 4 ондық, 1 бірлік, 7 жүздік, 2 ондық, 4 жүздік, 5 ондық, 1 жүздік, 4 бірлік, 6 жүздік, 5 ондық, 3 жүздік, 9 бірлік.

Жаңа өлшемдер

1000 метр — километр болады. Километр шақырымнан аз-ақ кем — 969 таяқ.

1000 грамм — килограмм болады. Қысқартып айтқанда — кг.

1000 килограмм — тонна (т) болады.

Жаттығу

266) Бір бөтелке таза судың ауырлығы неше грамм болады (өлшеп біліңдер)? Жазып қойыңдар.

267) 500 грамм су сыярлық мойны кең шыны сауыт таңдап алып, 100, 200, 300, 400, 500 грамм келетін жерлерін белгіленде р.

268) Бидайдың, қара бидайдың, сұлының, тағы басқа астық дәндерінен 1 грамға нешеуі кетеді, соны біліңдер.

269) Шырпының*, түйменің, иненің, қаламның, қарындаштың ауырлығын біліңдер.

270) Өз бойларыңды сантиметрмен өлшеңдер. Мұны баған сықылдандырып сызыңдар.

271) Өз ауырлықтарыңды килограммен, граммен өлшеңдер. Соны сызыңдар.

272) Бөлмедегі барлық шәкірттердің бойын, ауырлығын сатылап сызыңдар.

273) Бөлмедегі барлық шәкірттердің бойын, ауырлығын диаграмма қылып сызыңдар.

274) Қадақта неше грамм барлығын біліңдер (өлшеп).

275) Таза бір стақан судың ауырлығын біліңдер.

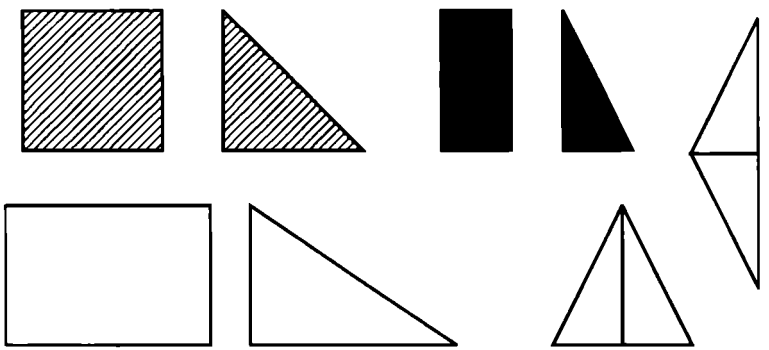
---

* *Шырпы* — оттық.

Бұған бір шай қасық тұз салып, араластырыңдар.
Тұз араласқаннан кейінгі салмағын біліңдер.

Аудандар өлшеуі

276) Мынау суреті салынған пішіндердің аудандарын өлшеңдер.

277) 4 шаршы сантиметрлік тік төрткіл сызыңдар. 2 шаршы сантиметрлік тік бұрышты үшкіл сызыңдар.

278) Қағаздан 6 шаршы метрлік тік төрткіл кесіңдер. Қағаздан 3 шаршы сантиметрлік тік бұрышты үшкіл кесіңдер. Қағаздан 6 сантиметрлік тік бұрышты үшкіл сызыңдар.

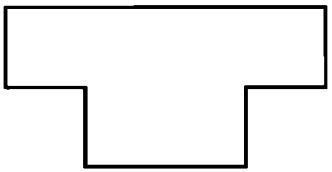
279) 10 шаршы сантиметрлік тік төрткіл сызыңдар. 5 шаршы сантиметрлік тік бұрышты үшкіл сызыңдар. 10 шаршы сантиметрлік тік бұрышты үшкіл сызыңдар.

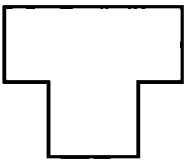
280) Шырпының ұзындығын өлшеңдер (сантиметрмен).
3 шырпыдан үшкіл жасаңдар, оның ауданын біліңдер.

281) 1/4 табақ қағаздың ауданын өлшеңдер. Ширек табақты 2 тең үшкілге бөліп, кесіңдер. Әр үшкілдің ауданы қандай?
Бұлардан бір үшкіл жасаңдар.
Мұның ауданы қандай?

282) 8 шаршы см; 5 шаршы см; 20 шаршы сантиметрлік үшкілдер сызыңдар.

283) Мынау пішіндердің аудандарын өлшеңдер.

Деректі сандардың жазылуы

5 м 25 см былай жазуға да болады: 5,25 м.
8 м 5 см былай жазуға болады: 8,05 м.

1) Өзгеше жазыңдар:	2) Жайша жазуға ауыстырыңдар:
15 м 40 см	26,50 м
25 м 75 см	11,25 м
90 м 15 см	15,44 м
75 м 48 см	90,40 м
16 м 23 см	81,05 м
7 м 5 см	24,02 м
29 м 8 см	37,75 м
44 м 1 см	50,40 м
96 м 10 см	29,04 м
25 см	0,45 м

8 килограмм 150 грамның орнына 8,150 кг деп жазуға болады.

1 килограмм 85 грамм орнына 1,085 кг деп жазуға болады.

3) Өзгеше жазыңдар:	4) Жайша жазуға ауыстырыңдар:
2 кг 315 г	15,015 кг
10 кг 508 г	35,195 кг
25 кг 240 г	6,040 кг
7 кг 215 г	10,005 кг
48 кг 75 г	75,275 кг
50 кг 250 г	2, 500 кг
7 кг 4 г	17,208 кг
1 кг 105 г	62,014 кг
80 кг 750 г	25,010 кг
— — 450 г	0,096 кг

ҚОСУ

1) 26,14 м + 13,12 м
15,05 м + 45,64 м
11,75 м + 5,20 м
50,40 м + 35,25 м
96,12 м + 3,27 м
42,14 м + 0,05 м

2) 10,34 м + 10,48 м
5,25 м + 7,38 м
25,44 м + 15,37 м
65,58 м + 0,15 м
0,46 м + 25,08 м
24,90 м + 0,06 м

3) 5,13 кг + 2,16 кг
0,20 кг + 15,27 кг
48,05 кг + 12,22 кг
15,38 кг + 0,25 кг
14,50 кг + 24,25 кг
0,48 кг + 5,05 кг

Жатқа қосу

1) 100 + 100
200 + 100
400 + 100
200 + 200
300 + 200
500 + 200
700 + 100
900 + 100
800 + 200
600 + 200

2) 300 + 300
600 + 300
400 + 300
700 + 300
500 + 300
400 + 400
600 + 400
200 + 300
300 + 100
300 + 400

3) 500 + 500
300 + 500
100 + 500
100 + 600
300 + 600
400 + 600
200 + 700
100 + 800
200 + 800
100 + 900

4) 200 + 400
400 + 500
300 + 700
100 + 700
200 + 600
100 + 200 + 300
200 + 200 + 500
300 + 100 + 400
500 + 200 + 300
100 + 500 + 300

5) 250 + 150
650 + 250
450 + 450
250 + 350
680 + 120
260 + 240
790 + 210
570 + 330
410 + 290
130 + 370

6) 175 + 125
250 + 225
450 + 325
675 + 225
525 + 75
425 + 575
25 + 250
465 + 100
525 + 300
400 + 530

7) 800 + 60
50 + 400
240 + 200
100 + 480
280 + 110

8) 80 + 40
50 + 90
75 + 60
95 + 80
40 + 68

9) 400 + 50 + 100
200 + 40 + 300
150 + 200 + 50
260 + 300 + 40
450 : 200 + 150

650 + 220	75 + 50	250 + 100 + 250
350 + 640	65 + 52	180 + 200 + 100
220 + 440	73 + 64	420 + 100 + 300
240 + 250	*95 + 28*	*175 + 100 + 225*
360 + 330	*48 + 84*	*325 + 75 + 200*

10)

x – 100 = 200	x – 400 = 550
x – 300 = 400	x – 200 = 640
x – 450 = 250	x – 25 = 175
x – 250 = 150	x – 225 = 275
x – 120 = 180	x – 375 = 125

11) 240 + 452 = 692
Мұндағы 240 пен 452 *қосылма*, 692 *қосынды* деп аталады.

Жазып қосу

1)
$$\begin{array}{r} 324 \\ +\ 212 \\ \hline \end{array}$$

2)
$$\begin{array}{r} 456 \\ +\ 234 \\ \hline \end{array}$$

3)
$$\begin{array}{r} 285 \\ +\ 430 \\ \hline \end{array}$$

436 + 323	172 + 218	572 + 245
548 + 431	354 + 326	650 + 196
257 + 502	615 + 235	432 + 373
645 + 354	527 + 123	264 + 542
804 + 184	724 + 246	162 + 362
625 + 361	608 + 312	795 + 120
706 + 203	468 + 401	357 + 251
502 + 301	305 + 265	498 + 102

4)
$$\begin{array}{r} 175 \\ +\ 254 \\ \hline \end{array}$$

5)
$$\begin{array}{r} 115 \\ +\ 245 \\ +\ 514 \\ \hline \end{array}$$

468 + 243	408 + 215 + 140
572 + 139	375 + 125 + 128
647 + 275	260 + 94 + 305
369 + 452	185 + 205 + 218
272 + 258	684 + 128 + 72
355 + 165	118 + 228 + 338
486 + 214	75 + 405 + 230
173 + 327	602 + 48 + 130

Өздігінен шығару үшін мысалдар

1) 600 + 100
200 + 400
300 + 500
400 + 300
200 + 100
500 + 200
700 + 100
300 + 700

2) 200 + 150
400 + 250
800 + 120
300 + 175
120 + 400
260 + 200
500 + 320
800 + 125

3) 640 + 320
510 + 230
160 + 220
340 + 150
170 + 410
550 + 330
860 + 130
240 + 350

4) 340 + 160
120 + 280
570 + 230
680 + 220
190 + 110
850 + 150
220 + 780
675 + 125

5) 400 + 200 + 125
600 + 150 + 40
500 + 30 + 120
240 + 160 + 150
240 + 150 + 160
380 + 220 + 110
550 + 240 + 110

6) 850 + 60 + 70
340 + 170 + 50
420 + 80 + 240
80 + 240 + 420
350 + 110 + 140
620 + 180 + 200
620 + 220 + 80

7) 425 + 124
326 + 125
184 + 115
296 + 215
484 + 319
252 + 349
489 + 452
724 + 248

8) 316 + 496
275 + 175
384 + 418
845 + 98
527 + 325
175 + 196
218 + 275
464 + 389

9) 45 км*250 м + 28 км 375 м
4 км 476 м + 19 км 511 м
36 км 625 м + 15 км 850 м
70 км 775 м + 24 км 528 м
95 кг 790 г + 16 кг 330 г
48 кг 250 г + 127 кг 330 г
48 кг 250 г + 127 кг 845 г
240 кг 475 г + 321 кг 690 г
385 кг 295 г + 510 кг 832 г

10) 120 с 35 т + 246 с 68 т
382 с 75 т + 95 с 36 т
545 с 84 т + 275 с 29 т
286 с 25 т + 662 с 96 т

---

*км — километр

Шотқа салыңдар

1) 1 с 48 т + 2 с 21 т
2 с 96 т + 5 с 3 т
7 с 14 т + 2 с 52 т
2 с 55 т + 4 с 33 т
1 с 75 т + 2 с 15 т

8 с 65 т + 3 с 25 т
10 с 25 т + 2 с 75 т
2 с 84 т + 1 с 16 т
5 с 51 т + 4 с 49 т

2) 2 с 75 т + 4 с 50 т
6 с 50 т + 5 с 65 т

2,96 с + 3,09 с
7,64 с + 5,57 с
6,72 м + 1,19 м
5,91 м + 4,20 м

7,15 с + 2,45 с + 3,28 с
4,55 м + 6,28 м + 5,03 м
2,75 м + 4,11 м + 3,25 м

Жаттығу

284) Мектептің айналасына албар салу керек. Мектептің қабырғалары мен екі арасы — 4 метр. Мектептің жоспарын салыңдар. Жоспарға албарды кіргізіңдер. Албардың тұрқын есептеңдер.

285) Ауылдарың қаншалық астық алғанын сұрастырып біліңдер. Соны дәптерлеріңе жазып қойыңдар.

286) Елдегі шаруаның жылдық табысы мен шығысының есебі (*шамамен*).

Табысы

№	Нәрсенің аты	Саны	Бағасы	
			сом	тиын
1	2	3	4	5
1.	4 десятинадан бидай алынды	4 тон.	90	—
2.	Қара бидай — 3 десятинадан	3 т	75	—
3.	Сұлы — 2 десятинадан	1 т	20	—
4.	Арпа	250 кг	—	15 т
5.	Бұршақ	180 кг	—	8 т
6.	Кендір шөбі	150 кг	—	50

Жалғасы

1	2	3	4	5
7.	Капуста	400 кг	—	25
8.	Қой жүні сатылды	10 кг	1	10
9.	Түйе жүні	3 кг	—	75
10.	Қашар сатылды	—	25	
11.	4 тоқты сатылды	95 кг	—	40
12.	Пішен шабылды	8 т	12	—
13.	Сүт алынды	280 шелек	1	—
14.	Лаудан түсті	—	40	
15.	Отын даярланды	—	50	
16.	5 қой сатылды	—	12	
17.	2 ат сатылды	—	75	
18.	Шекпен тоқылды	—	10	

***Ескерту*: өз шаруасынан өндіріліп, түгелімен өз үй ішінің керегіне жұмсалған заттар есепке кірмейді.**

Шығысының есебі (*шамамен*)

№	Қай орынға жұмсалды	Саны	Бағасы	
			сом	тиын
1	2	3	4	5
1.	Алым-салықтар	—	45	—
2.	6 адам бар бір үйге қара бидай	$1\frac{1}{2}$	75	—
3.	Үй шаруасына сұлы, арпа	350 кг	—	8
4.	Бұршақ, үй ішіне	110 кг	—	15
5.	Атқа сұлы	$\frac{3}{4}$	90	—
6.	Үй ішіне ет	30 кг	—	40

Жалғасы

1	2	3	4	5
7.	Малға пішен	7	12	—
8.	Үй ішіне сүт	200 шелек	1	—
9.	Отын	—	40	—
10.	Шай, қант	—	25	—
11.	Жермай	—	10	—
12.	Ақ ұн	—	12	—
13.	Соқа-сайманды жаңғырту	—	75	—
14.	Қора-қопсыны түзеу	—	25	—
15.	Киім-кешек	—	90	—
16.	Аяққиім	—	40	—
17.	Мейрамдар	—	17	—
18.	Шырпы	—	1	—
19.	Түрлі шығындар	—	20	—
20.	Қонақасы	—	28	—
21.	Күндеп жалдаған адамдарға	—	25	—

287) Осы үлгіге қарап өз шаруаларыңның жылдық табысы мен шығысының есебін жазыңдар.

288) Ауылдық кеңестеріңнен біліңдер, ауылда егіндік, пішендік, жайылымдық жер қанша екен?

Бір ауылдың барлық жері неше десятина екен?

Диаграмма жасаңдар.

289) Ауылдық кеңестеріңнен біліңдер, сіздің ауылда барлық жанның саны қанша екен (*еркегі, әйелі айрықша*)?

Диаграмма жасаңдар.

290) Өз ауылдарыңның адамдарынан сұрастырып біліңдер, әр үй қанша егін салады екен (*егіннің түрлерін айырып есептеңдер*)?

Диаграмма жасаңдар.

291) Бір айда үй басы өздері үшін қанша ұн пайдаланады екен, соны біліңдер. Бір ауылдың бір айда пайдаланатын ұны қанша екен, соны біліңдер.

Диаграмма жасаңдар.

292) Бір үй бір жылда қанша ұн пайдаланатынын біліңдер.

Диаграмма жасаңдар.

293) Былтыр астықтың (*әр түрінің*) шығысы қандай болғанын біліңдер.

Диаграмма жасаңдар.

294) Өз үйлерің қанша жермай (*әр айдікін жеке*) жаққанын біліңдер. Сіздің үйге бір жыл үшін қанша жермай керек?

Диаграмма жасаңдар.

295) Біздің бөлім тегіс бір үлкен қайыққа отырып серуендеп кетті. Қайыққа мінген тек біздің бөлімнің ғана шәкірттері. Қайық қанша жүк әкетті (*дәптерлеріңнен қараңдар, салмақтарың қанша екен*)?

ЕСЕПТЕР

Ойын-сауық

296) Қалада «Жас пионерлер» мейрамы болғанда, 2 топ бала ойынға шықты. Бұлар мектептен шығарда қатар түзеді. Бір тобы 8 қатар болды, әр қатарында он адамнан. Екіншісі 5 қатар 12 адамнан. Екі топта қанша бала болғаны?

297) Ойын екі түрлі еді: Футбол бәсекесі мен жарыс. Футболды 24-тен бөлініп 3 лек бала ойнады. Жаяу жарысушылар 36 бала болды. Барлық ойыншылардың саны қанша?

298) 24 бала «соқыртеке» ойнады. «Айгөлек» ойнаушылардың олардан 65-і артық болды. Айгөлек ойнаушылар қанша?

299) Өзеннің жары биік. Ені — 96 метр. Жардың сырғанақтайтын жері — 47 метр. Сырғанақ тепкен балалардың шанасы жиектен жібергенде, өзеннің арғы жақ жиегіне 15 метр жетпей тоқтайды. Балалар қанша жер сырғанайды?

300) Мансұр бір минутта аяңмен 48 метр жүреді. Жүгіргенде екі есе артық жер алады. Ол егер 1 минут жүгірсе, 2 минут аяңдап жүрсе қанша жер жүреді?

301) Судың ағыны қайықты бір минутта 38 метр әкетеді. Ескекпен қайық 27 метр кетеді. Егер Мансұр судың ағынына қарсы 2 минут, ағынымен 1 минут ессе қайық қанша метр жүзер еді?

302) Балалар екі дай болып доп ойнағанда, бір жағы 88 доп ұрды, екінші жағы 2 есе кем ұрды. Егер бұлар орта есеппен допты әрбір ұрғанда 1 минут кетіп отырса, қанша уақыт ойнады?

Шаруашылық

303) Бір десятина бидайды үлгерту шығыны

Жұмыстың аты	Жұмыс күндері			Жұмыс бағасы	
	көлік	еркек	әйел	сом	тиын
Күзден жыртып тастау	3	—	—	6	–
Көктемде тырмалау	1	—	—	1	20
Тезек-қорда төгу	2	—	4	6	–
Қорданы араластырып жырту	3	—	—	6	–
Өндеген жерді тырмалау	1	—	—	1	20
Тұқым шашар алдында жырту	3	—	—	6	–
Тұқым шашу	—	$\frac{1}{2}$	–	–	75
Тұқым шашқан соң тырмалау	1	–	—	1	50
Ору	—	—	12	6	–
Қырманға тасу	1	—	—	1	50
Басу, ұшыру	—	12	12	15	–
Тұқым бағасы	—	—	—	9	–

Бір десятина бидай шашқан тұқымнан 6 есе, 7 есе, 8 есе болып шыққанда таза пайдасы қанша болады, соны есептеп шығарыңдар.

АЛУ

Шығару

1) 15 с 26 т – 9 с 12 т
15,26 с – 9,12 т
25,40 с – 11,17 т
73,75 с – 25,50 т
40,80 м – 10,50 м
28,45 м – 12,15 м
63,50 м – 17,15 м
35,65 м – 22,30 м

2) 7,20 с – 5,40 с
15,50 м – 9,80 м
4 м – 1,25 м
10 с – 5,25 с
5,25 с – 3,50 с
4,30 м – 2,70 м
30,45 с – 15,75 с
29,15 м – 5,29 м

3) 500 – 200
800 – 100
1000 – 500
400 – 300
550 – 100
750 – 400
680 – 500
940 – 300

4) 400 – 150
700 – 350
900 – 420
500 – 280
575 – 400
845 – 200
695 – 375
835 – 215

5) 725 – 205
545 – 405
809 – 400
605 – 200
120 – 80
145 – 60
135 – 75
148 – 58

6) 150 – 75
164 – 72
184 – 93
148 – 74
145 – 68
152 – 75
106 – 58
125 – 89

7) 400 – 250 = 150. Мұнда 400 азайтылатын, 250 алынатын, 150 қалдық сан деп аталады.

8) 500 + 400
900 – 400
900 – 500
750 – 250
750 – 500
85 + 45
130 – 45
130 – 85

9) 50 + × = 120
75 + × = 145
500 + × = 700
× + 450 = 550
48 + × = 110
× + 95 = 155
64 + × = 156
× + 36 = 115
65 + × = 132

Жазып есептеу үшін

1) 324 − 212

2) 490 − 275

3) 546 − 352

546 – 225
678 – 364
840 – 605
720 – 108
493 – 351
987 – 75
183 – 75
183 – 162
450 – 245

180 – 124
630 – 628
870 – 526
370 – 225
562 – 128
753 – 338
975 – 269
275 – 158

715 – 524
605 – 123
435 – 242
806 – 444
763 – 381
300 – 165
500 – 274
800 – 108

4) $\begin{array}{r} \_625 \\ \underline{\ 238} \end{array}$

413 – 225
526 – 183
620 – 536
840 – 367
224 – 135
601 – 325
405 – 248
1000 – 195

5) 645 – 224
421 + 224
645 – 421
224 + 421
715 – 636
79 + 636
715 – 79
636 + 79

6) x + 443 = 865
525 + × = 768
x + 604 = 915
802 + × = 957
x + 236 = 555
527 + × = 835
516 + × = 805

Өздігінен шығару үшін

1) 600 – 100
800 – 200
500 – 400
900 – 500
400 – 200
700 – 600
300 – 100
1000 – 500

2) 350 – 200
470 – 300
860 – 500
925 – 400
475 – 100
840 – 600
750 – 200
180 – 100

3) 300 – 150
500 – 120
700 – 280
900 – 360
600 – 490
800 – 510
400 – 270
700 – 530

4) 370 – 120
820 – 410
960 – 350
540 – 230
790 – 580
460 – 320
280 – 160
870 – 550

5) 845 – 123
968 – 455
715 – 502
647 – 325
475 – 251
396 – 174
986 – 675
573 – 262

6) 813 – 705
645 – 236
973 – 128
791 – 325
615 – 224
823 – 631
538 – 246
754 – 272

7) 623 – 274
814 – 325
453 – 185
706 – 457
600 – 352
800 – 174
507 – 309
303 – 107

8) 600 – 140 – 57
500 – 270 – 35
860 – 400 – 152
730 – 200 – 248
845 – 123 – 300
963 – 532 – 400
648 – 124 – 213
875 – 432 – 241

9) Шотқа салып шегеріңдер.

5 с 48 т – 3с 25 т
10 с 17 т – 1с 15 т
48 м 35 см – 12 м 24 см
36 м 75 см – 21 м 52 см
25 с 50 т – 4с 28 т
6 с 25 т – 2с 75 т
6 м 40 см – 1м13 см
15 м 27 см – 14 м 18 см

Жаттығу

304) Албардың тұрқы барлық қабырғалардан қанша ұзынырақ екенін есептеп біліңдер (*қосуға жаттығу есебінің 284-ін қараңдар*).

305) Қайық 90 пұт көтереді. Егер қайыққа біздің бөлім шәкірттерінің барлығы отырса, қайықтың жүгі қанша кем, иә қанша артылып кетеді, соны біліңдер (*қосуға жаттығудың 295-ін қараңдар*).

306) Бойларың, салмақтарың былтырғыға қарағанда қанша артты, соны біліңдер (*керекті мағлұматтарды дәптерлеріңнен табыңдар*).

Диаграмма жасандар.

307) Бір бөтелке су мен бір бөтелке сүттің ауырлық айырмасын табыңдар.

308) Бір стақан бидай мен бір стақан сұлының айырмасын табыңдар.

ЕСЕПТЕР

Тұрмыс, табиғат

309) Қаладағы қазақ мектебінің маңайындағы фабрикте казарма бар. Мұнда 850 адам тұрады. Біздің ауыл адамдары санының бұдан 567-сі кем. Біздің ауылда қанша жан бар?

310) Ертістің ені (*Семей қаласының тұсында*) — 633 метр. Еділдің ені (*Самар қаласының тұсында*) — 960 метр. Еділ Ертістен неше метр ендірек?

Өз жерлеріндегі өзендер мен Ертістің енін салыстырындар.

311) Мәскеудегі Суворов қорғанының биіктігі — 64 метр. Сол қорған біздің мектептен неше метр биігірек (*мектеп үйінің биіктігі қанша екенін өлшеп, иә сұрап біліңдер*)?

Мектеп пен көрші үйдің биіктігін салыстырындар.

312) Тауар вагонына 240 қап жүк тиелді. Шалман 4 жүк автокөліктің үстінде 96 қап барлығын санап шығыпты. Тауар вагонына бір автокөліктікінен қанша артық қап салынған?

313) Аэропланның ұшқырлығы сағатына 160 километрге шейін. Жолаушы пойызы 3 сағатта 99 километр жүреді. Пойызбен салыстырғанда аэропланның ұшқырлығы неше шақырым артық?

314) Жолаушы пойызы бір минутта 575 метр жүреді. Жүк пойызы одан 262 метр кем жүреді. Жүк пойызы бір минутта қанша жүреді?

315) Жақсы ат бір минутта желіспен 260 метр жүреді. Жаяу адамның орта жүрісі бір минутта — 75 метр. Аттың жүрісі адамның жүрісінен неше метр артық?

Өздеріңнің жүрістерің мен аяндарынды салыстырындар.

316) Мәскеу мен Ленинград арасы — 651 километр. Осы екі қаланың арасында Мәскеуден 167 километрлік жерде Тверь қаласы бар. Тверьден Ленинградқа шейін неше шақырым?

317) Кітаптың 168 беті бар. Құлатай 39 беттен 2 бабын оқыды. Оған оқуға енді неше бет қалды?

318) Бір жылда 365 күн бар. Біз неше күн оқимыз, егер азаттық уақыттарға, мейрамдарға 169 күн кететін болса?

Өз мектептерінде оқылмайтын күндерді санандар.

Диаграмма жасандар.

319) Қызылжар тұсында Есіл 2 ноябрьде қатып, 2 апрельде сеңі қозғалды. Семей тұсында Ертіс 137 күн мұз астында болды. Есіл Ертіске қарағанда мұз астында неше күн артық болды?

320) Өз өзендерің неше күн қатып жатты, қай уақытта мұзы еріді, соны есептеңдер.

321) Самұрат мектепке жақын жерге қар өлшеуіш шаншып қойды. Жаңа жылда барып қараса, қардың қалыңдығы 78 сантиметр болыпты. $1^1/_2$ айдан кейін қардың қалыңдығы 1 м 45 см болыпты. $1^1/_2$ айдың ішінде неше сантиметр қар қосылған?

322) Мағжан дәптеріне жазғанын қараса, таған бізден жылы жаққа 16 октябрьде ұшып кетіп, 14 мартта қайтқан. Жылы жақта таған неше күн тұрғаны? Таған қай жақта артық тұрды, неше күн?

323) Ағбат көленкеден байқап, терезенің алдындағы теректің бойы мектеп үйінен 2,69 метр биік екенін білген. Теректің бойы — 9 метр 50 сантиметр. Мектептің биіктігін табыңдар.

324) Фабрик мұржасының биіктігі казарманың биіктігінен 255 дециметр артық, ал телеграф бағаны казарманың биіктігінен 2 метр 75 сантиметр кем. Осы нәрселердің әрқайсысының биіктігін табыңдар, егер фабрик мұржасының биіктігі 421 дециметр екені мәлім болса.

325) Тасбақаның орта өмірі пілдің өмірінен 160 жыл артық. Ал піл орташа есеппен адамнан 85 жыл артық өмір сүреді. Осылардың әрқайсысы қанша өмір сүретінін табыңдар, егер адамның орта өмірі 55 жыл болады десек.

326) Бір стопа қағаздан 48 табақтан 2 үлкен кітап, 4 табақтан 23 дәптер жасалды. Стопадан неше табақ артылып қалды?

327) Айдарбек санаса, бір қума таяқ отында 323 кескен ағаш бар екен. Егер күн сайын 7 ағаштан алынып тұрған болса, бір таяқтан екі жеті жаққаннан кейін неше ағаш қалады?

Әлеумет мекемелері

328) Фабрикте жұмыскерлердің мүддесін қорғайтын, қамын ойлайтын — фабрик-зауыт комитеті (*фабком*). Бұл жұмыскерлер мен қызметкерлер өкілдерінің жалпы жиылысында сайланады. Өкілдер жиылысында 195 еркек

болды, әйелдер саны еркектерден 98-ге кем болды. Жиылыста өкіл әйелдер қанша болғаны?

329) Фабрикте халық ағарту істерін басқару үшін фабком мәдениет комиссиясын сайлайды. Бұл комиссия үлкендердің, балалардың ағаруы жолында қызмет қылады.

Биыл фабрик жанындағы мектептерде 840 бала оқиды, оқитын үлкендер санының балалардікінен 456-сы кем. Фабрик жанындағы мектептерде неше ересек адам оқиды?

330) Фабрик жанында ересек жұмыскерлерге ашылған клуб бар. Соңғы айдың ішінде мұнда 236 адам болған. Бұлардың арасында қызметкерлерден жұмыскерлердің 148-і артық. Клубтың жұмыскер мүшелері қанша?

331) Екібастұз зауытында жұмыскерлер — қазақ пен орыс. Қазақ жұмыскерлері — 748, орыс жұмыскерлерінің қазақтан 502-сі кем. Екібаста орыс жұмыскерлері қанша?

332) Екібаста мәдениет комиссиясы балаларға жанды сурет көрсетпек болды. Сауық үйінде 160 кісілік орын бар.

Комиссия оқып жүрген балалар үшін 14 орыннан 5 қатар, 18 орыннан 3 қатар арнап, өзге орындарды оқымайтын балаларға қалдырды. Оқымайтын балаларға қанша орын тиеді?

333) Зауытта кеннің қалай қазылатынын көрсету үшін тәрбиешілер 2 күннің ішінде 165 бала апарды. Алғашқы күні әрқайсысы 13-тен 7 топ бала барды. Келер күні неше бала барды?

334) Жақында бізде сақтау кассасы ашылған еді. Кассаға салынған ақша пайда береді. Салауаттың әкесі кассаға 418 сом салған екен, дәл бір жылдан кейін сол ақша 442 сом болыпты. Касса неше сом пайда бергені?

335) Бұдан бір ай бұрын Ережеп 5 пұт ұнға 5 сом 75 тиын төлеген еді. Сондай ұн қазір 6 сом 15 тиын болған. Ұнның пұты қанша қымбаттаған?

336) Біздің кооператив саудадан бір күннің ішінде 115 сом 25 тиын түсірді. Келер күні өзінің сатып алған тауары үшін 72 сом 15 тиын төледі. Кооперативтің кассасында қанша ақша қалды?

Біздің кооперативтің күндік түсім ақшасын біліңдер. Біздің кооперативтің айлық табысын, шығысын біліңдер. Оның айлық пайдасын біліңдер.

337) Былтыр біздің ауылда шаруа серіктігі ашылды. Ол пішендік қылу үшін шалшық жерді құрғатуға кірісті.

Күздігүні ұзындығы 365 метрге жетті. Көктемде неше метрлік ор қазылды?

338) Орынборға жақын ауылдар базарға пішен апарып сатады. Бір күннің ішінде 8 кісі 12 көліктен, 13 кісі 7 көліктен пішен түсірді. Келер күні базарға сол ауылдардан алғашқы күнгіден 48 көлік кем түсті. Екі күннің ішінде базарға неше көлік пішен түсті?

КӨБЕЙТУ, БӨЛУ

Көбейту

1)	2)	3)	4)
100×2	20×2	30×2	40×2
100×3	200×2	300×2	400×2
100×4	20×3	30×3	40×3
100×5	200×3	300×3	40×4
100×6	20×4	30×4	40×5
100×7	200×4	30×5	40×6
100×8	20×5	30×6	40×7
100×9	20×6	30×7	40×8
	20×7	30×8	40×9
	20×8	30×9	
	20×9		

5)	6)	7)	8)
50×2	60×2	70×2	80×2
50×3	60×3	70×3	80×3
50×4	60×4	70×4	80×4
50×5	60×5	70×5	80×5
50×6	60×6	70×6	80×6
50×7	60×7	70×7	80×7
50×8	60×8	70×8	80×8
50×9	60×9	70×9	80×9

9)	10)	11)	12)
90×2	200×3	20×5	400×2
90×3	30×3	4×5	60×2
90×4	230×3	24×5	460×2
90×5	120×4	32×6	240×3
90×6	440×2	45×7	370×3
90×7	210×4	15×8	235×3
90×8	213×3	29×5	468×2
90×9	324×2	56×4	165×4
	431×2	68×3	182×5
		75×2	206×4

$36 \times 4 = 144$. Мұндағы 36 — өспе, 4 — өсірме, 144 — өсінді сандар деп аталады.

Жаттығу

339) Шаршының әрбір қабырғасы — 45 м. Барлық қабырғаларының ұзындығын табыңдар. Сызыңдар.

340) Үшкілдің әрбір қабырғасы — 75 м. Барлық қабырғаларының ұзындығын табыңдар. Сызыңдар.

341) Кітаптың бетінде 37 жол бар. 8 бетте неше жол бар?

342) Қаланың үлкен үйлерінің әр қатарында 35 терезе бар. 4 қатар үйдің терезелері қанша?

343) Бір футта 30 сантиметр бар. Таяқта неше сантиметр бар?

344) 7 метрде неше сантиметр бар?

345) 8 кезде неше сантиметр бар? 2 таяқта неше сантиметр бар?

346) Бір шелек судың ауырлығы — 12 килограмм. 20 шелектік бір кеспек су қанша тартады?

347) 5 сағатта неше минут бар? 3 минутта неше секунд бар?

348) 9 дюжинада неше қалам бар?

349) Жолаушы пойызы бір сағатта 42 километр жүреді. Мәскеуден Тверьге шейін ол 4 сағат жүреді. Мәскеу мен Тверьдің арасы неше шақырым?

350) 2 стопада неше табақ қағаз бар?

351) Вагонда 48 жататын орын бар. 9 вагондық пойызда неше орын бар?

352) Шетберт қара бидайдың, жай бидайдың, сұлының, арпаның ауырлығын біліңдер.

353) Бір шелек сүттің ауырлығын біліңдер.

354) Еділ бойында кеме төмен қарай (*ағын бойымен*) бір сағатта 15 километр жүреді. Кеме күндізгі 3 сағаттан 12 сағатқа шейін қанша жер жүреді?

Бөлу

13)	14)	15)
80 : 4	840 : 4	336 : 3
800 : 4	330 : 3	484 : 4
600 : 3	160 : 4	648 : 2
900 : 3	150 : 5	505 : 5
400 : 2	240 : 3	164 : 4
300 : 3	350 : 7	355 : 5
200 : 2	630 : 9	287 : 7
700 : 7	750 : 5	369 : 9
900 : 9	960 : 8	488 : 8

16) 120 : 8
16 : 8
136 : 8
135 : 5
224 : 7
452 : 4
726 : 6
371 : 7
192 : 2
475 : 5
828 : 8

17) 15 × 9
135 : 9
48 : 4
192 : 4
57 × 5
285 : 5
64 × 6
384 : 6
68 × 4
272 : 4

18) x : 4 = 40
x : 5 = 165
x : 8 = 24
x : 7 = 81
x : 9 = 55
x : 4 = 140
x : 5 = 275
x : 8 = 368
x : 6 = 252

150 : 5 = 30. Мұндағы 150 — бөлінбе, 5 — бөлме, 30 — үлес сандар аталады.

Жаттығу

355) Шаршының барлық қабырғаларының ұзындығы — 120 метр. Бір қабырғасы қандай? Сызындар.

356) Тең қабырғалы үшкілдің барлық қабырғаларының ұзындығы — 150 метр. Бір қабырғасын табыңдар. Сызындар.

357) 120 тақтай 8 данадан қатарланып үйілген. Барлығы неше қатар?

358) Кеме (*пароход*) 8 сағаттың ішінде 176 километр жүрді. Ол сағатына қанша жүрді?

359) 8 десятина жерден 418 пұт бидай алынды. 1 десятина неше пұт бидай бергені?

360) Темірбек бір таяқта 213 сантиметр бүтін барлығын өлшеп білген. Бір кезде неше сантиметр?

361) 2 қадақта — 819 грамм. Бір қадақта неше грамм бар?

362) Ұлбике мен Қызбике 156 табақ қағаз алды. Бөгенбай олардікінен екі есе кем алды. Балалар барлығы қанша қағаз алды?

363) $\frac{1}{2}$ стопада, $\frac{1}{4}$ стопада, $\frac{1}{8}$ стопада неше табақ қағаз бар?

364) 2 километрде 937 бүтін таяқ бар. Километрде неше таяқ?

365) Егер бір үй күн сайын 3 килограмм нан жесе, 150 килограмм нан қанша уақытқа жетеді?

366) Лампаларда күн сайын 2 килограмм жермай жанады. Бір тонна жермай неше күнге жетеді?

367) Темірдің табағы — 200 шаршы дециметр. 6 шаршы метрлік ауданды жабу үшін неше табақ темір керек?

Барлық темірдің ауырлығын біліңдер, егер әр табағы 4 килограмнан болса?

368) Мектепте әрбірінде 36 шәкірттен 5 бөлім бар. Бұларға екі орындыдан неше парта керек?

369) 549 шаршы метрлік бақшалық жерді 9 кісілік бір артель алды. Артель мүшелерінің әрқайсысына неше шаршы метр жер тиеді?

370) Бір сауыт — 144 қаламды бөлімдегі шәкірттер бөліп алды. Сонда шәкірт басына 6 қаламнан тиді. Бөлімде неше шәкірт болғаны?

Деректі сандарды көбейту, бөлу

19)
8 т 1 к × 2
3 б 10 қ × 2
5 с 25 т × 3
14 к 3 б × 5

5 м 15 см × 6
12 кг 16 г × 8
25 т 2 п × 3
9 с 11 т × 9
15 м 12 б 2 қ × 8
6 ш* 125 т × 4

20)
5 б 8 қ × 5
2 б 10 қ × 8
6 с 20 т × 5
25 с 25 т × 8

10 к 4 б × 4
3 к 8 б × 6
7 м 25 см × 4
50 см × 6
8 б 15 қ × 8

21)
1 с 25 т × 6
5 б 12 қ × 5
4 к 6 б × 7
5 т 2 п × 9
15 м 25 см × 7
8 кг 40 г × 8
96 с 32 т × 3
15 ш 200 т × 4
75 с 20 т × 9

22)
6 к 12 б : 3
5 с 25 т : 5
8 б 16 қ : 4
12 м 48 см : 6
4 т 2 к : 2
16 кг 80 г : 8
3 п 9 д : 3

---

* *ш* — шақырым.

23) 9 к : 8
5 с : 4
12 б : 8
16 м : 5
5 п : 4
15 с : 2
26 м : 4

24) 1 к 2 б : 9
1 б 9 к : 7
2 б 15 к : 5
5 т 1 к : 4
10 м 80 см : 9
25 с 60 т : 8
40 м 20 см : 3

Өздігінен шығару үшін

1) 200 × 3
400 × 2
200 × 4
100 × 7
50 × 3
50 × 6
70 × 4
90 × 7

2) 30 × 9
40 × 3
60 × 5
80 × 7
30 × 6
40 × 5
300 × 3
200 × 2

3) 5 × 60
4 × 8
3 × 70
2 × 400
8 × 90
5 × 50
3 × 300
2 × 200

4) 110 × 5
230 × 4
420 × 2
330 × 3
240 × 2
320 × 3
120 × 4
250 × 2

5) 25 × 6
92 × 3
84 × 5
66 × 4
115 × 2
233 × 3
422 × 2
150 × 4

6) 300 : 3
800 : 4
600 : 2
700 : 7
900 : 3
600 : 300
800 : 200
1000 : 200

7) 240 : 8
848 : 4
396 : 3
606 : 6
812 : 4
508 : 2
609 : 3
755 : 5

8) 966 : 3
848 : 4
396 : 3
606 : 6
812 : 4
508 : 2
609 : 3
755 : 5

9) 3 км 200 м × 4
8 км 400 м × 2
15 кг 75 г ×10
16 кг 100 г × 9
45 с 30т × 6
12 с 55 т × 8
80 с 25 т × 4
96 с 75 т × 6

371) Өз үйлеріңнен алынатын шаруа салығын есептеңдер. Жергілікті нарықпен оны астыққа айналдырыңдар.

Өз ауылдарыңнан қанша салық алынады?

Мұны да жергілікті нарықпен астыққа аударыңдар.

Бұлардың жауабын диаграмма қылып сызыңдар.

372) Бекетке десятина басы 3 сом 25 тиын салық түсті. Ол 7 десятина үшін қанша төлейді?

373) Оразбай бар болғаны 27 килограмм ғана бидай шашты. Тұқымы 5 есе болып шықса, Оразбай қанша бидай алады?

374) Бір шетберк бидай 18 килограмм тартады. Бір шетберт бидай қанша тартады?

375) Баланың көйлегіне 1 м 60 см мата кетеді. 4 көйлекке қанша мата алу керек?

376) Трамвай 10 минутта 2 км 100 м жүреді. Ол бір сағатта қанша жер алады?

377) Бөтима дүкеннен 12 метр 80 сантиметр тек алды. Мықия одан 3 есе артық алды. Мықия қанша тек алды?

378) 9 метр 60 сантиметрлік тақтай 4 ке тең бөлінді. Әр бөлімнің ұзындығы қандай?

379) Үмбет 150 кг сұлы алды. Тұқымы 3 есе болып шыққан Үмбеттің шашқан тұқымы қанша?

380) Үлкендігі бірдей 5 кітап 4 сом 60 тиын тұрады. Бір-біреуі қанша тұрады?

381) 8 метрлік арқанды 5-ке тең бөліңдер.

382) 4 метр трике 9 сом 20 тиынға түсті. Трикенің метрі қанша тұрады?

383) Бір үйдің іші бір жылда 816 кг астықпен қоректенді. Күніне қанша астықпен қоректенеді?

384) Бір шелек сүттен 540 грамм май алынады. Бір ширек сүттен қанша май түседі?

10-ға, 100-ге ауызша көбейту, бөлу

1)	2)	3)
5 × 10	3 × 10	60 : 6
50 × 10	3 × 100	600 : 10
30 × 10	7 × 100	800 : 10
45 × 10	9 × 100	550 : 10
75 × 10	4 × 100	250 : 10
68 × 10	4 × 100	400 : 100
22 × 10	40 × 10	700 : 100
84 × 10	100 × 10	200 : 100
	10 × 100	1000 : 100

4)	5)	6)
48 × 10	15 с 10 т × 10	36 с : 100
480 : 4	25 с 20 т × 10	5 м : 100

5 × 100	3 м 10 см × 10	15 м : 10
500 : 100	8 м 50 см × 10	24 с : 10
75 × 10	10 с 80 т × 100	7 м 60 см : 10
750 : 10	7 м 25 см × 100	48 с 50 т : 10
960 : 10	9 с 40 т × 100	18 м 30 см : 10
96 × 10		

Ондық бөлімдер

7) $\frac{1}{10} = 0{,}1$

$\frac{2}{10} = 0{,}2$

оқыңдар:

0,5
0,8
0,4
1,5
1,1
11,1
111,1

8) жазыңдар:

онның жетісін, онның үшін, бір бүтін және онның екісін, алты бүтін және онның төртін, он бес бүтін және онның сегізін.

9)

60 : 10	125 : 10
65 : 10	242 : 10
98 : 10	455 : 10
100 : 10	

Жаттығу

385) Қағаздан 0,1 метр кесіңдер.

Метрдің бұл бөлімі қалай аталады?

386) Дәптерлеріңе 0,3 дециметр сызыңдар. 0,1 дециметр қалай аталады?

387) Стопа қағазды қалыңдығы 0,5 см қылып бөліңдер. 0,1 см қалай аталады?

388) Бір табақ қағазды 10-ға тең бөліңдер. 0,4 табақтан тік төрткіл жасаңдар.

389) 0,1 метрде неше сантиметр бар? 0,5 метрде, 0,8 метрде, 2,5 метрде неше сантиметр бар?

390) Мектепте демалыс уақыты 0,2 сағатқа созылды. Бұл неше минут?

391) 0,5 килограмм неше грамм болады?

392) Сиырдың бір сауым сүті — 0,4 шелек, бұл неше бөтелке?

393) Метрдің үстіне 0,7 метрді белгілеңдер.
394) Кірлерді сайлап алып, 0,2 килограмм шығарыңдар.
395) 0,1 жылда неше бүтін күндер бар?
396) 0,1 сөткеде бүтін сағат нешеу?
397) 0,6 килограмда неше грамм?
398) 0,1 жетіде бүтін сағат қанша?
399) 0,4 сомда неше тиын бар?

Жүздік бөлімдер

10) 0,01 — жүздік бөлім.
0,02 — жүздің екісі.

11) оқыңдар:
0,05
0,08
0,15
0,25
0,48
2,78
10,68
1,1

1,01 жазыңдар:
жүздің төртін, жүздің он үшін, бір бүтін және жүздің жиырма сегізін, сегіз бүтін және жүздің алпыс төртін, отыз алты бүтін және жүздің қырық бесін.

Жаттығу

400) Метрде неше сантиметр бар?
см метрдің қандай бөлімі?
401) Бір сомда неше тиын бар?
Тиын бір сомның қандай бөлімі?
402) Неше см бар — 0,07 м; 0,15 м; 0,35 м; 4,3 м-де?
403) Неше грамм бар 0,5 кг; 0,8 кг; 0,2 кг-да?
404) Неше тиын бар 0,09 сомда; 0,16 с; 3,25 с; 8,56 сомда?

Кейде жүздің бір бөлігі дегеннің орнына *процент* деп те айтылады.

% ПРОЦЕНТТЕР

405) Метрдің 5%-і. Бұл неше сантиметр? Килограмның 10%-і. Бұл неше грамм? Сомның 25%-і. Бұл неше тиын?
406) Ондық бөліктер ретімен % %-ті жазыңдар. 0,04; 0,36; 0,45; 0,69; 0,05; 0,5; 0,08; 0,8.

407) Бөлімде 50 шәкірт бар еді. 4-уі бүгін сабақта болмады. Бұл неше процент?

408) Ақ ұн 4 сом еді. Соңғы жетінің ішінде ұн 10% арзандады деп газеттерде жазылып отыр. Ұн енді қанша тұрады?

409) Сәлімнің әкесінің табысы — 90 сом. Ол ақшасының 20%-ын уақ-түйекке жұмсайды. Сонда оның қанша ақшасы өзінде қалады?

410) Жәшікке қара топырақ салып, қара бидайдың, жай бидайдың, сұлының, арпаның, тарының 100-ден дәндерін егіңдер. Содан кейін бұлардың шығысын байқап жүріңдер, сатыны жазып толтырыңдар.

Шығыс сатысы

№	Аттары	Дәндердің шыққан күндері										
		1-күні	2-күні	3-күні	4-күні	5-күні	6-күні	7-күні	8-күні	9-күні	10-күні	Шығыс % %
1.	Қара бидай											
2.	Жай бидай											
3.	Сұлы											
4.	Арпа											
5.	Тары											

Дәндердің шығыс түрлерін диаграмма қылып сызыңдар.

411) Жүздік бөлімдермен, %-пен жазыңдар.

412) Ондық бөлімдермен жазыңдар:

0,2	0,40	70%
0,8	0,60	20%
0,6	0,20	60%
0,1	0,50	80%
0,9	0,30	30%
0,5	0,10	
0,7		
0,3		

413) 40 см-дің миллиметрмен %-і қанша болады, солайша 30 см, 80 см, 50 см, 60 см, 10 см-дің миллиметр бойынша 1 %-і қанша, соны біліңдер.

Мұны диаграмма сықылды ғып сызыңдар.

414) Өлшеп біліңдер. Неше процент (*бүтін*) болады: 30 см-ден 5 см; 20 см-ден 3 см; 50 см-ден 8 см; 70 см-ден 10 см; 60 см-ден 6 см; 90 см-ден 10 см?

415) Сабаққа келмей қалған шәкірттер неше процент екенін есептеп біліңдер.

Күн сайын мұны диаграмма сықылдандырып сызып отырыңдар.

ДӨҢГЕЛЕК ОНДЫҚТАРҒА, ЖҮЗДІКТЕРГЕ КӨБЕЙТУ, БӨЛУ

Ауызша есептеу

12) 3×20
3×200
5×100
7×100
4×200
3×300
2×400
2×500

13) 20×2
20×20
30×20
10×40
20×40
30×30
20×50
20×30

14) 25×2
25×20
32×20
48×20
15×30
14×20
12×80
36×20

15) 5×80
7×60
9×70
15×40
17×30
19×50
11×20
12×50

16) $800 : 20$
$600 : 100$
$900 : 300$
$800 : 400$
$800 : 200$
$400 : 200$
$1000 : 500$
$600 : 200$

17) $600 : 20$
$800 : 40$
$900 : 30$
$600 : 30$
$400 : 20$
$800 : 20$
$1000 : 20$
$1000 : 50$

18) $500 : 20$
$700 : 20$
$900 : 20$
$750 : 30$

19) 40×20
$800 : 20$
$800 : 40$
24×30

840 : 40	720 : 30
960 : 60	480 : 60
650 : 50	480 : 80
810 : 90	80× 6

Жаттығу

416) Телеграф бағандарының арасы 65 метр болады. Мектептен ауруханаға шейін 20 телеграмм бағаны бар. Мектептен ауруханаға алыстығы қанша?

417) Егіндіктің ені — 480 метр. Егіншілер мұны 30 метрден тілімдеп бөлді. Неше тілім шықты?

418) Отарба жолының табаны 10 метрлік темірден істеледі. Табанның метрі 40 килограмм тартады. Әр табанның ауырлығын килограммен өлшеңдер.

419) Телеграф сымының километрі 200 килограмм тартады. 5 километр сым қанша тартады?

420) Бір вагонға неше килограмм сым тиеуге болады, егер вагон $16^1/_2$ тонна көтеретін болса?

421) Пойыз вагоны бір километрге 17 шелек су жұмсайды. Екі бекеттің* арасы — 40 километр. Осы екі араға қанша су керек?

422) Жарты таяқ отындап жағуға шақтап кескен ағаш — 96. Вагонға 5 таяқ отын тиелді. Бұл неше ағаш?

423) Осы отынды вагоннан тасып алу үшін неше көлік керек, егер бір көлікке 160 ағаш салынатын болса?

424) Көгершін бір секундта 27 метр ұшады. Ол жарты минутта қанша ұшады?

425) Велосипедпен жарты минутта 270 метр жүруге болады. Бір секундта қанша жүруге болады?

426) Жолаушы пойызы велосипедтен екі есе тез жүреді. Пойыз көпір арқылы 20 секунд жүрді. Көпірдің ұзындығы қандай?

427) Біздің егіндігіміз — 10 десятина. Десятинаға 95 килограмм шашу керек болғанда, тұқымға қанша бидай сақтау керек?

428) Кооперативке 900 кесе келді. Ашып қарағанда, мұның 12%-і қираған екен. Бүтіні қанша?

---

* *Бекет* — станция.

429) Өрісте 400 жылқы бар. Мұның 8%-і қотыр болған. Жылқының сауы қанша?

430) Менің әкем шаруа қарызының 5 сомдық қағаздарын сатып алды. Бұлардың бағасы өз нарқынан 15% кем. Әкем бір-бір табағына қанша төлеген?

431) Мектепте 200 шәкірт бар. Бұлардың 65%-і еркек балалар. Мектепте қыздар қанша?

432) Өзенге тасталған ағаш жарты сағатта ағынмен 960 метр жерге кетті. Өзеннің бір минуттағы ағысын біліңдер.

ҚАНДАЙ САНДАРҒА БОЛСА ДА КӨБЕЙТУ, БӨЛУ

Жазып есепте

20)
$$\begin{array}{r} 84 \\ \times\ 2 \\ \hline 168 \end{array} \qquad \begin{array}{r} 84 \\ \times\ 30 \\ \hline 2520 \end{array} \qquad \begin{array}{r} 168 \\ \times\ 2520 \\ \hline 2688 \end{array} \qquad \begin{array}{r} 84 \\ \times\ 2 \\ \hline 168 \\ +\ 2520 \\ \hline 2688 \end{array}$$

21)	22)	23)	24)
68×14	82×12	3×312	$240 \mid 100$
25×21	35×25	2×426	$200 \mid 2$
16×16	64×15	5×108	40
12×12	16×31	4×204	$850 : 200$
28×28	13×45	3×305	$940 : 300$
43×16	19×32	2×476	$640 : 50$
36×15	26×35	5×192	$520 : 70$
48×1	22×22	4×215	$725 : 100$
			$960 : 90$
			$430 : 40$
			$760 : 80$

25) Қалдықсыз дәл 40-қа, 70-ке, 30-ға, 50-ге, 200-ге, 32-ге, 45-ке бөлінетін сандарды жазыңдар.

26)	27)	28)	29)
$390 : 130$	$460 : 23$	$169 : 13$	26×14
$440 : 110$	$560 : 14$	$264 : 24$	$364 : 14$
$560 : 140$	$850 : 17$	$576 : 16$	$364 : 26$

675 : 225	870 : 29	648 : 24	35 × 25
963 : 321	650 : 13	756 : 36	875 : 25
756 : 252	840 : 21	864 : 36	875 : 35
856 : 214	900 : 12	572 : 11	62 × 14
975 : 195	775 : 25	901 : 53	868 : 14
			868 : 62

30) 588 : x = 14
483 : x = 23
x : 27 = 15
x : 48 = 13
x × 25 = 625
x × 17 = 306
45 × x = 585
32 × x = 672

31) 13 с 25 т × 24
16 м 20 см × 21
25 к 8 б × 32
15 т 2 п × 48
32 б 11 қ × 22
44 м 50 см × 18
302 м 75 см × 3
86 с 10 т × 11

32) 135 б 30 қ : 15
256 м 80 см : 16
625 м 75 см : 25
241 с 20 т : 24

677 с 30 т : 26
514 т 6 п : 17
826 м 10 см : 55
778 м 11 см : 37

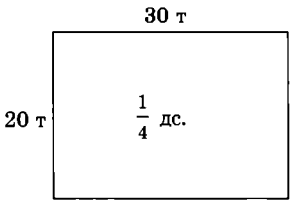
Жаттығу

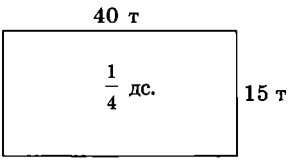
433) Шаршы метрді сызыңдар. Мұны шаршы дециметрге бөліңдер. Мұны қалай істеу керек? Неше дециметр шығады?

434) Шаршы кез сызыңдар. Мұны шаршы бөршекке бөліңдер. Неше шаршы бөршек шығады?

435) Десятина сызыңдар. Оны 4-ке тең қылып бөліңдер.

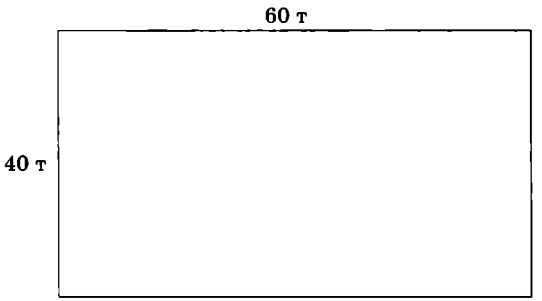
$\frac{1}{4}$ десятинада неше шаршы таяқ бар?

436) Бірінші десятинадан екінші десятинаны қалай жасауға болады? Мұны кесіп жасаңдар.

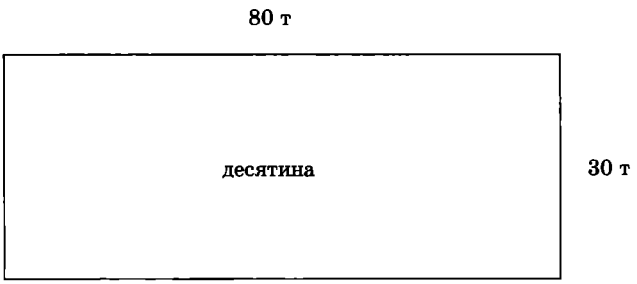
437) Тақта жердің ұзыны — 12 метр, көлденеңі — 8 дециметр. Мұнда шаршы дециметр нешеу? Мұнда шаршы метр нешеу?

Тақтаның жоспарын сызыңдар.

438) Ұзыны 45 метр, көлденеңі 7 метр тілім жерге алма ағашы отырғызылған. Әр 5 шаршы метрге 1 алма ағашынан келеді. Тілімде неше алма ағашы отырғызылған?

439) Бір бөлек жердің ұзыны — 24 метр, көлденеңі — 22 метр. Екіншісінің ұзыны — 36 метр, көлденеңі — 15 метр. Бұлардың қайсысының ауданы үлкен?

440) 18 дестеде қанша табақ қағаз бар?

441) 648 табақ қағазды дестеге бөліңдер. Неше десте шығады?

442) Бір бетте 32 жол. Жол сайын 29 харіп. Бір бетте неше харіп бар?

443) 1/2 сөткеде неше минут бар?

444) 4 сағат 15 минутта неше минут бар?

445) 0,4 сөткеде неше минут бар?

446) Бір ауыл 825 сом салық тартады. Ауылда неше үй бар, егер үй басы орта есеппен 25 сом тартады десек?

447) 115 килограмм шай сегіздікке (*қадақтың сегізден біріне*) бөлінді. Неше сегіздік шығады?

448) 12 дюжина бір грос болады. Бір грос қалам жеке сауытқа салынады. 5 сауытта неше қалам болады?

449) 4 сауыт қалам 36 шөкірті бар бөлімге берілді. Бір шөкіртке неше қаламнан келеді?

450) Екі қайыңның арасы — 16 метр. Бұлардың арасына биіктігі 1 метр 50 сантиметр отын үйілді. Мұнда неше кума метр отын сыйды?

451) Малдыбай 3 көлік пішен тасып алды. Бір көлігіне 275 килограмм салған болса, барлығы қанша пішен тасыды?

452) Тақтаның ұзындығы — 36 метр. Егер бұл жерге қияр егіліп, әр ұрықтың арасы 2 дециметрден болса, қанша ұрық керек?

453) Бір шетберкке орта есеппен 200 бәренгі кетеді. Ұзындығы 95 метрлік тақтаға отырғызу үшін әлгі бәренгі жете ме? (*Әр см-ге бірден отырғызылады*).

454) Ине бақшалап сатылады. Бақшада 2 дюжина ине болады. 15 бақшада (*қағазда*) неше ине бар?

455) Бір ағашта 180 метр жіп болады. Жіпті бір километрге тарту үшін неше ағаш керек?

456) Килограмда 125 шағым қант бар. Бір шағымы неше грамм болады?

457) Метр өлшеулеріне аударыңдар: (*метрді 22 бөршек деп*) 44 кезді, 66 кезді, 50 кезді, 14 бөршекті, 34 кез 6 бөршекті, 24 кез 12 бөршекті.

458) Орыс өлшеулеріне аударыңдар: 6 м; 14 м; 24 м; 42 м; 50 м; 36 м.

459) Бір бөтелке су 1 жарым қадақ тартады. Бір стақан су неше грамм болады? Стақанда неше қасық, шай қасық барлығын есептеңдер. Бір шай қасық судың ауырлығын біліңдер.

460) 3 шылымға 4 грамм темекі кетеді. Сөткесіне қанша темекі керек, егер әрбір 10 минуттан кейін барлығы 16 сағат тартылатын болса?

ҮШІНШІ БӨЛІМ

ТӨРТ АМАЛДЫҚ ЕСЕПТЕР

АЙНАЛАДАҒЫ ТАБИҒАТ

461) Өсімдіктер өсіп тұрғанда жерден өзіне су тартып алып тұрады. Қара бидай құрғақ заттың (*саламның, дәннің, кебектің*) әр грамына 240 грамм су тартады (*ішеді*). Қара бидайдың 1 кг дәнін алу үшін қанша су керек, егер бір килограмм дән орта есеппен 1 баудан түседі десек және баудың ауырлығы 21/2 килограмм десек?

462) Әлгі шыққан судың ауырлығын шелекке аударыңдар (*шелекте — 12 кг*).

463) Жарты килограмм қара бидай дәні өсу үшін қанша су кеткен болса, 6 адамы бар бір үйдің 4 күнде жұмсайтын суы да сонша. Бір үй бір күнде қанша су кетіреді?

464) Егер 100 кг көк шөпті дұрыстап кептірсек, суы кетіп, 20 кг ғана пішен шығады. Ауырлығы жарты тонналық бір жүк көк шөптен қанша құрғақ пішен шығады?

Кеуіп кеткен судың ауырлығын біліңдер.

465) Егер 20 кг құрғақ пішенді отқа жақсақ, 1/2 кг күл шығады. Өзгелерінің бәрі түтін ретінде әуеге ұшып кетеді. Жарты тонналық бір көлік шөптен қанша күл түседі?

466) Кішкене пешке айына 2 метр отын кетеді. Метрдің орта салмағы — 250 килограмм. Әрбір килограмм отыннан қалатын күл — 120 грамм. Бір жылдың ішінде пештен қанша күл алынады?

467) Жеміс ағаштарының жапырағын кішкене ақкөбелектің (алма күлінің) құрты жейді. Әр көбелек орта

есеппен 30 жұмыртқа салады. Бұлардан тағы жаңа көбелектер шығады. Мәселен, жұмыртқалардың 1/3-і өледі делік, ал жұмыртқадан шыққан әрбір құрт алма ағашының 25 жапырағын бүлдірсін. Бір көбелектің тұқымы қанша жапырақты бүлдіреді?

468) Жеміс ағаштарының жапырағын жейтін көбелек құртының тағы бір түрі бар. Бұл алма күлінен жұмыртқаны 8 есе артық салады. Мұның жұмыртқасының 0,1 бөлігі ғана өледі. Бір көбелектен қанша жұмыртқа шығады?

469) Сүлеймен көлеңкеден шамалап қараса, телеграф бағанының бойы — 4 таяқ, терезенің алдындағы қайыңның бойы 9 метр екен. Бұлардың қайсысы биігірек және шамасы қаншалық биік?

470) Базарда сиыр сары майының қадағы — 50 тиын. Кооперативте 1 килограммм май 1 сом 15 тиыннан сатылады. Май қайда арзан, қаншалық арзан?

471) Құрғатқан шалшық жердің 10 шаршы дециметрінен 150 өсімдік шықты. Мұның 16%-і — арамшөптер. 10 шаршы дециметрде керекті өсімдіктер қанша болғаны?

472) Бақшаның (қарбыз, қауын егетін) шаршы метрінен (дұрыс тазартпағанда) 950 шамалы өсімдік табуға болады. Мұның 80% шамасы — арамшөп. Бақшаның бір шаршы метрінен қанша арамшөп табуға болады?

473) Шәкірттердің диаграмдары бойынша 10 ашық күн болған. Өзге күндер бұлтты, жаңбырлы болған. Сентябрьде ашық күндер бұлтты, жаңбырлы күндердің неше %-ы болады?

474) Былтырғы қыс 200 күнге созылды. Биыл 192 күн болды. Биылғы қыс былтырғыдан неше % қысқа?

475) Бір қадаққа шиенің 80 данасы келеді. Кооператив шиені килограммен сатып алады. Бір килограмға қанша шие кетеді?

476) Көйлекке $47^{1}/_{4}$ кез сиса керек. Магазин метрлеп сатады. Көйлекке неше метр сиса алу керек?

477) Қол машинамен кендірдің дәнінің 1 килограмынан 200 грамм май алынады. Бумен айналатын машинамен май алатын зауыт одан 50% артық алады. Қол машинасы бір тонна дәннен майды қанша кем алады?

478) Біздің көрші қаланың мұжығы Тимофей малға беру үшін шалқам екті. 12 килограмм шалқам 3 килограмм жақсы пішеннің орнына жүреді. Ол барлығы 14 қап шалқам алды, әр қабы 65 килограмнан. Барлық шалқам қанша пішеннің орнына жүреді?

479) Бір сиыр жазғы өрісте жүріп, күніне 100 килограмм шамалы шөп жейді. Сиыр егер майдың 5-нен октябрьдің 10-на дейін далада жайылса, жаз бойы қанша шөп жейді?

480) Қазақ халқы ешкі асырағыш келеді. Қыстың күнінде ешкіге 1 килограмм жақсы пішен, 1/2 килограмм астық саламы керек.

Егер 200 күн асырау керек болса, 2 ешкіге 500 килограмм пішен, 250 килограмм салам жете ме?

481) Ешкі қайыңның бұтағын өте тәуір көреді. Егер оған 2 сөткеде 1 килограмм бұтақ берсе, оның сүті артылады. Егер бір бұтақтың ауырлығы 3/4 килограмм тартатын болса, бір қысқа 100 бұтақ жете ме?

482) Тауық орта есеппен жылына 73 жұмыртқа салады. Күн сайын 2 жұмыртқадан жеп отыру үшін неше тауық асырау керек?

483) Тауықтың жүні, қауырсыны 125 грамм шамалы тартады. Бір жастықтың ауырлығы — 5 қадақ. Осындай жастық істеу үшін неше тауық керек?

484) Молдаш тырнауыш істеп, кооперативке сатып тұрады. Тырнауыштың бір дюжинасы үшін оған 1 сом 50 тиын береді. Қыс бойы Молдаш 24 сом тапты. Ол неше тырнауыш істегені?

485) Ағашы даяр болғанда, ол бір тырнауыштың жұмысына бір сағат уақыт өткізеді. Егер 8 сағаттық жұмыс күнімен есептесек, ол неше күн тырнауыш істегені?

486) Екі кісі бір құдықты 15 күн қазды. Сондай құдықты 3 кісі неше күнде қазып бітіреді?

487) Жұмыскер көпірді 3 күнде түзеп бітірді. Сол көпірді 9 кісі неше күнде түзер еді?

488) Бір килограмға 8 сантиметрлік шегенің 100-і кетеді. Осындай шегеден бір тонна істеу үшін ұзындығы қандай сым керек?

489) Қасымның бір оқыған жолдасы Санка Петров ор қоян асырайды екен. Бір қояны 200 күнде 600 грамм түбіт беріпті. Қояннан 1 килограмм түбіт қанша уақытта түседі?

490) Бір парынан жылына 20 қоян өрбиді. Сегіз айлық қоянның еті — 3 килограмм. Сойғанда бұлардың еті қанша болады?

491) Жүрістерді салыстыру

1. Бақа	бір сағатта 6 метр
2. Тегіс жердегі өзеннің ағысы	2 километр
3. Адам орта аяңмен	4 км
4. Жегулі ат	7 км
5. Пароход өзен ағынымен	15 км
6. Трамвай	бір секундта 6 метр
7. Велосипед	8 м
8. Жүйрік ат	12 м
9. Жүйрік пойыз	17 м
10. Ұшқыр көгершін	28 м
11. Шағала	32 м
12. Автомобиль	40 м
13. Қарлығаш	48 м
14. Аэроплан	55 м

Осыдан үлгі алып, есеп ойлап шығарыңдар, диаграмма жасандар.

492) Бір десятинаға шашылған түрлі өсімдіктердің тұқымы және шығысы: (*килограмм, иә тонна*)

№	Аттары	Тұқым	Шығысы	Пішен иә салам (*тоннамен*)
1.	Бидай	165	850	2
2.	Қара бидай	145	720	3
3.	Сұлы	250	650	$1^1/_2$
4.	Арпа	160	800	$1^1/_2$
5.	Тары	145	900	2
6.	Бөренгі	$1^1/_2$т	12 т	1/3
7.	Кендір	80	320	1/3
8.	Шалқам	5	48 т	1/3
9.	Жоңышқа	12	240	$2^1/_2$

493) Сержанға доқтыр бір шыны дәрі жазып берді. Мұны 15 тамшыдан күніне 3 рет ішу керек. Шыныда 4 ас қасық дәрі бар екен. Сержан есептеп қараса, бір ас қасықта 4 шай қасық, бір шай қасықта 45 тамшы бар екен. Осы дәрі неше күнге жетеді?

494) Бір шай қасық дәрі 3 грамм тартады. Бір грамға неше тамшы кетеді?

495) Қант ұнтағының бір стақаны 400 грамм тартады. 2 қасық қант ұнтағын салғанда, бір стақан шай тәтті болып шығады. Бір стақан шайды қант ұнтағының неше грамы тәтті қыла алады?

496) Бір стақан су 250 грамм тартады. Көбік қар судан 10 есе жеңіл. Жарты шелек қардың ауырлығын табындар. (Бір шелекте 50 стақан).

497) Есеп шығару үшін жаттығу.

Шелек = 50 стақан
Стақан = 17 ас қасық
Ас қасық = 4 шай қасық
Шай қасық = 45 тамшы
Стақан су = 250 грамм
Стақан май = 230 грамм
Стақан қар = 25 грамм
Тұздың стақаны = 470 грамм
Кірпіш = 41/2 килограмм
№ 6 бір табақ қағаз = 10 грамм

498) Шаруа, өсімдіктер туралы мағлұмат (*есеп ойлап шығару үшін*)

Аттары	Шетберк ауырлығы		Шығыстың орта %	Қанша уақытта піскені	1 грамға неше дән кетеді
	қадақ	км			
Қара бидай	45	18,42	90	340 күн	45–50
Сұлы	30	12,28	92	110–120	45–50
Арпа	38	15,56	92	115–125	35–40
Кендір	38	15,56	85	100–110	220–230
Гречиха	33	13,61	80	90–95	55–60
Шекілдеуік	26	10,64	90	100–110	30–35
Бұршақ	50	20,47	90	95–100	— 6

499) Осы мағлұматтарды есеп, диаграмма үшін пайдаға асырыңдар.

Еңбек өнімі

500) Бір десятинаны орақпен ору — 80 жұмыс сағаты.

1 десятина машинамен ору — 3 сағат (*пар ат, 1 жұмыскер, 9 байлаушы керек*).

Шынжырмен соғу — сағатына бір кісіге 15 бау.

1 десятинаны соқамен жырту — 3 жұмыс сағаты.

1 десятинаны тырмалау — 1 жұмыс күні.

1 десятинаны трактормен жырту — 1 жұмыс сағаты.

1 десятинаға қолмен шашу — $1^1/_2$— 3 жұмыс сағаты.

1 десятинаны (пішенді) белорақпен ору — 30 жұмыс сағаты.

1 десятинаны машинамен шабу — 6 жұмыс сағаты.

1 десятинаға бөренгі орнату — 2 жұмыс күні (1 ат, 4 жұмыскер).

1 десятина бөренгі қазып алу — 10 жұмыс күні.

1 десятина кендірді тарту — 15 жұмыс күні.

Тік тұрған орманнан 1 қума таяқ отынды арамен кесу — 1/2 жұмыс күні (*2 кісіге*).

501) Осы мағлұматтарды есеп, диаграммаға пайдаланыңдар.

502) Метрдің өлшемдерін орыс өлшемдеріне аудару үшін саты:

метр = 1,4 кез; 36,4 дүйім;

километр = 4888,7 таяқ = 0,94 шақырым;

дециметр = 4 дүйім;

сантиметр = 0,39 дүйім = 0,22 бөршек;

килограмм = 2 қадақ 42,4 мысқал;

грамм = 0,23 мысқал.

1-20 метрді кезге аудару үшін дербес саты жасаңдар.

1-20 килограмды қадаққа аудару үшін дербес саты жасаңдар.

503) Орыс өлшеулерін метр өлшеулеріне (*анығырақ*) аудару үшін саты:

шақырым = 1 км 66 м 80 см;

кез = 71,1 см;

таяқ = 2 м 13 см;

бөршек = 44 см;

пуд = 34,8 см;

дүйім = 25 см;
пұт = 16 кг 380 г;
қадақ = 409,5 г;
мысқал = 4,3 г.

1—100 шақырымды, 1—100 таяқты, 1—10 кезді, 1—10 пұтты, 1—10 қадақты метр өлшеулеріне аудару үшін дербес саты жасаңдар.

Жаңа аудан өлшеуі гектар десятинамен бірдей деуге болады. Әрбір қабырғасы 100 метрлік шаршы гектар болады.

Aa	Bb	Pp	Tt	Dd	Rr	Zz
ا	ب	پ	ت	د	ر	ز
Ss	Cc	Jj	Qq	Kk	Gg	Ĝĝ
س	ش	ج	ق	ک	گ	ع
Ll	Mm	Nn	n	Oo	Uu	Vv
ل	م	ن	ڭ	و	ۇ	ۋ
Ьь	Уу	Ee	Hh	’		
ى	ي	ه	ھ	دایه کشی		

Adet adet emes, jon adet

Қазақ арасына дүние
көбірек жайылса, әрбір аурудан
сақтанар жолын білер еді ...

Міржақып

ЧУМА ҚАНДАЙ АУРУ? ОДАН ҚАЛАЙ САҚТАНУ КЕРЕК?

Чума — қазақ жерінің біразында көптен бері зәрін шашып, талайдың басын жұтып келе жатқан ауру. Чумадан жаман ауру жоқ.

Чума Орал губерниясында 1904 жылы басталды. Сол жылы Сарайшықта 406 адам өлді. 1907 жылы Қызылмолада 11 адам өлді. Жымпитыда 1909 жылы 218 адам, 1910 жылы 5 адам, 1911 жылы 14 адам, 1912 жылы 55 адам өлді. Князь ауданында 1913 жылы 405 адам, 1914 жылы 17 адам өлді.

1914 жыл мен 1924 жыл арасында чума Орал губерниясынан үзілген жоқ. Бірақ қолда анық цифр болмағандықтан, қанша адам өлгенін көрсете алмай отырмыз.

Бөкей елінің жерінде чуманың алғаш білінуі — 1899 жыл. Сонымен, қазақ жерінде чуманың ұясы саналатын Орал, Бөкей еді, ол елдермен сыбайлас Астрахан жері еді. 1923—1924 жылдары чума Қарақалпақ елінің Оңтүстік шегінде де білінді. Онда жүздеген адам құрбан болды. Бұл арада білінген чума Орал, Бөкейдегімен байланысы жоқ. Мұның қайдан шыққан, қалай шыққан себебі ашылмай қалып отыр.

Ал енді жуырда Адай уезінде чума білінді. Бұл туралы «Ауыл тілі» газетінің 17-санында оқығанымыз мынау:

«Адай уезінде чума білінген екен. Бұл туралы Адайдың төңкеріс комитеті хабарды октябрьдің бірінде ғана алған. Бір жетіден кейін Астраханнан бастығы профессор Никаноров болып дәрігерлер шыққан. Чума Адайдың орталық қаласы Кетіктен (*Порт Александровский*) 400 шақырым Құлғара деген жердегі 11 үйлік екі ауылда білінген екен. Бұл екі ауылдың бар адамы 68 екен, соның 38-і ауырып, бәрі де өлген. Бұл ауру августың ортасында білінген екен.

Чумадан шошынған ел өзі де бірімен-бірі араласпай, сақтанған көрінеді. Октябрьдің 24-де сол маңайдағы ауылдардан 3 адам ауырып өлген. Дәрігерлер тексеріп қарағанда, бұл маңда тышқан қырылған екен, чуманың тарауы содан болған деседі.

Дәрігерлер жұмыс бітті ғой деп Саратовқа қайтқан екен, жуырда Адай төңкеріс комитетінен тағы да чума білінген жерлер бар деген телеграмма алынған. Бұ жолы чума Кетпек қаласынан 120 шақырым жерде білінген. 9 адам өлген. Тезірек қам қылынбаса, ауру қалаға жетіп қалу қаупі бар деген. Дәрігерлерге телеграмма беріліп: «Тезірек қайтадан бара көріңдер» деп тапсырылған.

Бұл Адай уезіндегі чуманы құртуға Астраханнан шыққан дәрігерлер не істеп, не қойғанын, қалай жүріп, қалай зерттегенін толық көрсететін сол дәрігерлер бастығы профессор Никаноровтың Қазақстан саулық сақтау комиссариатына жазған баяндамасы бар. Оқушыларды мұнымен таныстырудан бұрын чуманың қандай ауру екенін айтып өтелік.

Чуманың тегі — көзге көрінбейтін уақ құрт. Адамның ішкі сарайына кірумен құрт індет болып жабысады. Үлкейтіп көрсететін құралмен қарағанда, чума құрты екі басы домалақтау қысқа таяқ төрізді болады. Адамның ішіне кіріп алған соң, чума құрты көбейіп, денеге уын жайып, ауырған кісіні өлтіреді.

Чума төрт-бес күннің ішінде адамды алай-түлей қылады. Чуманың түрі екеу. Бірі — без ісітетін, екіншісі — өкпеден алатын болады. Без чумасының белгісі мынау: әуел ауырғанда кісі сүле болып жүреді де, содан кейін қатты бас ауруы пайда болады. Ауру лоқсып, құса береді. Әл кетеді, адамның тұла бойы қызып, жүрек тамыры қатты соғады. Аурудың бет ажары өзгеріп, көзінен нұр кетіп, алақтап, есірік кісі сықылды төлтіректеп, әлсірейді, көз еті қызарып, шап, қолтық, тамақ бездері шошып, іседі. Қолмен ұстағанда, бұл бездер ауырады. Без чумасы — үш-төрт күннен әрі кетпейді. Ауру өледі. Өлмесе, ақырындап оңала бастайды. Іскен без қайтады, иә іріңдеп барып жарылып, бітіп кетеді. Без чумасынан гөрі өкпе чумасы қорқыныштырақ. Өкпе чумасынан жазылу жоқ. Шаншу болып тиіп, жөтелтіп барып қан түкіртеді. Өкпе чумасында адам әлсіреп, қатты қызып, басы ауырып, демін қиналып алып, тамыры қатты соғып өледі. Бұл чума үш күннен артпайды. Без чумасында құрт ішкі сарайға кісінің терісінен кіреді. Денесінің бір

жерінде жарасы болса, бит-бүрге сықылдылардың шаққан орындарынан кіреді. Өкпе чумасы демнен, мойын, ауыз арқылы кіреді.

Чума біреуден біреуге күйедей жұғады. Ауру баққандарға, аурудың көңілін сұрай келгендерге, араласып жүрген адамдарға өте жұғымпаз болады. Өте-мөте өкпе чумасы жұғымпаз. Ауру сөйлесе, қақырса, түкірсе, сілекейін шашыратып жұқтырады.

Чумадан өлген адамды жуғандар, киім-кешегін, төсек орнын алғандар ауырады. Тышқан, балпақ, саршұнақ, қарабауырлар чумамен ауырғыш болады. Чуманы елге жаюға осылар да себепкер. Кір, лас, қараңғы, дымқыл, адамы көп үйлерге де чума құрты әуес келеді. Әсіресе бүргесі, биті, қандаласы көп үйлерге өш. Чуманың жалпы түрі, міне, осындай.

Енді оқушыларды профессор Никаноровтың баяндамасымен таныстыралық. Баяндаманың мазмұны.

Октябрьдің 12-күні 4 дәрігер төңкеріс комитетінің өкілі Бағдаулетұлымен бірге автомобильге отырып, чума білінген Қаратөрткүлге жөнелдік. 180 шақырымдай жақсы жүрдік, тек бір-екі асуда ғана автомобильді түйемен сүйретуге тура келді. Одан әрі жүрісіміз өнбеді. Жол жаман болды, жолдағы тастарды өзіміз аршып отырдық. Сай-салада қырсық болды, көп уақытымыз босқа кетті. Жол осындай ауыр болғандықтан, күніне орта есеппен 50 шақырымнан артық жүре алмай, октябрьдің 17-күні кешке ауру бар деген жерге келіп жеттік. Келсек, көшіп кеткен ауылдың жұрты жатыр, ондай-мұндай нәрселерін тастап, үркіп кеткен тәрізді. Қалдырған нәрселерінің өртенгендері бар.

Елді тауып алып, аурудың мән-жайын сұрастырсақ, былай болған. Сентябрьдің орта кезінде Құлғара құдығында отырған бір ауылда үш жасар қыз бала 10 күндей ауырып, өледі. Оның артынан қыздың шешесі ауырып, үш күннен кейін ол өледі. Қыз: «Оң жақ қолтығым ауырады», — дейді екен, жөтелетін болған, қан түкірген. Бұларды қойғаннан кейін үш күннен соң, ауыл үстіртке көшіп шығады. Бұ жерге қонған соң кешікпей 20 адам ауырады. Бұлардың бәрі де өледі. Сұрастыра келсек, бұлардың бәрі де жөтелетін болған, қан түкірген, кенет өліп кеткен. 20-сы өлгеннен кейін ауылдың адамы да азайған, ауру тоқталғандай болған, өлгендерін шала көмген, жаназа оқу сықылды ырымдар да істелмеген.

Ауру тоқтаталғаннан кейін ауыл адамдары есін жияды, енді өлгендерін дұрыстап арулап қоймақшы болады, жаназа оқытуға Бабас деген жерден молданы шақыруға бір кісі жұмсайды. Шақырушы Бабастағы ауылға барған жерінде өледі. Содан кейін сол ауылдың адамдары ауыра бастап, ауылдағы 32 адамның 16-сы өледі, ең соңынан молда өледі.

Сөйтіп, бірнеше күннің ішінде екі ауылдан 38 адам ауырып өледі.

Бұдан кейін ауру тағы да тоқталады. Енді біреу тұрып, молданы дұрыстап қоймақшы болады. Сөйтіп жүргенде, тағы 3 адам ауырып, үшеуі де өледі. Сонымен екі ауылдан аз күннің ішінде 41 адам өледі.

Елдің айтуына қарағанда, бұл өлген адамның бәрі де чумадан өлген-ау деп шамаладық. Сөйтсе де, анықталық деп үш адамның сүйегін қазып алып қарадық. Қазып алынған сүйектің бірі — алғашқы өлген қатындікі еді. Өлгеніне бір ай болған, өзі жердің үскі қабатына ғана көмілген екен, денесі шіріп кеткендіктен еш нәрсе айыра алмадық. Одан кейін өлген қыздың сүйегін аштық. Оның қолтығынан без таптық. Бабастағы ауылға бір доқтырды жіберіп, ең соңғы өлген молданы сойғыздық. Молданікі өкпе чумасы болып шықты. Осыдан кейін ауырғандардың бәрі чумадан өлгеніне әбден көзіміз жетті.

Біз енді бұл арадағы елге чуманың қайдан келгенін, неден жұққанын білгіміз келді. Сол мақсатпен біз тышқан, саршұнақ сықылдыларды зерттеуге кірістік. Құлғарадан саршұнақ табылмады, індерінде жатып қалған екен. Тапқанымыз тышқан болды. Тышқандардың інін қазып қарасақ, толып жатқан сүйек, қаудырлап қалған тышқанның терісіне кездестік. Сөйтіп жүргенде, жаңада ғана өлген бір тышқанның өлімтігін таптық. Тексеріп қарасақ, тышқандар чумадан қырылған екен, содан барып ауру елге жұққан екен.

Тышқанның індеті бар жерде алдымен чумамен ауыратын балалар болады. Өйткені балалар тышқан ұстап ойнайды; әлсіз, ауру тышқан қолға тез түседі. Қолға түскен тышқан балаларды, иә тістейді, ауруын сонымен жұқтызады, иә тышқанның бүрге, сіркесі баланың денесіне түседі. Тышқанды шаққан бүрге чума құртын жұтып, адамға қонғаннан кейін, денесін шағып, сілекейімен адамға жұқтырады, иә бүргенің нәжісінен жұғады.

Осылайша тексере келгенде, Құлғара құдығындағы елге чума тышқаннан жұққанына көз жеткендей болды: алғашқы

өлген қыз бала тышқан ұстаймын деп ойнап жүргенде ауырды деуге қисыны бар.

Жоғарыда айтқанның бәрін қорыта келгенде ойға келетін бір нәрсе мынау. Чума сықылды өте жұқпалы, өзі тез тарайтын ауру аз уақыттың ішінде қалайша тоқтала қалды?

Мұның мәнісі былай: елдің өзі чуманың тоқталуына қам қылған. Біз сұрастырып қарасақ, бүкіл ауыл адамы болып сөз байласқан: кімде-кім ауырғандай болса, оңаша үйде жатсын дескен. Осыны орындаған. Аурулар бөлек үйде жатқан, сонда өлген. Тек саулары оларға тамақ, сусын ғана апарып беретін болған. Міне, сондықтан ауру тез тыйылған. Және де біз өз көзімізбен де көрдік. Ел өлген адамнан қалған (киім-кешек, төсек-орын сықылды) нәрселерді өртеп жіберген. Аурудың тез тоқталуына бұ да себеп болған. Біз өз тәжірибемізде елдің чума ауруына қарсы мұндай сақтық қамын істегенін көрген емес едік. Біздің Адай елі надан да болса, чума сықылды опатқа қарсы қам қыла біліп, қолдарынан келгенше сақтана білген. Қаптап келе жатқан қалың пәледен сөйтіп құтылған. Чума білінген жерлерді аралағанымызда біздің байқағанымыз: ел жаман шошынған тәрізді, бұған — елдің дүние-мүлкін тастап, алыс жерге көше қашқандығы дәлел.

Осы айтқанның бәрінен бұл арада болған ауру — чума екендігі көрініп тұр.

Сіздерге керекті екінші мәселе мынау: егер бұл араның тышқанында чума болса, тышқаннан бұл ауру көп жылдарсыз арылмайды. Ғылым, тәжірибеге қарағанда, тышқан чумасы тез тыйылмайды, көп уақытқа созылады, тұқым қуып та қалады, мұны біз республикамыздың көп жеріндегі саршұнақты зерттеуімізден де білеміз. Сондықтан Адай жеріндегі тышқан чумасы көпке созылады. Олай болса, бұл елдің адамына да чума дүркін-дүркін білініп тұруы мүмкін.

Ел арасында тағы да чума болмауы үшін біз не істедік? Бұдан былай да не істеу керек? Біз, жоғарыда айтқанымыздай, чума жайын тексердік, зерттедік. Елдің тастап кеткен мүліктерін ауру жұқтырмайтын қылдық. Біз елмен қоян-қолтық келіп отырып сөйлестік, кімнің қалай ауырғанын естідік. Елге чуманың қандай ауру екенін, қандай зияны барлығын, қалай сақтану жолдарын түсіндірдік. Сөйтіп, елде әзірше адам чумасы тоқталды, бірақ тышқан чумасы қалды. Сондықтан тышқан арқылы чуманың адамға

тағы да жұғуы ықтимал. Бұдан құтылу үшін тышқан біткенді қырып бітіру керек.

Бірақ бұл өзір қолдан келмейтін жұмыс. Чумадан сақтану үшін өзірше істейтін жұмыс, дәрігерлер дүркін-дүркін тышқанның жайын біліп тұруы керек. Өйткені тышқан чумасы адамға чумадан тышқан қырылған кезде ғана болады, мұны біз Бөкей губерниясының жерінде, тағы да өзге аудандарда тәжірибе жүзінде көрдік. Қазір Адай үйезінде чума бірсыпыра тышқанды қырып кетті. Ауырған тышқандардың іні құдық пен ауылдың арасындағы жолда болған. Сондықтан елдің бір ескеретін нәрсесі — тышқанның бар жерін, ауырған жерін біліп, сақтануы керек. Одан кейін ол чума неден жұғатынын, одан қалай сақтану жолын білуі керек. Бұл жөнінде Адай елі дәрігердің ақылын алатынына көзіміз жетті. Жергілікті өкімдер тышқанның жайын байқап жүріп, тышқан өлімі білінсе-ақ, саулық сақтау мекемелеріне білдіріп отыруға міндетті болсын. Бұлай деуіміздің мәнісі — бұл арада тышқанның көп қырылғанын көрдік. Тағы да қырылар деп ойлаймыз. Дәрігерлер чума болған орындарды зерттеп отырсын. Әдейі арнап тышқан зерттейтін жасақ шығарып, қуу керек. Бұлар тышқанды зерттеп, қырумен болсын.

Міне, біздің істеген ісіміз, чуманы құрту жөнінде айтар ақылымыз осылар.

1-сұрақ: Түлкі, қасқыр, тағы басқа айуандарға тышқаннан чума жұға ма?

Жауап: Қоянға жұғады, түлкіге одан кем жұғады, күзенге одан да аз жұғады; өзге жануарлардан чума жұғатын — түйе. Түйеден чума адамға сойған уақытта жұғады.

2-сұрақ: Маңында тышқан өлген құдықтарды жауып тастау керек пе, ондай құдықтардан су ішуге бола ма?

Жауап: Адай жеріне құдық қымбат, сондықтан жабудың керегі жоқ. Елге чуманың жұғатынын түсіндіру керек, ектіретін қылу керек. Суда чума құрты 30 күн шамасындай ғана тұра алады, одан кейін өліп қалады. Суды қайнатса, құрт дереу өледі. Сондықтан чума құрты болғанда да, суды қайнатып ішсе қорқынып жоқ.

3-сұрақ: Чума жылдың қай кезінде көбірек болады?

Жауап: Жаздыгүні болмайды, бізде көбінесе күзден басталады.

4-сұрақ: Екеннен пайда бар ма?

Жауап: Ағылшын елінде елге чума егіледі. Біздің ақылымыз — чума білінген жерлерде ғана егу керек. Егуден пайда бар.

5-сұрақ: Тышқан, сірә, басқа жаққа ауа ма?

Жауап: Ауады. Тышқанның ауруы жердің отына қарай болады. Бірақ ауса да, тым көп жерді қаптап кетпейді.

6-сұрақ: Бұл араның тышқанына чума қайдан жұққан?

Жауап: Бұдан екі жыл бұрын біз Түркістанда тышқанның чумамен ауырғанын тапқамыз. Бұрынырақ Хиуада солай еді. Адайға чума ауруы сол жерлерден келді ғой деп ойлаймыз, өйткені Адай елі көп жерге көшеді ғой. Адайға чума Орал губерниясының жерінен де келуі де мүмкін.

МЕРЕЗДЕН ҚҰТҚАРДЫ

(*Н. Аповтан*)
2 перделі, 3 суретті пьеса

Ойнаушылар:

Ержан, Мұқаш — жазғы демалысқа Ержанның ауылына келіп жатқан комсомол ұйымындағы рабфак студенттері. Жастары 18-де, 3 жылдай үлкен қалада тұрған. Киімдері орысша.

Зейнеп — Ержан ауылындағы ұзатқан апасына келіп жатқан қыз.

Доқтыр — Қазақстан саулық сақтау комиссариатының ауру зерттейтін көшпелі жасағының бастығы.

Ауыл кеңесінің ағасы (ауылнай).

Бала.

Әнші.

Бәйбіше — үй иесі.

Сарбас — Зейнептің қайын атасы.

Ауру зерттейтін жасақтың қызметкерлері.

Ауыл адамдары.

БІРІНШІ ПЕРДЕ

Ауқатты қазақтың үйі. Зейнеп жылап отыр. Қайғылы күйде. Біреу-міреу жылағанын естіп қала ма дегендей елеңдеп, есік жаққа қарап қояды. Киіздің есігі ашылады. Ержан кіріп келеді. Зейнеп көзінің жасын сүртіп, жылағанын сездірмегісі келеді.

БІРІНШІ КӨРІНІС

(*Ержан, Зейнеп*)

Е р ж а н. Зейнеп, жылап отырмысың? .. Не болды саған? Немене? Айтшы... айтшы, қарағым (*Зейнептің қасына келіп отырады*).

З е й н е п (*қамығып отырғанын білдірмеу үшін жайдарысып*). Кім айтты саған жылады деп? .. Жылағам жоқ.

Е р ж а н (*сенбей, басын шайқап*). Жасырмай-ақ қойсайшы... Менен несін жасырасың?.. Неге жылайсың, шынында айт, одан да? Маған сенбейсің бе? (*Түрегеліп, ерсілі-қарсылы жүреді.*) Мені жатырқайтын не жөнің бар, көрісіп отырғанымыз бүгін емес. (*Зейнепке жақындап, қолынан тартып.*) Сырыңды айтшы, жаным...

З е й н е п (*қабағын шытып*). Менің сенен жасыратын түгім жоқ. Осы үй оңаша, кел, сөйлесейік деген соң, қыздардан амалдап бөлініп шығып келіп отырмын. Көне, өзің айт. Неге кел дедің?

Е р ж а н (*жымыңдап, қуанып, қызды құшақтайды*). Зейнеп, талай сөйлессек те тура айтуға бата алмай жүруші едім, енді айтпасқа болмайды, мен... сені... сүйемін... (*Сүйгісі келеді*).

З е й н е п (*Ержанды ақырын итеріп*). Жоқ, жарамайды, Ержан, ұят емес пе, қойшы... ұяламын... қорқамын. (*Бұлқынып орнынан тұрып кетеді.*)

Е р ж а н. Міне, қызық, неменесіне қорқасың? Мен сондай-ақ... (*Зейнепке тағы жақындайды.*)

З е й н е п. Қойшы, осыныңды қойшы.

Е р ж а н. Зейнеп! (*Зейнеп бір олай, бір бұлай жүріп, бұлтара береді. Ержан соңынан қалмай ұстайды. бетінен сүйіп-сүйіп алады. Маңдайынан сипап уатады.*) Мені ренжітті деп өкпелеме, қалқам. Сені мен ренжітпеймін. Сенемісің менің сөзіме? Не деп айт дейсің? (*Зейнептің иығына басын сүйеп, ауыр күрсінеді.*)

З е й н е п. Мұның не, Ержан, неге күрсінесің? Құдай менің қайғымнан сақтасын...

Е р ж а н. Күрсінбей қайтейін, сенімен танысқаныма екі ай болды, содан бері ояу болсам ойымнан, ұйықтасам түсімнен кетпейсің. Ынтығым саған күннен-күнге күшеюде, міне, енді жүрегімнің жұмбағын бүгін саған шешкелі отырмын.

З е й н е п. Мен сенің не айтқалы отырғаныңды сеземін. Бірақ... Не айтарымды білмей, дағдаратын сықылдымын, әсіресе бүгін...

Е р ж а н. Неге бүгін?.. Бүгін не болды саған?

З е й н е п. Мен ауылға қайтамын. Әкем келіп, алып қайтпақшы. Үйде де көп тұра алмаспын... (*Күрсінеді.*)

Е р ж а н. Неге? Неге?

З е й н е п. Білетін шығарсың ғой, жорта білмегенсисің. Сарбастың баласы Көбекке мені беріп қойғанын естімей жүрсің бе? Малын алып бітірген. Мені кешікпей ұзатпақ.

Е р ж а н. Жоқ, олай болмас... Бірақ Көбекті сүйетін шығарсың, өзің, онда.

З е й н е п. Беу, Ержан-ай, мені күйдіруге айтасың-ау, мен оны сүйетін болсам, мұнша қайғырар ма едім?!

Е р ж а н. Өзің сүймесең, неменеден қорқасың? Әйелді малға сату қалғанын әлі күнге шейін білмей жүрсің бе, сені кім зорлап береді?

З е й н е п. Әке-шешемді ренжітпегім келеді. Олар бата бұзғысы келмейді.

Е р ж а н. М-м-м... Түсіндім. Мұның балалық, Зейнеп, сүймеген адамға бармауың үшін әке-шешеңнің ренжігені сөз емес. Адам түгіл, туған баласын айуан да жақсы көреді, айуан да аяйды. Сенің әке-шешең әдет-ғұрыпқа сүйеніп, сені сүймеген адамға берем деуі адамшылыққа да, әділшілдік жолға да сыйымсыз. Бұл ретте әке-шешеңнің тілін алмауың күнә да емес, ұят та емес. Бүгін әкең келетін болса, енді оңаша сөйлесе беру қиын да болар, көңілің менде екені шын болса, міне, енді ашып айтар кезің келді... Мен сені қор қылмаймын, мен сені елден әкетем, көне, не айтасың?

З е й н е п. Мен не айтайын. Сені сүюін сүйем, бірақ... жүргенше тағы ойланайын.

Е р ж а н. Не ойлайтыны бар. Қазір айт, қалқам... (*Зейнепті сүйеді. Екеуі сүйіседі*).

ЕКІНШІ КӨРІНІС

(*Бұрынғылар мен Мұқаш*)

М ұ қ а ш (*кіріп келеді, сүйісіп тұрған қыз бен жігіттің үстінен шығады*). Қайырлы болсын. (*Мұқаш күледі. Зейнеп ұялып, шығып кетеді.*)

Е р ж а н (*сәл ұялғандай болып*). Соғылған, сен жоқ жерде қайдан келіп қалдың?

М ұ қ а ш (*ыржаңдап*). Жоқ жер ме екен?.. Бірақ мен кетейін.

Е р ж а н. Енді кеттің не, кетпедің не, бүлдіріп тұрып...

М ұ қ а ш (*отырады*). Мен таңертеңнен бері мылтық тазалаумен әуреленіп жатыр едім, құс атуға шықпақшы едім. Сені қайда жүр десем, сенің өз құсың өзіңде екен ғой (*қарқ-қарқ күледі.*)

Е р ж а н. Мұқаш, қылжақты қойсайшы.

М ұ қ а ш. Жарайды, жарайды... Басқа бір естіген сөзімді айтайын. Кеше сен Шалдыбайларға кеткенде, мен құсқа шыққамын. Ар жақта Орынбайды көрдім. Содан естігенім — осы елде қаладан келген доқтыр жүр дейді, ауру қарайды; дәрі береді, мерез ауруы жайынан лекция оқиды дейді. Орынбайдың айтуынша, қазақтың бақсы-балгерлері ел арасына өтірік сөз таратып, доқтырды құбыжық қылып көрсетіп жүрсе керек. Соларға нанып, доқтырға көрінбей, жасырынып қалып жатқан аурулар болса керек. Осындай соғылғандар-ақ өзі надан елдің түбіне жететін болды-ау. Орынбай айтады: Таймінер ауылында бір қатын мерез екен, баласын тастай береді екен, сол қатынды емдетуге бақсы шақырады, бақсы қара қоймен қағады. Қара қойдың етіне тойып, терісін қанжығасына байлайды. Өзге де олжалары болады. Жүрерде қатынға сиырдың жапасын тарттырып кетеді. «Бірсыпыраға шейін осыны тарта бер, мың да бір дауа», — дейді. Бірақ бұдан қатын жазылмайды. Бұрын баласын тастай беретін болса, енді екіқабат болудан қалады. Қайта қарынында құрт пайда болады. Міне, шырағым, қараңғылық қалай. Әй, бәлем, сол бақсы қолыма түссе, жанын жөндемге жіберер едім, оллаһи!

Е р ж а н. Пай-пайдың қатаңын-ай!

М ұ қ а ш. Қалжыңы жоқ. Елге мерез, құлғана сықылды жұқпалы аурулардың осынша көп тарау себебі солардан емес пе? Надан ел соларға сенемін, соларға емдетемін деп осындай күйге жетіп отыр. Осы елде талай мерезді көрдім.

Е р ж а н. Түпу, Мұқаш-ай, мерез-серезіңді қоя тұршы. Менің ойым қазір басқа нәрседе... мен... менің ойым — қазір жалғыз Зейнепте ғана. (*Орнынан тұрып, ерсілі-қарсылы жүреді.*) Мұқаш, сен не білесің?

М ұ қ а ш. Не білейін, еш нәрсе білмеймін.

Е р ж а н. Мен Зейнепті сүйемін.

М ұ қ а ш. Міне, қызық, оның неменесі бар? Зейнепті мен де сүйемін.

Е р ж а н (*кейіп*). Мұқаш.

М ұ қ а ш. Ал, ал, немене, Зейнепті сүймеуге бола ма? «Зейнеп тамаша қыз» деп аузыңнан сілекейің ағатын. Сен қызыққан қызға өзге кісі қызықпай ма екен?

Е р ж а н. Әзіл бір басқа, шын бір басқа. (*Ойланып, тоқтап тұрып.*) Жоқ, менің сүюім өзгеше, сенің сүюіңдей емес. Қалай деп айтайын... әйтеуір өзгеше сүйемін.

М ұ қ а ш. Өй, сен өзің қызық екенсің. Сен өзгеше сүйгенде, басқа кісі өзгеше сүйе алмай ма екен? Қайдан білесің, мен де өзгеше сүйетін шығармын.

Е р ж а н (*ашуланып*). Бәтір, қалжыңды қойшы, жаныма бататын қалжыңды айтпа маған, шын жолдас болсаң.

М ұ қ а ш (*күлімсіреп*). Жарайды, ендеше, қалжыңдаймын. Саған батып кеткен екен ғой.

Е р ж а н. Мен сенімен ақылдасқалы отырмын. (*Үй ішінде ерсілі-қарсылы жүріп.*) Тыңда. Мен жеңіл-желпі жұмысқа кіріскелі отырғаным жоқ.

М ұ қ а ш. Құлағым сенде.

Е р ж а н. Мен Зейнепті сүйемін.

М ұ қ а ш. Манадан бері естіп отырмын.

Е р ж а н. Зейнеп те мені жақсы көреді.

М ұ қ а ш. Оны өзі айтты ма?

Е р ж а н. Білемін.

М ұ қ а ш. Өзі айтпаған болса, сабыр ет, аптықпа.

Е р ж а н. Білмесем, айтам ба бұл сөзді, екеуміз сүйіністік. Міне, Мұқаш, сырым, мен Зейнепті алғым келеді.

М ұ қ а ш. «Үйленгім келеді, қатын алам» деймісің? Не дейсің, қайтадан айтшы. (*Кекетіп күледі.*)

Е р ж а н (*қызараңдап*). Өй, сен неге жырқылдайсың мұнша?

М ұ қ а ш. Үйленем деп отырсың ғой. (*Тағы күледі.*)

Е р ж а н. Оның не күлкісі бар?

М ұ қ а ш. Осыны шынымен айтып отырсың ба?

Е р ж а н. Сен жынды шығарсың, Мұқаш, шынымен айтпағанда... Манадан бері не тыңдап отырсың?

М ұ қ а ш (*ойланып*). Ым... мм... солай еді десейші. Жарайды, жігітім, үйленемін де. Мұндай ақыл ойыңа қайдан түсті?

Е р ж а н. Қайдан түскені несі? Зейнепті сүйдім, сондықтан үйленемін. Бұл арада ақылдың не қатысы бар?

М ұ қ а ш. Қош... содан кейін?..

Е р ж а н. «Содан кейіні» жоқ. Зейнепті өмірлік жолдас қылғым келеді. Зейнептің өзге біреуге қор болғанына, басқаның қатыны болғанына риза емеспін. Мұның несіне таңырқайсың сен?

М ұ қ а ш (*ойланып*). Бұ туралы саған не айтарымды білмеймін. Өзің ойлап қарашы, жасың 18-де, өзің оқып жүрсің әлі. Өзің асқан зеректісің, оқу жолында әлі де көп жылдар жатыр. Оқуыңды тастауға болмайды. Қатын алған адамның аяғы шырмалады. Келер жылы рабфакты бітіргелі отырсың. Одан әрі жоғарғы мектепке түсесің. Сен анаумынау емессің, оқуға жақсысың. Сен ірі адам боласың. Мұны жұрт та сезеді. Өзің де білесің. Ал енді Зейнепке келелік. Рас, Зейнеп сұлу қыз, бірақ оқу-жазу білмейді, еш нәрсе көрмеген. Осындай қыз саған жолдас болуға жарай ма? Екеуіңнің ойың, пікірің, дүниеге көзқарасың басқа, екеуің қалайша тең боласыңдар? Және бір сөз, өзің ақылға салып қарашы. Сенің осының шын сүю ме? Жаз елге келдің, ерігіп жүріп, Зейнеппен таныстың. Сүйдім дейсің. Кәне, бір айдан соң Мәскеуге барады екеміз, сонда әрі-беріден соң сабақтың қызығына түскен соң, Зейнебің ойыңнан шығып кетуіне менің көзім жетеді. Нанбасаң көрерсің, айтқаным келер.

Е р ж а н. Мұқаш, бұлай деме. Менің сүюім — шын сүю. Зейнеп маған шын жолдас, шын жар болады деп сенемін. Қыстығүні театрға барып жүргенімізде орыс қыздарымен танысқанымыз есіңде ме? Мен сонда солардың біреуін, ана біреу шашын күзеген, бұғағы...

М ұ қ а ш. Мәрусәні айтқалы келесің ғой.

Е р ж а н. Иә, сол Мәрусәні сүйгендей болғамын. Бірақ мен соны алмақ болғам ба екем? Жоқ, мен — қазақ, мен кең даланың баласымын. Менің үшін қырдың қара көзі қаланың бұраң белдерінен жүз есе сүйкімді, мың есе артық. Сен мені жассың дейсің. Зейнеп менен де жас емес пе? Жаста не бар? Мен оқып жүрмін. Әкем қолынан келген жәрдемін аяп жүрген жоқ. Мен Зейнепті алсам, әкем менен безе ме? Зейнепті мен оқыта алмаймын ба, хат таныпаймын ба, көзін ашпаймын ба? Не керегі бар? Сен, Мұқаш, Зейнепті мендей жақсы білмейсің ғой. Екі айдан бері мен Зейнептің қандай қыз екенін әбден білдім. Мінез-құлқымен жақсы таныстым. Оқымаған, надан, қырдың қызы, басына масыл, аяғына тұсау болады дегің келеді. Зейнептің оқуға қандай құмар екенін сен білмейсің ғой. Мен Мәскеудің жайын, өзіміздің үшкөл жайын, комсомол жайын сөйлегенімде, Зейнеп қандай тыңдайды. Осы күннің өзінде-ақ Зейнептің көзі ашылып

қалды. Жаңа өмірге талпына бастағандай, әке-шешесінің көңіліне қараудан да қайтатын түрі бар. Мұнысы түсінгендік емес пе? Қазақ қызының көбі, әсіресе Зейнептей жас кезінде, оп-оңай түсіне бермейді. Зейнепті жарыққа шығару, оқуға ынталы қылу енді қиын жұмыс емес.

М ұ қ а ш. Солай-ақ болсын. Бірақ қалыңмал алып, Сарбас баласына бермек болып қойғанын қайтесің?

Е р ж а н. Ол сөз емес. Ерегіссем, мен қалыңмал бергені үшін Сарбас-Марбасыңды абақтыға жаптыруға бармын.

М ұ қ а ш. Әй, білмеймін...

Е р ж а н. Не білмейтіні бар, қалыңмал туралы декрет тұрғанда білмейтін, қолдан келмейтін түк жоқ.

М ұ қ а ш. Декрет бар ғой, бірақ сол декретті қырда жүрттың бәрі бірдей орындай бермейтін көрінеді-ау.

Е р ж а н. Ол жағынан уайым қылма.

М ұ қ а ш. Ендеше, жарайды, мен сенің айтқаныңнан шықпаймын. Әкел қолыңды. (*Қолын береді.*) Бұл жұмысқа мен де кірістім.

ҮШІНШІ КӨРІНІС

(*Сырттан дауыс естіледі. Ержан мен Мұқаш тыңдай қалады. «Әнші келді. Төлеу келді» деген сөздер.*)

М ұ қ а ш. Төлеу келіп қалғаны ма?

Е р ж а н. Солай болғаны ғой. Ол саған келе жатқан шығар. Сенің қазақтың ауыз әдебиетін жазып алып жүргеніңді елдің бәрі біліп болған. Төлеудің өлеңін де жазып алсын, әнін естісін дегені ғой, оның өлеңін жазамысың?

М ұ қ а ш. Әбден жазамын. Естіген сөзді, дұрысы, жақсы-жаман демей, жаза беру ғой. (*Үйге бірсыпыра жастар, қыздар кіреді, ішінде Зейнеп те бар.*)

Д а у ы с. Төлеу келді, Төлеу. Мұқаш, біз Төлеуді әдейі саған әкелдік. (*Мұқаш пен Ержан Төлеумен амандасады. Келгендер айнала отырады. Төлеудің қолында домбырасы бар.*)

Д а у ы с. Көне, Төлеу. Мынау біздің Ержанның Мәскеуде бірге оқып жүрген жолдасы, әнге құмар, өлеңдеріңді жазып алады, Мәскеуге апарады, көне, соқ. «Қараторғайға» саламысың. «Екі жиренді» айтамысың, өзің біл. (*Төлеу домбырасын тартып, «Қараторғайға» салады.*)

Төлеу:

Қараңғы менің көңілім, бұлбұл ақын,
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусағым жорғаласа,
Бейістің үні шығар қоңыр салқын.

Қараторғай,
Жүрсің зарлай,
Бейшара-а,-а, -а,
Шырылдайсың-ай,
Жерге қонбай.

Атыңнан айналайын келдің қайдан?
Ала үйрек алма мойын ұшар сайдан.
Әй қалқа, мекеніңді айтып қойшы,
Адамның жат болмағы осындайдан.

Ақау, Кенжеш,
Кел, белің шеш.
Жүрелік
Күліп ойнап, ертеңді-кеш.

(*Мұқаш Төлеудің әнін тыңдап, дәптеріне кейбір өлеңдерін жазып отырады. Зейнеп пен Ержан қатар отыр. Төлеу ән шырқап, жұрттың назары сонда болып отырғанда, Ержан мен Зейнеп сыбырласып тіл қатысады. Сонан соң Ержан Мұқашты ымдап шақырып алады. Әнші домбырасының құлағын бұрап отырғанда, арада екеуі сөйлеседі.*)

Е р ж а н (*ақырын*). Болды, уәде пісті. Зейнеп мана сөйлескенімде «әлі ойланамын» деп еді. Жаңа: «Не де болса сенің айтқаныңнан шықпаймын, қайда бастасаң да өзің біл», — дейді. Енді қам қылуымыз керек. Енді не істейміз?

М ұ қ а ш. Ендігі жұмыс оңай ғой деймін. Алып қашпайақ сөйлесіп алуға да болар деп ойлаймын. Әкеңе білдір, әкең сені жақсы көреді. Не тілегіңе болса да әкең қарсы болмайтынына екі айдан бері менің көзім жетті.

Е р ж а н. Жарайды, мен де солай ойлаймын. Әкеме сенемін. (*Төлеу әнін бітіреді. Жұрт: «О, пәлі!» деседі. Қол шапалақтайды.*)

Д а у ы с. Тағы бір ән сал. Тағы, тағы. «Ағаш аяқты» айта білемісің? «Маң-маңкер...» «Қарғаға» салсын. Өзі айтсын да, өзіне қоя бер. (*Төлеу «Қарғаға» салады.*)[1]

[1] Мұнда көрсетілген әндерді білуші болмаса, ойнаушы өзі білген басқа әндерді салуға болады.

Т ө л е у:

Сәулем-ай, қылығың жаққан маған,
Көңілім кетеді еріп, көрсем саған,
Айдынның ақ құсындай сұлу еркем,
Мұратқа жетерміз бе есен-аман. (*Қайыру*)

Уыздай уылжыған нұрлы жүзің,
Мөлдірер қарақаттай екі көзің,
Қылықпен жан тартатын сөйлегенде,
Тастайды құр сүлдемді кей мінезің. (*Қайыру*)

ТӨРТІНШІ КӨРІНІС

(*Бұрынғылар мен бала*)

Б а л а (*тыстан кіріп келіп*). Сарбас келді... Зейнептің қайын атасы келді... Осы үйге келе жатыр.

(*Ренжіген түспен Зейнеп үйден шығып кетеді, оның соңынан Ержан мен Мұқаштан басқалардың бәрі де шығып кетеді.*)

М ұ қ а ш (*Ержанға қарап*). Біз Зейнептің атасын көрейік. Отыра тұрайық.

Е р ж а н. Жарайды. (*Үйге үш кісі кіреді. Алдында — пұшық Сарбас. Мерезден мұрнынан айырылған. Қонақтар төрге шығады. Бұлармен бірге артынан үй иесі бәйбіше кіреді. Сарбастар Ержан, Мұқаштармен амандасады.*)

Б ә й б і ш е (*Ержандарға қарап*). Немене, балалар, мен жоқта біздің үйге қызойнақ салып жатырсыңдар ма? Бұл отау үй емес еді ғой.

Е р ж а н. Шеше, мұнда еш нәрсе істегеніміз жоқ. Төлеуге ән салдырдық.

Б ә й б і ш е (*қонақтарға қарап*). Сіздерге мал союға отағасымыз үйде жоқ, даяр ет бар.

С а р б а с (*кеңсірігінен сөйлеп*). Жарайды, бәйбіше, болады.

(*Бәйбіше шығып кетеді. Қонақтар өзара кеңкілдесіп, сөйлесіп отырады. Ержан мен Мұқаш шетте отырып, өзді-өзі Сарбасты сөзқылысады.*)

М ұ қ а ш. Сарбас осы де... Зейнепті осының баласына бермек қой.

Е р ж а н. «Мерекең» мұрнын жұрдай қылғанын қара.

М ұ қ а ш. Мұның ғой, дәу де болса — баласы да ауру.

Е р ж а н. Ауруы сол — баласының да мұрны осындай.

М ұ қ а ш (*басын шайқап*). Япыр-ай, Зейнепті соған бергелі жүрген... Әй, қазақшылықты қойсайшы.

Е р ж а н. Қазақшылық деген — наданшылық деген сөз ғой. Қайтіп қана шыдарсың, осындай пұшыққа Зейнепті бергелі жүрген қазақтың ісіне.

М ұ қ а ш. Рас, Зейнепті оған қор қылуға болмайды екен. Сенікі дұрыс екен.

Е р ж а н. Зейнепті сүю өз алдына, сүймесем де Зейнеп сықылды қыздың қор болғанына риза болмас едім. Мен енді, не де болса, шыдадым. Зейнепті алмай қоймаймын. (*Бәйбіше ет әкеледі, қонақтарға су құйып, алдына табақ қояды.*)

Б ә й б і ш е (*Ержан мен Мұқашқа*). Отырыңдар, балалар. (*Табаққа шақырады.*)

Е р ж а н (*басын шайқайды*). Рақмет, бәйбіше. (*Мұқашқа қарап.*) Мына мерезбен мен табақтас болмаймын. Мерез жұқтырып алар жайым жоқ.

М ұ қ а ш. Көңілдеріне келіп жүрмесе.

Е р ж а н. Елде көңілге қарау деген нәрсе кемірек болса, мерез, құлғана сықылды жұқпалы аурулар осыншалық тамыр жайып кетпес еді.

М ұ қ а ш. Мұның дұрыс, мен де онымен табақтас болмаймын.

Е р ж а н (*қонақтар ет жеп болып, қолын сүртіп жатқан кезде*). Әне, қарашы, бір орамалмен бәрі бірдей аузын, қолын сүртіп жатқанын. Мерез елге осылай тарамай қайтеді! Қазақ арасында жұқпалы аурулардың жайылып бара жатқаны осыдан ғой... Қазақ мұнысын қоймаса, мерез түбіне жетеді ғой.

М ұ қ а ш. Әрине, осыдан үш жылдай қалада жүрген саған ғана жат көрініп отыр, әйтпесе елдің көбі бұдан жиренуді, сақтануды біле ме, бұған не амал, не шара?!...

Е р ж а н. Елдің бәрін бір күнде түзетіп жіберу қолымыздан келе қоймас, бірақ мұндаймен күресуіміз керек. Мен, алдымен, бұл пәледен Зейнепті құтқарамын. Зейнептің мерез жігітке барғаны — өлім, тірідей көрге түскенмен бір есеп. Мен Зейнепті құтқарамын.

(*Перде түседі.*)

ЕКІНШІ ПЕРДЕ

Мұқаш үйдің жанында мылтық тазалап отыр. Ішіне сығалап қарайды. Мылтығын тазалап, сүртіп отырып, ыңырсып мынадай өлең айтып отырады:

Махаббат — бір тікенек,
Жүрекке барып қадалар.
Бақытсыз ғой бұл жүрек,
Тамшылап одан қан ағар.

Тез жазылмақ бұл жара,
Бал тілімен сүйсе жар.
Сүймесе жар, дариға,
Өлер жүрек, қансырар.

Махаббат — бір тәтті у,
Ішер жүрек, болар мас.
Дүниедегі у мен шу
Мас жүректі оятпас.

Махаббат — бір тәтті у, —
Ішер жүрек, төгер жас.

БІРІНШІ КӨРІНІС

(*Ержан кейіген түспен келіп Мұқаштың қасында тұрады, ауыр күрсінеді.*)

М ұ қ а ш. Немене, не болды, хабар бар ма?

Е р ж а н (*қолын сермеп*). Құрысын. (*Мұқаштың жанына отырып, алақанына маңдайын сүйейді.*)

М ұ қ а ш. Өкең келді ме?

Е р ж а н. Келді.

М ұ қ а ш. Қалай, не болыпты?

Е р ж а н. Түк те жоқ.

М ұ қ а ш. Неге, себеп?

Е р ж а н. Белгілі емес пе — айнала анайы, надан жұрттың ортасында емеспіз бе? Қазақты қалың қара тұман қаптап тұрған жоқ па? Бұдан безіп те кете алмайсың, туған жұртыңнан қалай кетерсің, өз жұртың болған соң? Осындай оңбаған қылықтарын көріп отырсаң да безе алмайсың, амал бар ма!

М ұ қ а ш. Немене, қалай?

Е р ж а н. Не болғаны сол — Зейнептің әкесі, менің әкеммен жөнді сөйлеспепті де. Айтқаны: «Құдаммен айырылыса

алмаймын, аруаққа шет бола алмаймын, малын алып қойдым. Сенің орысша балаң маған мал бере ме?» — депті.

М ұ қ а ш. Зейнептің күйеуі мерез екенін, оған берсе, Зейнеп те сол ауруға душар болатынын өкең айтып па?

Е р ж а н. Бәрін айтыпты, айтпағаны жоқ көрінеді.

М ұ қ а ш. Бұған не депті?

Е р ж а н. «Ауру деген, мерез деген Құдайдан ғой, сауды ауру, ауруды сау қылайын десе, құдіреттің қолынан не келмейді», — деп айтады дейді.

М ұ қ а ш. Міне, ақымақтық. Міне, надандық, амалың болмас!

Е р ж а н. Енді мен өзге бір шара істеуге кіріспесем болмас, иә сот арқылы аламын, иә тура алып қашамын. Осы екеуінің қайсысын істесем екен?

М ұ қ а ш. Өзге бір ақылын ойлап қаралық.

Е р ж а н. Басқа жол жоқ.

М ұ қ а ш. Түк шықпаса, сенің айтқаның.

Е р ж а н. Мұқаш, қазір сен менің жүрегімнің өртеніп бара жатқанын білесің бе? Зейнеп сықылды сүйіп жүрген қызымды іріп-шіріген бір мерез алатын болса, басым қанғырмай ма, онан артық қорлық бар ма? Кіршіксіз таза Зейнепті көре-біле тұрып отқа салуға, өлімге басын байлауға мен шыдай алмаймын. Зейнепті алған күннің ертеңіне Сарбас баласы мерезін жұқтыратынына көзім жетеді. Осыны біле тұра Зейнепті оған беріп қоя беру — басын көрнеу өлімге байлағанмен бірдей емес пе?! Бұдан жаман нәрсе бар ма? Біз комсомол болсақ, рабфак студенті болсақ, мұндай нәрсе біздің көз алдымызда болуына қалайша шыдауға болады. Бұған біз қалайша үндемей отыра аламыз? Бұған кіріспесек, біз кім болғанымыз? Сенің не ойлайтыныңды білмеймін. Мұқаш, мен өзім шыдай алмаймын. Мен Зейнепті сүйемін, Зейнеп үшін бүкіл елге қарсы шығуға даярмын. Бұл жолда мені еш нәрсе тоқтата алмайды. Не де болса, мен Зейнепті құтқарамын.

М ұ қ а ш. Қамықпа, кейіме, Ержан. Мен сенің жан жолдасыңмын, досыңмын. Қолымнан келген көмегімді сенен аямаймын дедім ғой. Айтқаным — айтқан. Бірақ енді бұл істі еппен, әдіспен істеу керек. Әкеңе, туысқандарыңа зиян келмейтін қылып орындау керек.

ЕКІНШІ КӨРІНІС

(*Мұқаш, Ержан, бала.*)

Б а л а (*дауыстап жүгіріп келеді*). Ержан, Мұқаш, ауылға қызыл арба келді. Қаладан келген лөктр дейді, ауру қарайды дейді.

М ұ қ а ш (*түрегеліп қарайды*). Бұл көшпелі дәрігерлер жасағы екен гой. Өнеугүнгі естуімше, бұл ауылға бұдан екі жеті бұрын келсе керек еді. Жолда бөгелген гой. Мен өнеугүні Сарыкөлге құс атуға шыққанда естіп едім.

Е р ж а н. Келе берсін, өзімнің ауруым жоқ. Сарбастың мерез баласы өлетін болса, мүрдем қатсын. Маған сонысы керек. Өзімен қоймай, Зейнепті бақытсыз қылмақ болып жүргенін көрмеймісің.

М ұ қ а ш (*жаратпай, басын шайқап*). Көзім жаңа жетті, Ержан, сенің басыңды Зейнептің махаббаты мейлінше айналдырған екен.

Б а л а. Осында келеді, осында келеді. Арбалары Сандыбай үйіне тоқтады.

ҮШІНШІ КӨРІНІС

(*Ержан, Мұқаш, доқтыр*)

Д о қ т ы р (*келіп*). Мына көрші ауылда маған айтқандары сіздер боларсыздар. Осы ауылда Мәскеуден жазғы демалысқа келіп жатқан екі комсомол бар деп еді. Сіздерге кездескеніме өте қуанамын.

М ұ қ а ш. Сіз жаңа келген дәрігерлер жасағының доқтыры боларсыз?

Д о қ т ы р. Иә, мен доқтырмын.

Е р ж а н. Қалай, ел арасында жақсы келемісіз?

Д о қ т ы р. Аса жақсы. Ел көңілдегідей қарсы алулы. Бұрын бұл елдерді доқтыр аралап көрмеген екен гой. Доқтырдан дәрі алу дегенді бұрын бұл ел білмейді екен. Доқтырдың жәрдеміне ел аса мұқтаж екен. Біз аралаған жерлерде мерез ауруы өте-мөте жайылған көрінеді.

М ұ қ а ш. Көп ауруды жаздыңыздар ма?

Д о қ т ы р. Бірсыпыра ауруларға жәрдем бердік. Біз ауруды емдеп қана қоймаймыз, емдеумен қатар қазақтың тұрмысымен танысып, аурудан сақтану жолдарын да

үгіттеп жүрміз. Емдеуден бұрын, қазақтың тұрмысы қандай, неден ауырады, осы жағы аса маңызды нәрсе. Сондықтан құр емдеу ғана емес, елдің жай-күйін зерттеу жағын да қатты ескереміз. Міне, осы жөнінен сіздерден жәрдем сұраймын.

Е р ж а н. М ұ қ а ш. Біз қандай жәрдем ете аламыз?

Д о қ т ы р. Сіздерден көп жәрдем күтемін. Оқыған жігітсіздер, оның үстіне, комсомолсыздар. Біздің жұмысымыздың мән-жайын сіздерге түсіндіріп жатудың да аса қажеті жоқ сықылды, жұқпалы аурулардың өршіп бара жатқаны да өздеріңізге мәлім. Қазаққа бұл аурулар батып барады. Бұл жаман ауруларға қарсы тұруды, одан құтылудың шарасын қазақ білмейді. Қыр елі мерез, құрт сықылды ауруларды жұқтырмау жайын білген болса, аман да қалар еді. Міне, қазаққа осындай білімді беретін нәрсе — саулық сақтау ұясы. Сол ұяны бүгін сіздермен бірігіп ашпақпыз. Ол елге тазалық жайын үйретпек. Қазақ өзін, тұрған үйін таза ұстау жайын білетіндей қылу керек.

М ұ қ а ш. Былай, доқтыр, біз бұл ауылда уақытша ғана тұрамыз. Жазғы демалысқа келіп едік. Күзге таман оқуға қайтамыз.

Д о қ т ы р. Ол ештеңе емес. Ең керегі — игі жұмысты бастап беру. Одан кейін аяқтаушы табыла беруі керек. Қазір ауыл адамдарын хабарландырыңыздар, біздің келгенімізді айтыңыздар. Бір өтінішім — осы.

М ұ қ а ш (*келіп тұрған бір-екі балаға*). Барыңдар, ауыл адамдары түгел келсін осында. (*Балалар жүгіріп кетеді.*)

Д о қ т ы р. Міне, біз осы арада мерез жайынан сөйлесеміз. (*Жасақ қызметкерлеріне бұйырады.*) Жолдастар, плакат, қағаздарыңды даярландар.

М ұ қ а ш. Ауыл адамдары келе жатыр, доқтыр жолдас.

Д о қ т ы р. Бек жақсы. (*Плакат, қағазын қауым отыратын жаққа қаратып қояды.*) Қазір мерез жайынан сөз бастаймыз.

(*Перде бір минутқа түседі.*)

(*Мұқаш, Ержан, Сарбас, Зейнеп, басқа ауыл адамдары, әйел, еркектер үйдің алдында жиналып отырады. Топқа қарап доқтыр лекция оқиды.*)

Доқтырдың лекциясы.

— Көп заманнан бері басымыздан кешірген зорлық-зомбылық, кедейлік, надандық мұра қылып біздерге мерез,

құрт, қотыр, көз ауруы сықылды пәлелерді қалдырған. Кеңес үкіметінің, кеңес үкіметі тұсындағы дәрігерлік ғылымның алдымен көздеп отырған мақсаты — осындай жұқпалы аурулармен күресу. Қазақстанда бұрын ауруханалар, дәрігерлер жоқ еді. Енді қолдан келгенше бұлар бірте-бірте болғалы отыр. Бірақ мұндай жәрдемді жалғыз үкімет жағынан ғана күтіп отыруға болмайды. Әлгіндегі жұқпалы ауруларды жою жөнінде елдің өзі белсене кірісуі де керек. Елдің бәрі ол аурулардың жайын, қалай жұғатынын, қандай зияны барлығын білу керек. Өздеріңе мәлім, осы кезде қазақ арасында өте-мөте мерез ауруы көп жайылуда. Мерез бен құрт ауруы — өте жаман аурулар. Бұлар — тұрмысқа байланысты аурулар. Бұл аурулардың қалай жұғатыны, неден болатыны белгілі. Мерез екі түрлі жолмен жұғады: бірі әйел мен еркектің жақындасуынан, екінші жолы өзге денеге түскен аурудан жұғады. Қазақ арасында 8—10 адамның біреуі мерез деуге болады. Һәттә 3 адамның бірі мерез болатын жерлер де жоқ емес. Осы кезде мерездің көп тарауы сауатсыздықтан, надандықтан, қазақ тұрмысының нашарлығынан екендігі мәлім болды. Алдымен жұрттың бәрі мерез аса жұқпалы ауру екендігін білуі керек. Адамның денесіне жай көзбен көруге болмайтын ұп-ұсақ құрт түсуден мерез ауруы пайда болады. Мұндай құртты «микроб»[1] дейді. Мерез бір иә бірнеше жарадан басталады. Әйел мен еркектің жақындасуынан жұққан мерезден әуелі жара пайда болады. Дененің басқа жерлеріне жұққан мерезде жара көбінесе ерінде, ауызда, тілде, жұтқыншақта болады. Мұндай ауру адам қырылдап сөйлеуі мүмкін (*мерездің бұл бірінші, екінші дәуірі*), мерез ауруының жарасы, бөрткен жері ауырмайды, қышымайды, артық жанға да батпайды. Бірақ бұған қарап ауруды жеңіл екен деуге болмайды, қайта мерез ауруының оңбағандығы, қатерлігі осы ауырмауында. Доктырға емделмесе, бұл аурудан аман қалу мүмкін емес. Емделмеген адамның мерезі бірнеше жылға созылады, сау мүшесін бұзады, шірітеді, ауру адам азап шегіп, қор болады. Алғашқы жара білінгеннен кейін-ақ, дереу жарты жылдан соң, мерез ауруының екінші дәуір белгілері көріне бастайды. Ол уақытта бүкіл дене бөртіп, жаралар түсе бастайды. Үш жыл, жеті жыл шамасы

[1] Микробты үлкейтіп көрсететін плакаттар көрсетіледі.

өткенде, үшінші дәуірі басталады, онда үлкен-үлкен жеке жаралар пайда болады. Сүйек шіриді. Мұрын бұзылады, ауру адам жүре алмайды, сөйлей алмайтын болып, көбі ақылдан да айырылады. Мерез денедегі жарадан, ауру адамның сілекейінен, қаннан жұғатынын білімпаздар, доктырлар анықтаған. Енді қазақ өміріне келсек, не көріп жүрміз? Жұрттың көбі мерездің жұғымпаз екенін білмейді. Бұл аурудан сақтанбайды. Мерез қалай жұғады, енді соның жайын сөйлейік. Қазақ жолаушы жүрмей, қонақтамай, түстенбей, айтқа, тойға бармай, қыдырып ет жемей, қымыз ішпей жүре ала ма? Әрине, мүмкін емес. Олай болса, мерез сықылды ауру қазақ өмірінде көбінесе тамақ арқылы жұғады. Қымыз ішсе де, айран ішсе де — біріне құйылған аяқпен өзгелеріне де беріледі. Ет жейтін болса, жұрттың бәрі бір орамалмен, бір майлықпен қолдарын, ауыздарын сүртіседі, бәрі жабыла бір табақтан ет жейді, бір аяқтан сорпа ішеді, есік жақта отырған бала-шағаға ет асатады. Шала мүжіген сүйегін біреуге бере салады. Ал енді осылардың арасында мерезі бар, ерніне, аузына, қолына жара шыққан адам болса, аурудың жұғуы оп-оңай. Аурудың сілекейі, жарасының сарсуы тамаққа, ыдысқа жұғып, содан барып сау адамға ауысады. Орамал, дастарқанға тиген сілекей, ірің сықылды нәрселерден барып сау адамға жұғады. Сондықтан бір ыдыстан тамақ ішуден, бір орамал, майлықпен сүртінуден қолдан келгенше сақтану керек.

Бір үйге бірнеше адам қона кетеді, мұның бәрі бір төсекте жатады. Осылардың арасында мерезі болса, ауру осыдан да жұғады. Жас балаларға мерез сүюден де жұғады. Баланы уату үшін шешелері емізік береді, тамақ шайнап береді. Шешесі, иә баланы асыраушы басқа адам мерезді болса, ауру мұндайдан да тез жұғады. Шешесі мерез адам болса, бала емшек сүтінен де мерезге ұшырайды. Сондықтан өз шешесі аман болса, басқа әйелдің емшегін балаға емізбеу керек.

Мерез насыбайдан да, шылымнан да оп-оңай жұға кетеді. Қазақтың көбі шылым тартпағанмен, ел арасында бірен-саран тартатындар жоқ емес. «Шақшаңды бері тасташы, шылымыңның жартысын қалдыршы», — деп телміріп отыратындар толып жатыр. Міне, осындай болмашы нәрседен-ақ мерезді жұқтырып алу оп-оңай.

Санай берсе, мерездің жұғатын жолы көп. Мен басты-бастыларын ғана айтып өттім. Бәрінен қауіптісі, бәрінен адамға зияндысы — мерез еркек пен әйелдің жақындасуынан жұғады. Үйленетін еркек, ерге тиетін әйел бір-бірінің сау екеніне көзі жетуі керек. Екеуінің бірі ауру болса, некелесуден қашу керек. Әйтпесе ауру мерезді сауына жұқтырады. Мерез адам ауруын нәсіл-нәсібіне қалдырады. Ауру әйелге тіпті бала бітпесе, амал жоқ, егер бала біте қалып, туатын болса, ондай балалар нашар, ауру, денесі бөрткен, іскен болып, көпке бармай өледі. Бірақ доктырға емделген науқастың балалары аман қалуы мүмкін. Мерез адамның өз бетімен емделуінен иә бақсы-балгерге, қазақтың өз тәуібіне көрінуден, қақтыру-соқтырудан тек зиян ғана келеді, одан басқа пайда жоқ. Осыдан сақтану керек. Ауырғанын сезген адам тура доктырға көрінетін болсын. Міне, жолдастар, мерезден сақтанудың жолдары осылар. Мұны елдің бәрі есінен шығармасын. Осыларды ескерсе, орындаса, осы кезде қырда өріс алып бара жатқан мерез ауруынан қазақ жұрты құтылып, аман қалуға болады. Енді бұл туралы кімде-кімнің сұрайтын сөздері болса, айтсын. Мен жауап беремін, түсінбеген жерлерін түсіндіремін. Кәне, айтыңдар, сұрандар.

Ескерту: Бұл орында былай болу керек: егер де пьеса қойылғанда, доктыр, иә пелшір болса, тыңдаушы қауымның өздерінен екі-үш адамды күн бұрын даярлаған (*үйреткен*) сауалдарды беруге отырғызып қою керек. Доктыр: «Сұрайтын сөздерің бар ма?» — дегеннен кейін, әлгілер топтың ішінде отырып, сауалдар беретін болсын. Бұған доктыр жауап қайтарады. Бұлай еткенде, пьесаны көруге келгендер әңгімеге қатысуына жол ашылады. (*Соңғы сұрауға жауап беріп болғаннан кейін доктыр сөйлейді*).

Д о қ т ы р. Жақсы, сауал беріліп бітті. Енді біз ауру қарауға кірісеміз. Ауруларды Сандыбай үйінде қараймыз. Ауру біткен сол үйге келсін, мен сонда боламын (*Доктыр шығып кетеді. Соңынан жиналған ауыл адамдары да шығады. Ержан мен Мұқаш екеуі ғана қалады.*)

ТӨРТІНШІ КӨРІНІС

Е р ж а н. Айтшы, батыр, мерез жайынан доктырдың әлгі сөздерін естігеннен кейін Зейнепті Көбекке беруге бола ма?

М ұ қ а ш. Атай көрме. Менің ойымша, Көбектің бір шайнам ақылы болса, зәредей адамшылық сезімі болса, Зейнепті өзі де алам демесе керек.

Е р ж а н. Бәрібір оны істемейтін болса да, мен іріп-шіріп жүрген Көбекке Зейнепті қор қыла қойман.

БЕСІНШІ КӨРІНІС

(*Әлгілер мен бала*)

Б а л а. Ержан! Ержан! Сені әкең шақырады.

Е р ж а н. Мен сенімен тағы да сөйлесемін. Осында кетпей отыра тұр. Мен бел байладым.

М ұ қ а ш. Немене, неге бел байладың? (*Ержан жауап қайырмай, шығып кетеді, соңынан бала да жөнеледі.*)

АЛТЫНШЫ КӨРІНІС

М ұ қ а ш (*жалғыз.*) Иә, Ержандікі дұрыс қой. Зейнепті мына пәледен құтқармай болмайды екен. (*Зейнептің анадайдан кетіп бара жатқанын көріп.*) Зейнеп, Зейнеп. (*Зейнеп Мұқаштың қасына келеді, жылаған адамдай көзі жасты.*)

ЖЕТІНШІ КӨРІНІС

(*Мұқаш пен Зейнеп*)

М ұ қ а ш. Жылағанбысың, Зейнеп? (*Зейнеп үндемейді.*) Біреу ренжітті ме сені?

З е й н е п (*күрсініп*). Өзің білесің ғой, Мұқаш, мені Сарбастың баласына беріп отыр емес пе, оның баласы мерез екен ғой. Мен бұрын мерездің қандай ауру екенін жақсы білмейтін едім. Жаңа мерездің жайын доктырдан естігеннен кейін, иманым түршікті. Мұқаш, енді қайтемін? Сарбастың баласына енді тіпті барғым келмейді.

М ұ қ а ш. Барма! Ұялған-мұялғанды қой, тура «мерез адамға бармаймын» де. Кеңес үкіметі тұсында сүймеген адамға әйелді ешкім зорлап бере алмайды.

З е й н е п. Әкемді қайтіп ренжітем? Сол арасы қиын-ақ. Бәрінен маған әкем қиын болып тұр. «Бар-бардың» астына алса, сонда қайттім, барамын ба? Малын алып қойған.

М ұ қ а ш. Көңілшектікті қой. Зейнеп, тайсалма, тіпті көнбесе, ашықтан ашық кет. Кеңес үкіметінің заңы бойынша бойжеткен қыз сүйгеніне барады. Қалыңмал алған адам да, берген адам да жазалы болады деп соқ. Біреудің көңіліне қараймын деп өмір бойы өзің қор болғың келе ме?.. Біз Ержан екеуміз сені қорлыққа бермейміз.

З е й н е п. Әкеме қиын ғой.

М ұ қ а ш. Неменесі қиын?

З е й н е п. "Қалыңмал алған үшін жазалы боласың, абақтыға қамаласың" деп әкеме қалай қатты сөз айтамын. Әйтпесе, көзім жетті... Өзім қорлыққа қалай шыдаймын?.. (*Жылайды.*)

М ұ қ а ш (*кейіп*). Бұл не масқара! Осы күнге шейін еркін Қазақстанда қызды мал орнына сату әлі қалмай келе жатқаны! Не деген масқаралық!.. (*Алақанына маңдайын сүйеп, кейіп отырады.*)

З е й н е п (*жыламсырап*). Мерезге, ауруға барғанымнан... Мерездің қандай ауру екенін доктырдан естідім. Маған жұқпай қоя ма? Мұрным пұшық болып, денем шіріп, іріңдеп, мені бұдан кім құтқарады, Құдай-ау?!

М ұ қ а ш. Не деп отырсың, Зейнеп! Ержан екеуіміз тұрғанда.

З е й н е п. Жоқ... Сарбастың баласы құрысын. Өлсем де бармаймын. Бүйтіп қор болғанша, өлгенім артық. (*Зейнеп жылайды. Мұқаш ашу қысып, ілгері-кейін жүреді.*)

СЕГІЗІНШІ КӨРІНІС

(*Сахнаның сыртында шаң-шұң дауыс естіледі. Келе жатқан адамдардың дыбысы. Сахнаға ауылдық кеңес ағасы, Ержан, Сарбас, Ержанның әкесі, тағы бірсыпыра адам шығады.*)

А у ы л н а й (*Ержанды нұсқап, топқа қарап сөйлейді*). Зейнепті ауруы бар жігітке бермек, қалыңмал алыпты деп, Ержан маған мәлімдеп отыр.

М ұ қ а ш. Иә, мына Зейнепті малға сатпақшы.

А у ы л н а й. Менің айтатыным — Кеңес үкіметінің заңы бойынша, қалыңмал жоғалған. Енді қалыңмал алушы да, беруші де жауапты болады. (*Зейнепті қолынан ұстап.*) Сондықтан мына қыздың әкесі қалыңмал алғаны үшін,

қызын еріксіз сүймеген адамға бермек болғаны үшін абақтыға түседі. Алған малы қазынаға кетеді. Заңға қарсы қалыңмал төлегені үшін мынау Сарбас ақсақал да сазайын тартады. Мен бұл құдалықты бұзамын. Бұл туралы тиісті шара істемесем, мен өзім заң бойынша жауапкер боламын. (*Шалдар, үлкендер дауыстайды: «Сарбастың малы жоғала ма? Қалыңмал беріп қойған жоқ па?» Жастар: «Дұрыс, дұрыс, қалыңмал қалған, сап-сау қызды ауру адамға беруге болмайды».*)

А у ы л н а й (*қағаз, қалам алып*). Сарбастың қолынан қағаз аламын, Зейнепті баласына әперемін деуден күдер үзсін.

М ұ қ а ш. Жолдас, маған рұқсат етіңіз, қағазын мен жазайын.

А у ы л н а й. Жазыңыз. (*Мұқаш жазады.*) Осылай жазусызу қылып қойған дұрыс, зөкөнге тура келгені жақсы. (*Жастар: «Протөкел жасау керек, протөкел!..*)

Е р ж а н. Дұрыс. (*Жастар дауыстайды: «Сүйту керек, қалыңмал алушы мен берушіні сотқа тарту керек, ендігәрі қыздарын сатпайтын болсын жұрт».*)

М ұ қ а ш (*Мұқаш Ержанның қасына келіп сыбырласады. Мұқаш содан кейін ауылнайды шетке шығарып алып*). Менің ойымша, ауылнай жолдас, жазу-сызудан бұрын мына қызды осы арада Ержанға әперу керек еді. Бұлар бірін-бірі сүйеді.

А у ы л н а й. Қыздың басы босануы керек қой, одан арғысы Ержанның өз қолынан да келер.

М ұ қ а ш. Бұ да дұрыс екен. (*Жазған қағазын Мұқаш ауылнайға береді.*)

А у ы л н а й (*қағазды оқиды*) — 1920... пөленінші жылдың пөлен айының пөлен күнінде мына туралы тілхат беремін: Сарыөзек болысының 3-ауыл азаматы Жанбосын ұлының қызы Зейнепті мерез ауруы бар балам Көбекке әпермек үшін төлеген қалыңмалдан бездім. Зейнепті балама әперемін деуден бас тарттым, растығына (*Сарбасқа*), міне, енді қағазға қол қой. Қол қоя білмейсің бе? Олай болса, таңбаңды сал. Мен мөр басамын. (*Сарбас таңба салады. Ауылнай: «Жұмыс бітті, міне, мә! — деп, мөрін демімен бір үріп, қатты басып кеп қалып: — Енді Зейнептің басы бос!» — дейді. (Жастар мәзмейрам болады. Ауыл адамдары тарайды.*)

Е р ж а н (*Мұқашқа*). Зейнепті алуыма жаңа әкем де ризалығын білдірді. Зейнеп — менікі. Жар жолдасым, Зейнеп...

(*Жұрттың бәрі кетеді. Сахнада Ержан мен Мұқаш қалады. Доқтыр келеді.*)

ТОҒЫЗЫНШЫ КӨРІНІС

(*Ержан, Мұқаш, доқтыр*)

Д о қ т ы р (*ұмыт қалған плакатын жинап алып жатып*). Көбі ауруларын асқындырып алған екен, жазу да қиын көрінеді. Бәрінен жаманы — бақсы-балгерлерге емдетіпті, олар ауруға ауру жамапты.

Е р ж а н. Доқтыр-ау, олар енді қайтсін?! Кімге емдетсін, осы ел сізден бұрын доқтыр бетін көрген емес. Ел бақсыға, қожа-молдаға дағдарғаннан емдетіп жүргені емес пе?! Оларға емдетудің зиян екенін де көбі бұрын естіп көрген емес.

Д о қ т ы р. Рас, кемшіліктің бәрі Қазақстанда, қазақ жұртының өзінен шыққан доқтырлардың болмауында.

Е р ж а н (*ойланыңқырап тұрып, бір мезгілде басын көтеріп алып*). Доқтыр, білесіз бе, мен рабфакта оқып жүрмін ғой. Енді бір жылдан кейін рабфакты бітіріп, жоғары мектепке түспекшімін. Бұл күнге шейін рабфакты бітіргеннен кейін қандай оқуға түсерімді шешкен жоқ едім. Енді бүгін доқтырлық оқуға түсуге бел байладым.

Д о қ т ы р. Мұныңыз дұрыс жол. Қазақстанға алдымен керектің бірі — өзінен шыққан қазақ доқтырлары. Жолыңыз болсын, дегеніңізге жетіңіз, жас ұлан. (*Ержанның қолын қысады.*)

(*Перде түседі.*)

ДЕНСАУЛЫҚ ЖАЙЫНАН

1. Құлағың аман болады

1. Құлаққа ұрма, құлаққа айқайлама, шыңғырма.

2. Қалам, қарындаш, тас-қалам, ине сықылды қатты, үшкір нәрселермен құлағыңның ішін шұқыма. Құлағыңа heш нәрсе тықпа, мақтаны, әсіресе суланған, иә дәріленген болса, құлағыңа тығушы болма.

3. Құлағыңның ішін, сыртын таза ұста. Сабынды сумен құлағыңды абайлап жу. Жуынған соң, құлағыңның суланған жерін әбден сүртіп құрғат.

4. Құлағыңның ішіне бір нәрсе кіре қалса, өзің heш нәрсе істеме. Тезден доқтырға көрін. Құлағыңның ішіне құрт, кене, бүрге сықылды тірі жәндік кіре қалса, доқтыр келгенше бірнеше тамшы жылы кендірмай иә жылы сүт тамыз.

5. Бұлық болса (құлақтан ірің ағу) — тез доқтырға көрін, құлақтан аққан ірінді пайдалы, иә зарарсыз нәрсе деп ойлама. Бұлық — өте зиянды.

2. Мұрның аман болады

1. Мұрныңды әрдайым таза ұста. Танауларыңды тазалап жүр. Өзіңнің мұрның тыныс алу, иіскеу үшін жаралғанын ұмытпа. Сіңбіргенде — қатты дыбыс шығарып, екі таңауыңмен бірдей сіңбірме, әуелі бір танауыңды тазалап ал, сонан соң екінші танауды тазала.

2. Жүргенде, жүгіргенде, сөйлегенде, ұйықтағанда мұрныңмен дұрыстап дем ала алмайтын болсаң, доқтырға көрін. Доқтыр тексеріп қарап, дем алысыңның неден бұзылғанын тауып береді.

3. Жас балаларға туысымен-ақ аузын жұмып ұстауды әдеттендіру керек. Бесікте жатқанда бала аузын ашып жататын болса, жастығын биіктетіп, басын көтеріңкіреп, иегін төсіне тигізіп жатқызу керек. Бүйткенде де бірнеше жұмадан соң аузын ашып жатуды қоймаса, дәрігерге көрсету керек.

3. Тыныстың амандығы үшін

1. Дем алғанда аузың үнемі жабулы болсын.

2. Шаңда, иә ауасы бұзылған орында шамаңнан келгенше дем алма, (*тұрма*) жүрген жеріңде шаңдатпай жүр, әсіресе үйдің ішінде шаң көтеруші болма.

3. Үйдің ішінде еденге қақырма, түкірме, мұрын орамалыңа қақырып, түкірме.

4. Үй ішінде отырып жұмыс қылғанда, жылы уақытта терезең ашық болсын. Суық уақытта күн төуір болса, бірнеше рет есік, терезені ашып, үйіңнің ауасын жаңартып, тазалап тұр.

5. Гулеме желден сақтан, әсіресе қызып, терлеп отырғанда, сырттағы ауа үйге бір тесіктен (*терезеден немесе қарсы есіктен*) кіріп, қарсы терезеден не есіктен шықса, үйдің ішін жел гулеп кетеді. Осы желді *гулеме* деп атайды.

6. Ұйықтайтын үйіңнің (*бөлмеңнің*) ауасы өте таза болсын. Ұйықтаған уақытта күндізгі шаршатқан бейнетінен құтылып, адам демалады, келешек күнге күш-қуат жияды. Адамның өмірінің біразы ұйқыда өтеді. Сондықтан ұйықтайтын жайың денсаулыққа керекті шарттарға келісті келсін. Таза болсын. Мұны ұмытпасқа керек.

7. Ңеш уақытта көкірегіңді, ішіңді (*құрсағыңды*) терезенің алдына не тақтайдың, үстелдің шетіне иә болмаса басқа нәрсеге кидірмелеп қыспа.

8. Шылым тартпа, насыбай атпа, темекі өте зиянды нәрсе.

4. Көзің аман болады

1. Ымыртта, алакөлеңкеде, нашар жарықта оқыма, жазба, жұмыс қылма.

2. Күндіз үйде жұмыс қылсаң, жарық (*терезе*) сол жағыңда болсын. Жарық болған тесіктен (*терезеден*) аз да болса аспанның бір бөлігі көрініп тұрсын, көз алдыңдағы (*қолыңдағы*) істеп отырған жұмысыңа (*жазып отырған*

қағазыңа, тігіп отырған киіміңе) күн түспесін (*күннің шуағы тимесін*).

3. Кешке шаммен жұмыс қылғанда, шамың алдында кішкене сол жаққа таман жарты метрдей (*үш жарым қарыстай*) алыстықта тұрсын. Шамның қалпағы (*абажуры*) қара не қызыл, көк, сары секілді бояулы түсті болмай, ақ шыныдан (*фарфордан*) болсын. Шамның моржасы (*тұрбасы, мойыны*) бұлтықсыз шелек қалыпты болсын. Жылпылдаған жарықта, ат үстінде, жүріп келе жатқан арба, шана үстінде, отарбаның, трамвайдың ішінде жұмыс қылу, кітап оқу, көзге өте зиянды. Жатып оқыма, іс қылма, көзің тез бұзылады.

4. Жазғанда қою қара сиямен анық көрінетін сызықтың үстінен жаз, жазғанда (*жолмен*) трафарет пайдаланба. Ең жақсысы — сызықсыз қағазға түзу жазып үйренген.

5. Жұмыс уақытында көзің талса, жұмысыңды қой да, көзің дем алғанша (*талғаны қойғанша*) терезеге қара.

6. Қатты аурудан тұрғанда, өбден айыққанша біраз уақыт көзіңді күтіп, сақтанып жүр.

7. Көзіңе қиқым, иә бөтен бір нәрсе түсе қалса, көзіңді уқалама. Жоғарғы қабағыңды қолыңмен жай ғана мұрныңа қарай сыла. Көзге түскен нәрседен бүйткенде құтыла алмасаң, доқтырға көрін.

8. Көруің кемісе, иә көзің ауырса, доқтырға көрін. Көзіңе көзілдірік керек пе, иә бөтен дәру керек пе — тек доқтыр ғана біледі, көзілдірік керек болса, қандай көзілдірік керегін (*нөмірлісі болады*), қай уақытта киюін дәрігер айырып береді. Орынсыз киген көзілдірік көзді бұзады. Дәрігермен кеңеспей көзілдірік киме.

Үйде жұмыс қылғанда саламаттық сақтау үшін

1. Жұмыс қылғанда жарық (*терезе, шам*) сол жағыңда болсын.

2. Жазу үшін отырғанында астыңдағы орындығыңның алдыңғы шеті үстелдің астына 2—5 сантиметр (*бір-екі елі*) кіріп тұрсын. Жазғанда тік отыр, көкірегіңмен үстелдің шетін кидірмелеме.

3. Үстелге отырғанда екі білегіңді шынтағыңа дейін үстелдің үстіне салып отыр. Астыңдағы орындығың аласа

болса, үстіне көпшік, иә бөтен нәрсе салып, керегінше биіктет.

4. Үстелге отырғанда табаныңды жерге, иә еденге тегіс тигізіп тіреп отыр. Аяғың жерге (*еденге*) жетпесе, табаныңның астына тақтай (*сандық, жәшік*) қойып, басып отыр.

5. Үстелде отырғанда аяғыңды орындықтың астына қарай бүкпе, не болмаса бір аяғыңның үстіне бір аяғыңды салып айқастырма. Аяғыңның тізеңнен төменгі жағы тік тұрсын.

6. Орындықтың үстінде тік отыр, арқаңды орындықтың арқасына таяп, сүйеп отыр. Басыңды төмен еңкейтпе.

7. Жазғанда екі білегің шынтаққа дейін тегіс үстелдің үстінде жатсын. Сол қолыңмен қағазды басып, керегіңді ілгері жылжытып отыр.

8. Жазатын қағазыңды оң жаққа тамандау қарсы алдыңа сал.

9. Оқығанда орындығыңды үстелден аз-кем кейіндеу қойып, кітабыңды екі қолыңмен ұста, кітаптың төменгі жағы үстелге тіреліп тұрсын, жоғары жағы үстелден көтеріңкі болсын. Оқығанда кітабыңның бетінен көзің ең кем болғанда, 32 сантиметр (екі сүйемдей) қашық болсын.

10. Орындықта отырғанда киімің астында бүктеліп жатпасын. Сондықтан еркек балалар ықшамдау шалбар, қысқа бешпент киюі керек. Қыз балалар орындыққа көйлектерін тегістеп, бүктесіңсіз қылып отыру керек. Отырып алғаннан кейін астыңдағы көйлегіңді дұрыстаймын деп қолыңмен тартқыштама.

Дененің саулығын сақтау үшін

1. Үйіңе таза ауа көп кірсін, күннің сәулесі (*шуағы*) көп түссін, саламаттықты сақтау үшін таза ауа, күннің шуағы өте қажет нәрсе.

2. Тұла бойыңды, ең болмағанда мойныңды, көкірегіңді, арқаңды күнде салқын сумен жуып тұр, көнпісті боласың. Денеңді таза ұста, жұмасына бір рет жылы суға шомылып тұр.

3. Жылы мезгілде бос суға көбірек шомыл. Ең артығы — күннің шуағынан жылынған суға түсу, шомылуға қолайлы уақыт — сәске мен намаздыгер (екінді). Тал түсте күн қызып тұрғанда суға түспе, шомылардың алдында жалаңаш отырма, терлейсің. Тамақтың соңынан тоқ қарынға суға түспе, қызып, иә терлеп тұрып суға түспе, әуелі қызуыңды

басып, теріңді кептір. Терлеген дене жылдам салқындайды, суық тез тиеді. Шешінісімен басыңды сула да, суға түс. Суға жүгіріп келіп қарғып, иә секіріп түспе. Суға кетіп қалуың мүмкін. Су ішінде он-жиырма минуттан артық болма. Дірілдей бастасаң, тезірек судан шық. Судан шығысымен, әуелі дененді сүртіп құрғат. Киініп алған соң, жылынғанша қыдыр. Жылы, тынық күні судан шыққан соң біраз жалаңаш отыр, үстіңе күн тиіп, тұла бойыңды жел қақсын. Әлсіз, аурудан жаңа айыққан адамға тымық, жылы күні ғана суға түсуге болады. Суға түсу шарттарын әбден ұғып ал. Осы шарттарды елемегендіктен, адам баласы түрлі бақытсыз уақиғаларға душар болады.

Жуынғанда тұла бойдағы кір кетеді. Терінің бітеліп қалған тесіктері ашылады. Адамның терісі көпшісті болып жарайды. Сондықтан жиірек жуын. Жылы суда кір жылдамырақ ериді. Сабын жылдамырақ көпіреді. Сондықтан салқын судан гөрі жылы су денедегі кірді жылдамырақ кетіреді. Өте жылы су, әсіресе күнде жуынғанда адамның қанын тасытып, денесін босатып, нәзіктендіріп жібереді. Бұл есіңде болсын. Жылы суға, иә моншаға түскеннен кейін, дененді жайымен бірден-бірге салқындатып суықтан сақтан.

Шомылып шыққаннан кейін үстіңді таза орамалмен (*сүлгі*), иә жаймамен әбден сүртіп құрғат. Дененді таза ұстау үшін — жуынумен барабар іш киімді (*көйлек-дамбалыңды*) жиі ауыстырып тұр. Ең болмағанда, шаман келсе, көйлек-дамбалыңды жетісіне бір рет алмастыр (*алмала*), қара жұмыспен (*қол жұмыс*) еңбек қылатын адамның екі киімі болуы керек. Күндіз кигенін түнде шешіп жайып, түнде кигенін күндіз жайып алмалау қажет. Тер, түлеген тері, май адамның терісінен шыққан басқа зиянды нәрселердің бәрі ішкі киімге сіңеді. Бұл нәрселер тез-ақ шіри бастайды. Шіріктің әсерінен қолтық-башпайлардың арасы секілді орындарға қолаңса шуаш пайда болады. Шіріктің салдарынан адамның терісі желіп түлейді. Қызыл шақа болады, түрлі жара түседі.

4. Өзіңді, тамағыңды таза ұста, ішкен, жеген сайын және де ертеңді-кеш аузыңды тазалап шайқа. Аузыңды таза ұстасаң, тіс аурудың көбінен құтыласың. Тамақ жеген сайын тісіңді масуекпен (*тістазалағыш*) жақсылап тазала.

Ең болмағанда, тісіңді күнде ертемен бір тазала. Масуектің қылы тым қатты не өте жұмсақ болмасын. Көнеперіштен жасалған тіс тазалағыш қолдануға жарайды.

5. Таза ауада (*сыртта*) көбірек қимылда (*жүр, ойна, жүгір*)...

6. Өте жылы киінбе, басыңа жеңілдеу нәрсе ки, мойныңды ашық ұста.

7. Денеңді тар киім, белбеумен, түрлі баумен байлап қыспа.

8. Аяққиімің (*етіктің ұлтаны табаныңа лайық болсын*) өкшесі жалпақ, аласа болсын. Биік өкше өте зиянды болады.

9. Киімің өсіресе шұлғауың, байпағың (*шұлығың*) суланса, шапшаң шешіп тастап, құрғақ киім ки.

10. Өте көп ішіп, жеме. Бұзылған астан, сіңбейтін тамақтан, өсіресе тәттіден қашық бол. Жас балаға тәтті беріп үйретпе. Асты реттеп ішіп, же. Күніне үш мезгілден артық тамақтанба. Уыттаған тамаққа әуес болма. Жайша даярланған асқа көндік. Пияз, тұз сықылды нәрселерді асқа көп салма. Қызыл бұрыш, ақжелкек сықылды нәрселерді салма, арақ, боза сықылды есірткіш нәрселерге жолама, шикі, иә шала піскен етті, жемісті жеме.

11. Ерте жат, ерте тұр. Оянған соң төсекте тыраңдап жатпа. Оянысымен төсектен тұрып кет. Оянысымен төсекті тастамаған кісі ететін жұмысын көңілді болып бастамайды.

12. Кешке ұйықтардың алдында ауыр жұмыс істеп шаршама. Болдырған кісі дұрыстап ұйықтай алмайды.

13. Ұйқы адамға күш жинап, қуат береді. Адамға пайдалы — ұйқы. Түссіз қатты ұйқы. Түнде ұзақ отырып істеген ми жұмысы адамның ұйқысын бұзады, адамды ұмытшақ қылады. Сондықтан саулық сақтау ғылымы саған «ерте жат, ерте тұр, сонда ғана ұйқы сені тынықтырады» деп бұйырады.

Ұйқының ұзақтығы жасқа қарай түрліше болады. Тәулікте емшектегі балаға он алты, жиырма сағат, он-он екідегі балаға тоғыз сағат, бозбалаларға сегіз сағат, үлкен кісіге алты-жеті сағат ұйқы керек. Наша шекпе, көкнар (*апиын*) жеме — диуана боласың.

Балаларға базарлық

ДҮМПІЛДЕК

(*Қырғыздың ойыны*)

Дүмпілдек — балалардың ойыны, 7-8 жасынан тартып, 20 жасқа келгенше ойнайды. Еркек балалар мен қыздар араласып ойнай береді. Көбінше түн ішінде, ай жарықта ойналады. Жылдың төрт мезгілінің қайсы кезінде болса да ойнала береді. Артықша жаздыгүні болады. Күн жылы болса, қораның шетінде балалар жиылады да, дүмпілдек ойнағанға кіріседі. Ойынның тәртібі мынадай болады: ойнағандар көп болса 14, аз болса 4 адам болуға тиіс. Онан көбі көп болып кетеді, азы аздық қылады.

Екі жақ болып бөлініп, екі жағы да өздеріне басшы сайлайды, бір тарабы жерге шапандарын, тондарын дегендей, шөмкеніп, тізіліп үймектеп жатады. Басшы болған бала қолына ұзындығы 5 кез бен 10 кездің арасындай жіпті (*арқанды*) алып, бір ұшын жатқандардың біреуіне қарманып, екінші ұшын өзі қармап, жатқан балаларын қорғайды. Енді 2-жағы (*жатпағандар*) киімдерін жеңілдетіп, жалаңаяқтанып, тебетейлерін, байпақтарын, болмаса құрым жұлығын шешіп қолдарына алып, жатқандарды қашырып, тиіп-қашып сабай бастайды. Жатқандардың басшысы әлгі жіпті жеткен жеріне шейін аналарды қуалап, сабатпастың амалын істеп қорғайды. Егер қорғаушы қармағанда тисе, ышқына қашып, сабап жүргендердің біреуіне барып тигендігі анықталса, жатқандар тұрып, олардың орнына ана сабап жүргендер келіп жатады. Оларды да өздерінің бастығы қорғайды. Басшы болған бала, яғни қорғаушы балалардың ішіндегі пысық, мықтырағы болуға керек. Жүгіргенде бет қармалап ала тұрған, өзі күшті дегендей... Қорғаушы сабап жүргендерді қуып қармағанда, жіпті қоя беріп барып қармаса, ол есепке алынбайды. Жатқандарды жіп

қармағанда қоя беруге болмайды. Өстіп ойнай береді де, аяғында көп жатпай, көп сабағандардың мерейі үстем болып, көп жатқандар жеңілгенге есептеледі.

Сабаған уақытта еттерін ауыртқандай, жанына батқандай қылып жіберуге болмайды. А деп ойын басталарда, бұрын жатып кезек беруге екі жағы да көнбейді. Ол туралы екі жағы да екі палуан бала алып шығып күрестіреді де, жығылған жағы бұрын жатады. Ал болмаса екі жүйрік баланы алып шығып жарыстырады да, қалған жағы жатады. Мұнан басқа да шөп жасырып, қара көтер қармалап дегендей, бірнеше түрлі жеребелері бар. Қой алдырған жағы жатып, кезек береді. Ойнап жүрген уақытта арасында бір шу-шатақ шыға қалса, балалардан біреу «ақ шөп басы» деп айта салады. Ақ шөп басы дегені — «қорғаушы қармағанды қойсын, аналар сабағанды тоқтатсын, сөйлесіп келіселік дегені. Ақ шөп айтылғаннан кейін барлығы тең тоқтап, шатақты бітіреді. Ақ шөп басы айтылған кезде қорғаушының қармағаны, аналардың сабағаны есепке алынбайды. Егер істеліп қалса, ойынның тәртібін бұзған болып саналады. Басшылар оны тыйып қояды. Мұнан басқа «шап кетті» деген сөз бар. Шап кетті дегені — ойын басталды, қашқыла, қолға түсіп қарманып қалмағыла дегені. Мұны да ойынның басшылары айтады. Жатқан балалар ешбір іске қатысуға қақысы жоқ. Олардың ісі — жалғыз жату ғана.

МАРЛАМҚАШ

(*Балалар ойыны*)

Марламқаш — қазақ балаларының жаздыгүні ойнайтын көп ойындарының бірі. Бұл былай ойналады. Қараңғы түндерде көп балалар жиналып, екі бөлінеді. Бір бөлігі киімдерін тастап, алысырақ жерге барып, жасырынып жатады. Қалған бөлегінен жасырынғандар қанша болса, бұлардан да сонша болып іздеп, ұстауға шығады. Сонда бұлар іздеп шығысымен айқайлап жүгіріп айтатыны: «Марламқаш, мені көрсең тұра қаш!» Жасырынған балалар үстіне жақындап келіп қалғанша, жата береді. Үстіне төніп келіп қалса, табанда ұстатпайды, онда тұра қашады. Олардың ойынға жарамайтынын, жасырақ балаларды

киімдерінің қасына қалдырып кеткен белгілі ордалары болады. Соған қарай қашуға тырысады. Егер жеткендері болса, ұстап, ордаға дейін арқасына міндіріп келеді. Бұл — мінуге жеткендеріне үлкен бақ деп саналады. Жеткізбей құтылып кету — қашушы балаларға да сондай бір дәреже. Мінгізгеннің қабақтары түсіп, мінгендерінің көңілдері шат болып, жеткізбегендері қуанып, жете алмағандары қайғырып, жабырқаңқы болып, жете алмағанына ішінен ұялып, барлығы да ордаға жиналады. Екінші басталғанда, әлгі қуған жағы енді жасырынып, қашқан жағы енді қууға шығады, алдыңғы реттегідей болып кете береді.

Бұл ойында қашса — құтылып, қуса — жететін балаларды таңдасып алып қуады. Мұндай өте асқан жүйрік балаларды сырын білмейтін бөтен ауылдың балаларының ойындарына қосуға болмаса, өз ауылдарының ойынына араластырмай, өздерінше: «Бұл — жүйрігіміз», — деп оны құрметтейді. Бөтен ауылдың жүйрік деген балаларына бәйге атындай ертіп барып, әлпештеп қосады. Бұл баланың жүйріктігіне арналған мойнында тұмары да болады. Сондықтан жүйрік болып осындай атақ алу үшін жаздыгүні балалардың сүйіп ойнайтын ойындарының біреуі — осы марламқаш болады.

АЙ-ҚҰЛАҚ

(*Балалар ойыны*)

Ай-құлақ — балалардың көктемнен бастап жаздың ішінде ойнайтын бір ойыны. Ай-құлақты ойнау үшін кешке таман, жұрт аяғы басылған соң, көп балалар жиналып, өздерінің арасынан үш баланы шығарады, бірін — қасқыр, бірін — қойшы, бірін ит қылу үшін. Қасқыр болатын баланың екі шекесіне екі тақияны тікейтіп, орамалмен маңдайынан байлап, арқасына киім-кешекті тығып томпитып, белін астынан буып, қасқыр қылып болған соң, балаларға жуытпай, анадай бір бұтаның тасасына жатқызады. Қойшы болатын баланың үстіне жыртық шапан, басына жаман бөрік кигізіп, қолына бір таяқ беріп, ит болған баланы қасына ертіп, қойдың қасына жатқызады. Қалған көп баланы қой қылып көгендеп қояды. Біраздан соң қойлар

дүр етіп үркеді, сол уақытта ит те абалап, қасқырменен арсылдасып қалған кезде, қойшы да айтақтап, лақ, қозыны айырып қалады. Сөйтіп, қасқыр бірде құр кетіп, бірде алып жүріп, ақырында, сол қойлардың бәрін де тауысады. Міне, осымен бұл ойын осылай бітіп, екінші басталғанда тағы да бұрынғы жолыменен жалғаса бермекші.

ШАЛДЫҢ ҮШ БАЛАСЫ

(*Ертегі*)

Күндерде бір күн ертеде бір шал болыпты. Шалдың үш ұлы бар екен. Бір күні шал үш баласын қасына алып отырып сұрапты:

— Қорамда сан жетпейтін малым бар. Сандығымда сан жетпейтін алтын бар. Мен өлгенде, мені қалай қылып көмесіңдер? — деп сұраған. Көп кідірмей-ақ, балалары көңіліндегі барын айтады.

— Ой, мен сені жібекке орап ақ жуып, арулап, шақырмаған ел қалдырмай, басыңа мыңдап қой, жүздеп жылқы шығарам, — дейді үлкен баласы.

Онан соң ортаншы баласына:

— Сен мен өлгенде қалай қылып көмесің? — деген шал.

— Ой, мен сені қадірлеп, басыңа осы малдың бәрін шығарам, атағыңды жержүзіне өлген күні шығарып, ел шақырып, ас берем, үстіңе күмбезден мола салдырам, басыңа атыңды жаздырып көк тас қойғызам, — дейді ортаншы баласы.

Онан соң:

— Өлгенде мені қалай қылып көмесің? — деп сұраған кіші баласынан шал. Біраз ойға қалып отырыпты да:

— Сенің өлуің біледі, менің көмуім біледі, — деген кіші баласы. Көп кешікпей, бір жылы мықты ашаршылық болып, ел жұтап, ашаршылықтан жұрт тегіс қырылған, сонда өлгі байдың тігерге тұяқ малы қалмай жұтаған. Екі үлкен баласы аштан өліп, бар мал-жанынан шал айырылып, жалғыз кенже баласы қалыпты. Бір күні шал ауырып қаза тапқан. Кенже баласы үстіндегі шекпеніне орап, жер ошаққа көмуге-ақ шамасы келіпті.

ҚОНАҚҚӘДЕ

Тфу десе түкірік жерге түспейтін боран. Алыстан жолаушы болып Қарасақал тоңып, өңі қашып келе жатыр. Жолда қонарлық үй болмапты. Біраз жол жүрген соң, көп ұзамай, бір оңаша қыстауға кез келеді. Қатты дауыспен:

«Үйде жолыққандай кім бар?» — деп сырттан есік қағып айқайлайды. Үйден еріккен жас келіншектер жүгіріп шығады. Қарасақал қалтыраған дауыспен: «Жолаушы едім, бұл үй кімдікі? Өзім тоңып тұрмын, қонамын» , — дейді.

Жас келіншектер бір-біріне қарап күліп: «Өзің кімсің? Бұл — үй иесінің үйі», — дейді.

Сабыр қылуға төзбей, Қарасақал: «Қонамын, күн суық». «Қонсаң қон, бірақ қонаққәде беремін...» — деген бір жас әйел. Сөз қайырмай, «жарар-жарар» дегеннен басқа үн жоқ, үйге кіреді Қарасақал. Күн батып, кеш болған кез. Қарасақал жайланады. Үйдегі кемпір-шалмен амандасады. Одан кейін бір аяқ қатығы жоқ ашыған қара көже әкеп береді Қарасақалға. Қарасақал көжені ішіп болып, біраз отырып айтады. «Іші құрғыр неге қорылдайсың, екі аяқ көже ішетін өз үйің бар ма?» — дейді. Тағы көрген-білгенін айтып, үйдің ішін қалың күлкі қылады. Біраз уақыт өтеді, үйдегі отырғандар жалынып Қарасақалға ертегі айтқызады. Бір ерінбестен, жоқты-барды сөз қылып, күлдіргі айтып, түннің жарымын өткізеді. Үйдің іші есі кетіп тыңдап отырған жерінде бәрі қалғыпты. Бір жас келіншек: «Манағы айтқан уәдеміз бойынша айтатын өлеңіңді айт», — дейді. Оны-мұны айтып сөз көбейтіп, айтқысы келмейді Қарасақал. Бір қатын тұрып: «Өлең айтпасаң, аспаға асамыз, астыңа от жағамыз», — дегесін, Қарасақал қорқып, құтыла алмасына көзі жетіп, біраз тамсанып отырып, бөркін қолына алып:

Мен едім — ел қыдырған жетім қарға,
Үйіңде мен тойғандай етің бар ма?
Қатықсыз қара көже бере салып,
Сұрайтын қонаққәде бетің бар ма? –

деген екен.

Түсініктемелер

Бұл томға Міржақып Дулатұлының ағартушылық бағыттағы еңбектері, көп жылғы мұғалімдік тәжірибесі негізінде жазылған оқу құралдары, журналистік қызметінде маңызды орын алатын тұрақты тақырыптардың бірі — денсаулық сақтау мәселесіне байланысты шығармалары мен нақты кеңестері, балаларға арналған шағын да болса тәрбиелік мәні зор еңбектері енгізілген. Бұлардың бәрі де Алаш ардағының бұдан бұрынғы екі томына енгізілген көркем шығармалары мен көсемсөз үлгілерінің қисынды жалғасы, автордың жанкешті қайраткерлік және әсіресе ұлағатты ұстаздық қызметінің айқын дәлелі болып табылады.

Бұлардың бәрі де Жақаңның әр кезеңдегі өмір деректерінен зердемізді нақты мағлұматтармен толықтыратын құнды ақпарат көзі деп бағалауға лайық.

«Оқу құралы. Бастауыш мектепте екі жыл оқытылатын Қирағат кітабы» — Бұл оқулыққа және соған жалғастыра орналастырылған «Есеп құралына» тиісінше түсініктеме педагогика ғылымының докторы, профессор Серғазы Қалиұлының осы томдағы «Ірі әдіскер-ғалым, педагог» атты мақаласында беріліп отыр.

Сонымен шектеліп, төмендегідей жекелеген ескертулер айтуды ғана қажет деп санаймыз.

Өзінің еңбек жолын ауылда мұғалімдіктен бастаған Міржақып қазақ мектебіне арнап оқулық құрал жазуды ертеден ойластырған. Оны 1912 жылы Семей абақтысынан жазған бір хатынан, «Айқап» журналына жолдаған мақаласынан байқағанбыз. Сол арманы 1916 жылы жүзеге асқанын және оқулық 1923 жылы қайтадан басылғанын осы томнан айқын көріп отырмыз. Төртінші басылымында автор «Мұғалімдерге» деген арнайы алғы сөз жазып, Ахмет Байтұрсыновтың «Жол басы» атты өлеңін бетапар ретінде беріпті.

Осы толықтыруларымен алғашқы басылымын араб үлгісіндегі жәдит жазуынан қазіргі қазақ әрпіне түсірген — белгілі маман Уахаб Қыдырханұлы.

Екінші атап айтарлық ескерту мынадай. Автор хрестоматиялық оқулыққа енгізілген бірсыпыра мәтіндердің түпнұсқасындағы тақырыбын өзгертіп, кейбіреулерін қысқартып, кейде шағын үзінділер алып отырған. Абайдың, Ыбырайдың, тағы басқа ақындардың өлең жолдарындағы кейбір сөздер мен бунақтардың орны алмастырылған.

Мәселен, Абайдың «Жазғытұры» атты өлеңінің бірінші шумағындағы бірінші, үшінші, төртінші жолдарындағы, екінші шумағындағы төрт жолда да жеке сөздердің орындары ауыстырылып, басқаша инверсиялар жасалған. Абайдағы: «Безендірген жержүзін...», «Мал семірер, ақ пенен ас көбейер», «Бойың балқып, ериді іште жігер» деген жолдар оқулықта: «Жержүзін безендіріп...», «Мал семіріп, ақ пенен ас көбейіп», «Қайнайды, бойың балқып, іште жігер» деп өзгертілген, т.т.

Сірә, мұның бәрі жас балалардың оңай түсінуі үшін әдейі жасалған болуы керек. Сондықтан академиялық басылымдардан өзгеше, Міржақып нұсқасы сол күйінде өзгеріссіз беріліп отыр.

Ыбырайдың «Кел, балалар, оқылық» атты көпке танымал өлеңінің басындағы кеңестік оқулықтарда алып тасталған: «Бір Құдайға сиынып» деген жол, «істің болар қайыры, //Бастасаңыз Аллалап, //Оқымаған жүреді // Қараңғыны қармалап//» дейтін екінші шумағы қалпына келтіріліп, түгел алынған. Ал, бұған керісінше, «Бай баласы мен жарлы баласы» атты әңгімеде Асан мен Үсен деген бала аттары өзгертіліп, мәтіні алты бөлімге бөлінген.

Қорыта айтқанда, қазақ мектебінің тарихында тұңғыш оқулық ретінде қолданылған Міржақып Дулатұлының «Қырағат кітабы» танымдық мазмұн жағынан да, әдістемелік тәжірибе жағынан да өте құнды құрал болды. Оның өміршеңдігіне бір дәлел: өткен ғасырдың отызыншы жылдары, оқулық авторы Кеңестік заң орындарының шешімімен жау ретінде әуелі ату жазасына бұйырылып, кейін Ақ теңіз жағалауына айдалып кеткенде, оның оқулық кітабы, авторы көрсетілместен, мектептерде қолданылып келді. Мәселен, 1934 жылы алты жарым жасында алғаш рет мектеп есігін ашқан осы жолдардың авторы Нұрмаш пен Дүйсен, бөрік жайындағы әңгімелерді сол кезде оқып, «Екі шыбын», «Қаптесер мен көртышқан» сияқты мысалдарды сол оқулықтан жаттағанын әлі күнге дейін ұмытпайды.

«Чума қандай ауру? Одан қалай сақтану керек?» — Денсаулық сақтау мәселесі — Міржақып Дулатұлының журналистік қызметінде маңызды орын алатын тұрақты тақырыптардың бірі. Оның өсіресе көп жазғаны — әртүрлі жұқпалы аурулар, атап айтқанда, оба індеті. Автор оны орысша атауымен «чума» деп алыпты. Бұл жөнінде аса қынжылып, кейде қатты ашынып жазған мақалалары өткен томдарда басылған болатын.

Бұл жолы осы тақырыпқа арнайы кітапша жазған. Оның мазмұнынан бұл індеттің қазақ ауылдары үшін қандайлық қасірет болғаны, оған қарсы күресу жолында автордың қаншама күш-жігер жұмсағаны айқын танылады.

«Мерезден құтқарды» — Қазақстандық белгілі орыс жазушысы Николай Ановтан аударылған пьеса. Шығарманың тақырыбынан кейін «2 перделі, 3 суретті» деп көрсетілген. Ал мәтінінде «сурет» деген анықтама жоқ. Екі перделі, біріншісі төрт, екіншісі тоғыз көріністен тұрады. Бұл да автор көп шұғылданған жұқпалы аурулар, соның ішінде, сифилис туралы. Қазақстанның кей жерлерінде «мерез» деп аталады.

Мұнда денсаулық тақырыбымен қатар көтерілетін тағы бір маңызды мәселе — қалыңмалға қарсы күрес, қазақ қыздарының бас бостандығын қорғау. Екеуі де сол кездегі тарихи жағдайға сәйкес, сәттілікпен оңынан шешіледі. Кезінде өте зәру тақырыпқа арналған бұл шығарманы қазақша аудару Міржақыптың шығармашылық оңтайына өте сай келген деп түюге болады.

Сонымен бірге пьесаның композициялық құрылымында драматургиялық шығарманың табиғатына өте қолайлы болмайтын бір селкеу бар. Ол — ел аралап, ауруға қарсы күрес шараларын жүзеге асырып жүрген дәрігердің сахнада, көрермендердің алдында тұрып алып, осы індеттің белгілері туралы тым ұзақ лекция оқуы. Оны аздап ықшамдауға да болатын еді. Бірақ мәселенің санитариялық-гигиеналық маңызын ескергендіктен қол тигізілген жоқ.

1991 жылы біртомдықта жарияланған.

«Денсаулық жайынан» — М.Дулатұлының адам денсаулығы жайындағы тұрақты қамқорлығына айғақ болатын ақыл-кеңестер топтамасы. Құлақ, мұрын, көз, тыныс алу ағзаларын күтіп ұстау жөніндегі жазба-кеңестерді оқып отырғанда, авторды медицинаның маман қызметкері екен деп ойлауға толық негіз бар. Үй тұрмысында жеке бастың гигиенасын сақтау, адамның жалпы денсаулығын қалыпты күйінде ұстау жөнінде айтылған нұсқау өнегелері де бұл саладағы үлкен білгірлікті танытады.

Арнайы медициналық білім алмаған кісінің денсаулық саласында осындай білікті мәліметтерді өз бетімен ізденіп оқу арқылы жинақтағаны әрі таңдандырады, әрі сүйсіндіреді: Шынында да, өмірінің соңғы ауыр жылдарында солтүстіктің қатал табиғатында айдауда жүргенде Жақаң осы білігімен өз өмірін сақтау үшін күресе білген. Тіпті арнайы кіші дәрігерлік курстан өтіп, қасындағы мұндас жолдастарына да көмектескені артындағы ұрпағына кейін мәлім болған.

1991 жылғы біртомдықта жарияланған.

«Дүмпілдек», «Марламқаш», «Ай-құлақ» — әртүрлі балалар ойындары. Көп жылдар бойы ауыл мектебінде мұғалім болған ұстаз адам балаларға қызықты ойындар ойната да білуге тиіс. Міржақып бір жағынан да өнегелі тәрбиеші болған. Мына ойындардың ережесін төптіштеп жазып, баспасөз арқылы көпке тартуы оның ұстаздық өнерінің маңызды қыры болып көрінеді.

1998 жылғы біртомдықта жарияланған.

«Шалдың үш баласы», «Қонақ кәде» — шағын ертегі, әңгімелері автордың оқулық кітабындағы әртүрлі мәтіндермен сарындас, бірақ соларға кірмей қалып, өз бетімен жарияланған жазбалары болса керек. Қаламгердің балалар әдебиетіне ерекше назар аударғанын дәлелдейді.

1991 жылғы біртомдықта жарияланған.

МАЗМҰНЫ

Ірі әдіскер-педагог, ғалым 5

Қирағат кітабы
(***бастауыш мектепте екі жыл оқылатын оқу құралы***) 11
Мұғалімдерге 13
Кел балалар, оқылық! (*Ыбырай Алтынсарин*) 20
Бөрік 22
Мектепке ..... –
Жазғы кеш 23
Мектептен ..... –
Оқу ..... –
Әдеп 24
Шешенің балаларын сүюі ..... –
Нұрмаш пен Дүйсен 25
Бүкір мен бала ..... –
Балғожа бидің баласына жазған хаты ..... –
Ақтөс 26
Аққу шортан һәм шаян (*Ахмет Байтұрсынов*) ..... –
Қозылар 27
Шыбжық пен көгершін (*Ахмет Байтұрсынов*) ..... –
Екі өтеш 28
Арыстан мен түлкі ..... –
Аяңыздар жетімді 29
Түлкі мен құмырсқа ..... –
Егіннің бастары (*Ахмет Байтұрсынов*) 30
Қожа Насриддин ақылы 31
Кісі мен көлеңке ..... –
Түлкі мен қасқыр 32
Алдаркөсе шайтанды да алдапты 33
Айт күні (*Әкрәм Ғалымов*) ..... –
Тышқанның ақылы 34
Үй хайуандары ..... –

Үлес (*Ахмет Байтұрсынов*) 35
Бере білген — бөле білер 36
Жазғытұры (*Мағжан Жұмабаев*) ..... –
Оқымысты бала 37
Екі шыбын (*Ахмет Байтұрсынов*) ..... –
Жаман жолдас 38
Айна мен маймыл ..... –
Жастық 39
Күлменіздер көріге ..... –
Өтірікші 40
Бұлбұл мен есек (*Ахмет Байтұрсынов*) ..... –
Түлкі мен құр 42
Байлық ..... –
Балгер 43
Өгіз бен бақа (*Ахмет Байтұрсынов*) ..... –
Қоянның зары 44
Атымтай жомарт 45
Атымтайдың інісі 46
Бұхарға барған қазақ шалы ..... –
Екі жігіт 47
Қайырымды түлкі (*Ахмет Байтұрсынов*) 48
Үш мерген 50
Шал мен ажал (*Ахмет Байтұрсынов*) ..... –
Өке мен бала 51
Тиын мен қасқыр 52
Екі саудагер ..... –
Жүргіншілер мен иттер (*Ахмет Байтұрсынов*) 53
Түлкі мен ешкі 54
Оқуға шақыру (*Ахмет Байтұрсынов*) 55
Мейірімді бала ..... –
Маймыл (*Ахмет Байтұрсынов*) 56
Сарандық пен жинақтылық 57
Қаптесер мен көртышқан (*Ахмет Байтұрсынов*) ..... –
Жаз 58
Жазғытұры (*Ибраһим Құнанбаев*) 59
Рас сөз абақтыдан да шығарады 61
Өнер-білім (*Ыбырай Алтынсарин*) ..... –
Патша мен мұжық 62
Жатырсың неге ұйықтап, Қарашекпен! 64
Шілде 65
Жаз (*Ибраһим Құнанбаев*) ..... –
Лұқман хакім 67
Өзен (*Ыбырай Алтынсарин*) 68

Мұжық пен жасауыл 68
Сұлу ағаш (*Сералы Еруалыұлы*) 69
Епкімге жауыздық қылма 71
Қасқыр мен қозы (*Ахмет Байтұрсынов*) 71
Қарабатыр 73
Таза бұлақ 75
Күз 77
Күз (*Ибраһим Құнанбаев*) 78
Жәнібек батыр 79
Қасқыр мен мысық (*Ахмет Байтұрсынов*) 80
Қыпшақ Сейітқұл 82
Туған жер (*М. Жұмабаев*) 83
Қыс 84
Қыс 84
Арыстан, қасқыр һәм түлкі 85
Қарға 86
Қоян 87
Шегіртке (*Ибраһим Құнанбаев*) 88
Қасқыр қысты қалай өткізеді 89
Шал мен жұмыскер (*Ахмет Байтұрсынов*) 90
Бұғы 91
Қарашекпен мен қой 91
Піл 93
Бұлбұл 94
Кит 95
Сары шыбжық 95
Бай мен жарлы баласы 96
Қобыланды батыр мен Тайбурыл 100
Мақалдар 109

Есеп құралы (*бірінші жылдық*)
Өуелгі онның ішіндегі сан 113

Есеп құралы (*екінші жылдық*)
I. Жүздің ішіндегі барша сандар 153
II. Мыңның ішіндегі сандар 172

Есеп құралы (*екінші жылдық, түзетіліп, толықтырылып 6-басылуы*)
Бірінші бөлім. Жүзге шейін сан 197
Екінші бөлім. Мыңға шейін санау амалдары 249
Үшінші бөлім. Төрт амалдық есептер 282

«Қазақ арасына дүние көбірек жайылса, әрбір аурудан сақтанар жолын білер еді...»
Чума қандай ауру? Одан қалай сақтану керек? 291

Мерезден құтқарды (*Н. Ановтан*). 2 перделі, 3 суретті пьеса 298
Денсаулық жайында 319

Балаларға базарлық
Дүмпілдек (*қырғыздың ойыны*) 327
Марламқаш (*балалар ойыны*) 328
Ай-құлақ (*балалар ойыны*) 329
Шалдың үш баласы (*ертегі*) 330
Қонақкәде ..... —
Түсініктемелер 333

Әдеби-көркем басылым

«АЛАШ МҰРАСЫ» СЕРИЯСЫ

Мир-Якуб ДУЛАТОВ

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ШЕСТИ ТОМАХ

4-й том
Труды просветительского направления и учебные пособия
(*на казахском языке*)

Редакторы *А. Тажидаева*
Көркемдеуші редакторы *Ж. Болатаев*
Корректоры *Р. Көшкінова*
Компьютерде теріп, беттеген *Г. Алимшеева*

ИБ №3791

Басуға 04.10.13 қол қойылды. Пішімі 84x108$^{1}/_{32}$. Офсеттік қағаз. Қаріп түрі "Школьная". Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 18,06+0,42. Шартты бояулы беттанбасы 21,48. Есептік баспа табағы 16,41+0,315. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс №1259.

"Мектеп" баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

УДК 37.0
ББК 74.00
Д79

Дулатұлы М.
Д79 **Алты томдық шығармалар жинағы.**
4-том: Ағартушылық бағыттағы еңбектері мен оқу құралдары / Құраст.: Г. Дулатова, С. Иманбаева. — Алматы: Мектеп, 2013. – 344 б., сур.

ISBN 978—601—293—961—3

Бұл томға Міржақып Дулатұлының ағартушылық бағыттағы еңбектері, көп жылдық мұғалімдік тәжірибесі негізінде жазылған оқу құралдары, оның журналистік қызметінде маңызды орын алатын тұрақты тақырыптардың бірі — денсаулық сақтау мәселесіне байланысты шығармалары мен нақты кеңестері, балаларға арналған шағын да болса тәрбиелік мәні зор еңбектері енгізілген. Бұлардың бәрі де Алаш ардағының бұдан бұрынғы томдарына кірген көркем шығармалары мен көсемсөз үлгілерінің қисынды жалғасы, автордың жанкешті қайраткерлік және әсіресе ұлағатты ұстаздық қызметінің айқын дәлелі.

Міржақып Дулатұлының әр кезеңдегі бұл өмір деректеріне толы еңбектері зердемізді нақты мағлұматтармен толықтыратын құнды ақпарат көзі деп бағалауға болады.

Д $\frac{4603020000—296}{404(05)—13}$ 131—13

УДК 37.0
ББК 74.00

ISBN 978—601—293—961—3
ISBN 978—601—293—957—6